

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ ST İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

KADİM TÜRK DEVLET TEŞKİLATINDA DEMOKRASİ ANLAYIŞI

Şerif NOGAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
EYLÜL - 2023**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ ST İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

KADİM TÜRK DEVLET TEŞKİLATINDA DEMOKRASİ ANLAYIŞI

DANIŞMAN : Prof. Dr. Orhan DOĞAN
JÜRİ : Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ
JÜRİ : Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK

Şerif NOGAY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
EYLÜL – 2023**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KADİM TÜRK DEVLET TEŞKİLATINDA
DEMOKRASİ ANLAYIŞI**

Şerif NOGAY

Danışman : Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Yıl : 2023, Sayfa: X+107

Jüri : Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Başkan)
: Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ (Üye)
: Doç. Dr. Murat ÖZTÜRK (Üye)

Devlet yönetimlerinin dayandığı esaslar ve idarenin işleyişi her daim önemini koruyan bir mevzudur. Çünkü insan yaşamının adil bir düzen içinde sürdürülmesi ancak teşkilatlı yapıların varlığına bağlıdır. Bu bağlılık, insanın ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturduğu ilk organizasyonlardan günümüz teşkilatlanmalarına kadar artarak devam etmiştir.

Teşkilatçı özellikleriyle dikkat çeken Türkler tarih boyunca çok sayıda devlet kurmuş, hüküm sürdükleri coğrafyalarda büyük bir düzen oluşturmuşlardır. Atlı bozkır kültürü üzerine şekillenen eski Türk idaresi, gelişmiş demokrasilere atfedilen birçok değere sahiptir. Farklı inançlara gösterilen saygı, geniş kesimleri etkileyen hoşgörü, derin adalet duygusu, Türk devlet ve topluluklarında asırlarca müşahade edilmiş olan değerlerdendir. Bu değerlerle birlikte eşitlikçi sosyal yapı üzerine inşa edilmiş olan devlet teşkilatı, idari denetimi sağlayan meclis sistemi, kağana ve kağanın başkanlığında bulunan idareye meşruiyet kazandıran eski Türk töresi, devlet ve toplum yaşamında demokratik işleyişin olduğunu göstermektedir.

“Kadim Türk Devlet Teşkilatında Demokrasi Anlayışı” adlı çalışmada, Asya Hunlarından Büyük Selçuklu Devleti’ne kadar olan dönemin Türk idare anlayışı incelenmekte, belirtilen dönem devlet idaresinin demokratik değerler taşıdığı tezi temellendirilmeye çalışılmaktadır. Bu amaçla hazırlanan çalışma, demokrasiyi yönetim

biçimi olarak gören yaygın kabulün aksine demokrasinin birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkiler bütünü olduğunu, böylece eski Türk idaresinin monarşik yapısına ve karizmatik temellerine rağmen demokratik esaslardan oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın amacına uygun veriler elde etmek için literatür taraması yapılmış, Genel Türk tarihinin ana kaynakları olan kitabeler ve destanlar öncelikli başvuru kaynakları olarak kullanılmıştır. Yapılan araştırmada eski Türk idaresinde keyfiyetten uzak sorumlu bir anlayış sergilendiği, siyasi ve sosyal yaşamın eşitliğe dayandığı, din ve vicdan hürriyeti başta olmak üzere temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alındığı görülmüş, çalışma genelinde bu hususlara dair veriler üzerinde durulmuştur. Bu bilgiler ışığında hazırlanan çalışmanın ilk Türk devletlerinin idari işleyişleri hakkında yürütülen araştırmalara önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, devlet, idare, teşkilat, anlayış

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

ABSTRACT

MA THESIS

**UNDERSTANDING OF DEMOCRACY IN THE
ANCIENT TURKISH STATE ORGANIZATION**

Şerif NOGAY

Supervisor : Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Year : 2023, Pages: X+107

Jury : Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Chairperson)
: Assoc. Prof. Dr. Hikmet DEMİRCİ (Member)
: Assoc. Prof. Dr. Murat ÖZTÜRK (Member)

The principles on which state administrations are based and the functioning of the administration is an issue that always maintains its importance. Because the maintenance of human life in a just order depends only on the existence of organized structures. This commitment has continued to increase from the first organizations created to meet people's interests and needs to today's organizations.

Turks, who stand out with their organizational characteristics, have established many states throughout history and created a great order in the geographies they ruled. The ancient Turkish administration, which was shaped on the equestrian steppe culture, had many values attributed to developed democracies. Respect for different beliefs, tolerance that affects large segments of society, and a deep sense of justice are among the values that have been observed in Turkish states and communities for centuries. Along with these values, the state organization built on an egalitarian social structure, the parliamentary system that provides administrative control, and the old Turkish custom that gives legitimacy to the kagan and the administration headed by the kagan, show that there is democratic functioning in state and social life.

In the study called “Understanding of Democracy in the Ancient Turkish State Organization”, the Turkish administration understanding of the period from the Asian Huns to the Great Seljuk State is examined, and the thesis that the state administration in the specified period has democratic values is tried to be grounded. The study,

prepared for this purpose, reveals that, contrary to the widespread acceptance that sees democracy as a form of government, democracy is the whole of relations between the individual, society and the state, and thus, despite the monarchical structure and charismatic foundations of the old Turkish administration, it consists of democratic principles.

In order to obtain data suitable for the purpose of the study, a literature review was made, inscriptions and epics, which are the main sources of general Turkish history, were used as primary reference sources. In the research, it was seen that a responsible understanding far from arbitrariness was exhibited in the former Turkish administration, political and social life was based on equality, fundamental rights and freedoms, especially freedom of religion and conscience, were guaranteed. It is thought that the study prepared in the light of this information will contribute significantly to the researches on the administrative functioning of the first Turkish states.

Keywords: Democracy, state, administration, organization, understanding

ÖN SÖZ

Devlet ve demokrasi kavramları üzerine yürütülen tartışmalar, insan ve toplum yaşamı için ideal bir düzen oluşturma çabalarıyla ortak geçmişe sahiptir. Devlet yönetimleri toplumların yaşam tarzına, değerlerine, kültürel özelliklerine göre farklılık gösterir. Fakat yönetim biçimleri fark etmeksizin demokratik niteliklere sahip devletlerin ideal düzenler oluşturduğu kabul edilir. Bu bağlamda hâlihazırda sürdürülen tartışmaların önemli bir kısmı hangi devletlerin daha demokratik olduğu ile ilgilidir. Oysa demokrasinin ne olduğu ya da hangi yönetimlerin demokratik özellikler taşıdığı aynı ölçüde tartışmaya açık bir durumdur. Bu noktada demokrasinin kendisi izaha muhtaç bir husus olarak dikkat çekmektedir.

Demokrasiye dair çok sayıda tanım yapılmakla birlikte genel olarak iki farklı yaklaşım söz konusudur. Bunlardan biri, demokrasiyi yönetim biçimlerinden hareketle ele alan anayasal yaklaşım, diğeri ise yönetim biçimlerinde bireylere sunulan yaşam koşullarından hareketle değerlendiren tözel yaklaşımdır. Anayasal yaklaşımlar, devletlerin temel yasalarında yazılı olan yönetim şekillerine ve siyasi faaliyetlere katılımı arttırmak için yapılan yasal düzenlemelere bakarak bir devletin demokratik olup olmadığı hakkında fikir yürütürler. Böylece bir yönetimin halk egemenliğine dayalı cumhuriyet mi yoksa kişi ya da kişilerin egemenliğine dayalı monarşi veya oligarşi mi olduğunu belirlemeye çalışırlar. Ancak bu yaklaşımın demokrasiyi açıklama noktasındaki zafiyeti, yasal düzenlemelerle yaşam koşulları arasında tutarsızlık olabileceğini göz ardı etmesidir. Örneğin cumhuriyetle idare edildiği halde demokrasiye dair emarelerin çok gelişmediği toplumlar vardır. Aksine, evveli monarşilere dayanan başkanlık ya da benzeri yönetimlerle idare edildiği halde demokrasiye dair emarelerin çok geliştiği toplumlar da mevcuttur. Hâliyle demokrasiyi sadece yasal düzenlemelerden veya yönetim biçimlerinden hareketle açıklamaya çalışmak yeterli olmayacağı gibi yanıltıcı da olabilir. Anayasal yaklaşımların aksine demokrasiyi yaşam koşullarından hareketle açıklamaya çalışan tözel yaklaşımlara göre demokrasi, herhangi bir devletin yönetim şekliyle yahut yapılan kanuni düzenlemelerle sınırlanacak kadar basit değildir. Bu anlamda hak ve hürriyetlerin güvence altına alındığı, sosyal adaletin ve eşitliğin sağlandığı herhangi bir düzenin demokratik olduğu ileri sürülebilir. Yönetim biçimlerine bakılmaksızın insana verilen değer ve benimsenen ilkeler bakımından hangi düzenlerin demokratik olduğu konusunda sağlıklı değerlendirmeler yapılabilir. Günümüz demokrasi anlayışını ifade eden bu yaklaşım, iktidarın kaynağından ve şeklinden ziyade ne şekilde kullanıldığı ve nasıl bir ortam oluşturduğu ile ilgilenir.

Tözel yaklaşımların demokrasi ile ilgili öne sürdüğü görüşler dikkate alındığında eski Türk idare sisteminde günümüz demokrasilerine atfedilen özelliklerden birçoğunun bulunduğu söylenebilir. Örneğin demokrasinin temel ilkelerinden hürriyet ve eşitlik, eski Türk toplumunun belirgin vasıflarındandır. Bunun yanında idareci sınıf ile halk arasındaki sıkı bağ, karşılıklı görev ve sorumluluk bilinci, yaygın adalet anlayışı ve

hoşgörü eski Türk toplumunda dikkat çeken hususlardandır. Elbette diğer bütün gelişmiş toplumlarda olduğu gibi eski Türk idare sisteminin de tümüyle demokratik düzene dayandığından söz etmek yahut böyle bir iddiada bulunmak mümkün değildir. Fakat eski Türk idaresi bir bütün olarak incelendiğinde devlet ve toplum yaşamına yön veren değerlerin günümüz demokrasi anlayışıyla büyük ölçüde uyuştuğunu ifade etmek pekâlâ mümkündür. “Kadim Türk Devlet Teşkilatında Demokrasi Anlayışı” adlı tez çalışmamızda konu bu açılardan ele alınmakta, Türk idare anlayışına yön veren değerler ile bu değerlerin oluşturduğu demokratik düzen açıklanmaya çalışılmaktadır.

Bu maksatla hazırlanan çalışma giriş ve sonuç bölümleri dışında dört bölüme ayrılmış, elde edilen bilgiler tasnif edilerek ilgili oldukları bölümde verilmiştir. Temel kavramların ele alındığı ilk bölümde, demokrasi kavramı ile kut, kağan, il, töre ve kurultay gibi kavramlara açıklık getirilmiştir. İkinci bölümde törenin Türk idare anlayışı üzerindeki etkileri ve oluşturduğu demokratik düzen ele alınmış, kağana sağladığı meşruiyet ve idareye yüklediği mesuliyetler hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde kurultayın devlet sistemi içerisindeki yeri belirtilerek temsil mahiyeti ve demokratik vasıfları üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise Türk idare anlayışının tarihi kayıtlardaki yansımaları, demokrasinin temel ilkeleri ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Bununla birlikte çalışmanın genelinde eski Türk idare anlayışının ve bu anlayışın tabii neticesi olan devlet düzeninin demokratik özellikler taşıdığı düşüncesi işlenmiştir.

Şerif NOGAY

KAHRAMANMARAŞ / EYLÜL – 2023

TEŞEKKÜR

Çalışma konusunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen süreçte bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim, her anlamda desteklerini gördüğüm kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Orhan DOĞAN'a şükranlarımı arz ederim. Ders dönemi içinde kendilerinden çok şey öğrendiğim değerli hocalarım Doç. Dr. Hikmet DEMİRCİ Hanımefendi ile Doç. Dr. Cengiz ŞAVKILI'ya ve ayrıca lisansüstü öğrenimim süresince her hususta kendilerinden yakın ilgi gördüğüm Dr. Öğr. Üyesi Hadi AVA'ya müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim. Bu vesileyle isimlerini zikrettiğim kıymetli hocalarımın şahsında emeği geçen bütün hocalarıma teşekkür ederim. Son olarak hâlihazırdaki çalışmanın nihayete ermesinde katkıları bulunan tarih okuru kardeşim Uzm. Dr. Süleyman NOGAY'a ve bu meşakkatli süreçte meşguliyetime ortak olan sevgili eşim Fatma NOGAY'a teşekkür ederim.

(Tarih bilgisi ve görgüsüyle çalışmaya değer katmış olan merhum babam Mehmet Ali NOGAY'ın hatırasına saygıyla...)

Şerif NOGAY

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	III
ÖN SÖZ.....	V
TEŞEKKÜR.....	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ	X
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Çalışmanın Amacı.....	1
1.2. Çalışmanın Önemi	3
1.3. Çalışmanın Yöntemi	4
1.4. Çalışmanın Kapsamı	5
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	7
2.1. Demokrasi Mefhumu	7
2.1.1. Demokrasiye Dair Tanımlar	11
2.1.2. Demokrasinin Temel Kaideleri.....	13
2.1.3. Hak ve Hürriyetler Bağlamında Demokrasi	16
2.2. Eski Türk İdaresi Hakkında.....	19
2.2.1. Siyasi Hâkimiyetin Kaynağı (Kut).....	24
2.2.2. Karizmatik İdareci (Kağan)	28
2.2.3. Devlet Meclisi (Toy)	34
2.2.4. İdari Anlayışın Tezahürü (İl)	37
2.2.4.1. İlin Var Oluş Sebebi (Halk).....	44
2.2.4.2. İli Düzenleyen Kaideler (Töre).....	51
3. TÖRENİN TÜRK İDARE ANLAYIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ VE EHEMMİYETİ	54
3.1. Kaynağı ve Değişmeyen Kaideleri	54
3.2. İdari Anlayış Üzerindeki Etkileri.....	55
3.3. İdare ile Halk Arasındaki İlişkiyi Düzenlemesi	61
3.3.1. Kağana Sağladığı Meşruiyet.....	61
3.3.2. Kağana Yüklediği Mesuliyet	62
3.3.3. Düzenlediği Hak ve Hürriyetler.....	67
3.4. Oluşturduğu Demokratik Düzen.....	67

4. KURULTAYIN TÜRK İDARE SİSTEMİNDEKİ YERİ VE DEMOKRATİK MAHİYETİ.....	69
4.1. Yapısı ve Yetki Alanları.....	69
4.1.1. Üyeleri ve Görevleri.....	72
4.1.2. Toplanma Zamanları ve İcraatları.....	77
4.2. Temsil Mahiyeti ve Demokratik Vasıfları	79
5. TÜRK İDARE ANLAYIŞININ TARİHİ KAYITLARDAKİ YANSIMALARI ...	84
5.1. Kitabelerdeki Yansımaları.....	84
5.1.1. Göktürk Kitabelerindeki Yansımaları	84
5.1.2. Uygur Kitabelerindeki Yansımaları	87
5.2. Destanlardaki Yansımaları	89
5.2.1. Oğuz Kağan Destanındaki Yansımaları	89
5.2.2. Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları	93
6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	99
KAYNAKLAR	102
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR LİSTESİ

Bknz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı

Kültür ve medeniyet sahasında yaşanan her gelişme, inşa edilen her düzen insan anlayışının bir ürünüdür. Anlayış, en basit ifadeyle bireyin ya da bireylerden oluşan toplumun kendisini ve çevreyi algılama ve anlamlandırma biçimidir.

Türk kültür ve medeniyet tarihinin önemli alanlarından biri olan devlet yönetimi, idari anlayışın bir neticesi olarak ortaya çıkmış, bu anlayış doğrultusunda gelişme göstermiştir. Töre adını verdiğimiz kaideler, Türk idare anlayışını şekillendiren önemli etkenlerden biridir. Töre, idari ve içtimai müesseselerin teşekkülünden nizamına kadar her aşamada belirleyici olmuştur. Toplumun temelini oluşturan aileden ve aile bireylerinden en üst idari yapılanma olan devlete ve devletin başındaki kağana kadar her kişi ve kurum için bağlayıcı bir nitelik taşımıştır.

Türk devlet idaresinin başında bulunan kağan yüksek bir otorite olmasına rağmen hükümlanlık meşruiyetini, sınırları töre ile çizilen ve kut olarak adlandırılan ilahi güce dayandırır.¹ Dayandığı kaynaklar itibarıyla hükümlanlık meşruiyeti vardı fakat sınırsız hareket etme imkânı ve keyfi idare yetkisi yoktu. Hükümdarın idari yetki ve icraatları töre ile sınırlandırılır, kurultaylar tarafından kontrol edilirdi. Gelişmiş demokrasilerde uygulanmaya çalışılan güçler ayrılığı ilkesi, eski Türk idaresinde töre gereği tatbik edilen bir husustu. Modern devletlerde yetki ve sorumluluklarını anayasalardan alan devlet başkanları gibi eski Türk hükümdarı da meşruiyetini töreden alır, yetki ve sorumlulukları töre ile belirlenirdi.² Bu bakımdan eski Türk hükümdarı mutlak bir hâkimiyete sahip değildi. Hükümdarın meşruiyeti ancak töreye uygun bir idari anlayış ortaya koyduğu sürece geçerliydi. Töreye uygun hareket etmemesi halinde sahip olduğu gücü kaybeder, hükümdarlığı düşerdi.³

Töre, Türk idare anlayışı üzerindeki etkisinin yanı sıra Kutadgu Bilig’de belirtildiği üzere iyilik, doğruluk, adalet, eşitlik, sorumluluk gibi değerler taşımış ve bu değerler, törenin değişmez kaideleri olarak nesilden nesile aktarılmıştır. Haliyle devlet yönetimi zamana ve mekâna bağlı olarak değişiklik göstermesine rağmen yönetim biçimlerine yön veren idari anlayış hep aynı değerler etrafında şekillenmiştir.

“Kadim Türk Devlet Teşkilatında Demokrasi Anlayışı” adlı çalışmamızda bu değerler ile demokrasinin temel nitelikleri arasında ilgi kurulması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda Türk idare anlayışının ve bu anlayışın tabii bir neticesi olan devlet düzeninin

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken, 2019), 256.

² Ali Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlanlığın Hududları”, *Tarih Dergisi* 71 (29 Aralık 2020), 46.

³ Selçuk Duman, “İslâm Öncesi Türk Devletleri’nde Aristokrat Cumhuriyet Gerçeği”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 1/1 (01 Haziran 2015), 56-57.

demokratik esaslara dayandığı tezi savunulacaktır. Ancak bu noktada demokrasinin ne olduğu sorusu ya da hangi yönetim biçimlerinin demokratik esaslara dayandığı konusu önemli bir soru(n) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Demokrasinin temelleri genellikle Antik Yunan'da kurulan ve site adı verilen şehir devletlerindeki yönetim uygulamalarına dayandırılır. Bu şehir devletlerinden özellikle Atina'da halkın bir bölümüne siyasi hakların verilmesi demokrasinin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu yaygın kabulde demokrasi, halk egemenliğine dayalı bir yönetim biçimi olarak görülür. Fakat demokrasi hakkında yapılan tanımlar, öne sürülen görüşler ve demokrasiye dayandığı belirtilen uygulamalar, demokrasinin kendisi gibi çeşitlilik arz etmektedir. Bireysel ve toplumsal anlayışlardaki farklılıklar, demokrasi kavramına yüklenen anlamları da aynı ölçüde farklılaştırmış, hatta aynı toplum içinde bile demokrasi ile ilgili öne sürülen görüşler yerini zamanla tersi yönde doğrulara bırakmıştır. Örneğin fikirleriyle batı dünyasının düşüncelerine temel oluşturan Platon, ideal bir devlet düzenini çizmeye çalıştığı “Devlet”⁴ adlı eserinde demokrasiyi, oligarşik düzenin bozulmasıyla ortaya çıkan oligarşiden daha sakıncalı bir sistem olarak değerlendirmiştir. Demokrasinin bireylere tanıdığı ölçsüz özgürlükler nedeniyle önce düzensizliğe neden olduğunu, sonra düzensizliği ortadan kaldırma iddiasıyla ortaya çıkan bir tiranın yönetimdeki baskıcı bir rejime dönüştüğünü ifade etmiştir.⁵ Ancak bugün neredeyse bütün batılı devletler, yönetimlerinin demokratik olduğu görüşünü çok sık dile getirmekte, devletlerarası ilişkilerde demokrasiyi öncelikli bir yere konumlandırmaktadırlar. Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi demokrasinin ne olduğu ya da hangi düzenlerin demokratik esaslara dayandığı sorusu, her devlet ve toplum için farklı bakış açılarıyla çözümlenmeye çalışılan bir meseledir.

Demokrasi, esas itibariyle siyaset bilimciler tarafından ele alınmayı gerektiren bir konudur. Dolayısıyla bu çalışmada demokrasi kavramı kuramsal temellerine inilmeden çalışmanın amacına uygun bir çerçevede ele alınacaktır. Ancak demokrasinin “halk egemenliğine dayalı bir yönetim biçimi” olarak kabul edildiği sınırlı görüşün dışına çıkılacaktır. Bu kapsamda demokrasi, temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alındığı, yönetimin ehliyet sahibi meşru idarecilerde olduğu, halk ile idare arasındaki ilişkilerin herkes için geçerli ve uyulması zorunlu kaidelerle tanzim edildiği ideal bir sistem olarak değerlendirilecektir. Son tahlilde Türk idare anlayışının ve devlet düzeninin dayandığı esaslar ile demokrasinin yukarıda sıralanan nitelikleri arasında ilgi kurulacaktır.

⁴ Platon, *Devlet*, çev. Emre Alagöz (Ankara: Panama, 2020).

⁵ Platon, *Devlet*, 409.

1.2. Çalışmanın Önemi

İslam öncesi Türk tarihi üzerine yürütülen çalışmalar oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Türk devlet ve topluluklarının geniş coğrafyalarda hüküm sürmüş olmaları, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda çok sayıda teşkilatlı yapılar ortaya koymaları, araştırmacıların ilgi alanları ve merakı eski Türk tarihine yönelik çalışmaları genişleten başlıca etkenlerdir.

“Kadim Türk Devlet Teşkilatında Demokrasi Anlayışı” adlı tez çalışması, İslam öncesi Türk tarihinin idari işleyişine yöneliktir. Çalışma konusu, Türk idare anlayışının ve bu anlayışın bir tezahürü olan devlet düzeninin demokratik esaslar taşıdığı düşüncesiyle belirlenmiştir. Belirlenen konunun amaca uygun bir şekilde hazırlanabilmesi için öncelikle demokrasinin ne olduğu sorusuna ve hangi düzenlerin demokratik esaslara dayandığı konusuna açıklık getirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle çalışmanın temel amaçlarından biri de demokrasi kavramının analiz edilmesidir. Bu özel amaç doğrultusunda demokrasi kavramı çalışmada önemli bir inceleme alanı olarak yer almış, yönetim bilimleri açısından irdelenmiştir. Haliyle çalışma, eski Türk devlet ve toplum düzenini gerek tarih bilimi gerekse kamu yönetimi ve siyaset bilimi açısından ele alması ve elde edilen verileri bir bütün olarak sunması bakımından önemlidir.

Mehmet Sabir AYDIN tarafından hazırlanan “Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler”⁶ adlı çalışma ile Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL’ın danışmanlığında Nermin AKPINAR tarafından hazırlanan “Büyük Hun Devleti’nden Osmanlı Devleti’ne Kadar Türk Devletlerinde Meclis”⁷ konulu tez çalışması, bu anlamda dikkate değer çalışmalardır.

Aydın tarafından hazırlanan çalışma, eski Türk toplumunun dayandığı demokratik esaslar hakkında değerli bilgiler vermektedir. Fakat çalışmanın önemli bir kısmı kamu yönetimi ve yönetimin idari boyutu ile ilgilidir.

Akpınar tarafından hazırlanan tez çalışmasında ise ilk Türk devletlerinde görülen meclis (toy, kurultay, kengeş) ile demokrasi arasındaki ilgi çıkış noktası yapılmış, çalışmanın ana hatları bu nokta merkeze alınarak oluşturulmuştur. Üç bölümde hazırlanan çalışmanın ilk iki bölümünde meclis ve demokrasi kavramları açıklanmaya çalışılmış, ilk Türk devlet ve topluluklarında görülen meclislerin yapısı ve özellikleri ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Karahanlılardan Osmanlı Devleti’ne kadar olan Türk devletlerindeki meclislere yer verilmiştir. Bu yolla meclis sisteminin Türk devlet ve topluluklarında farklı ad ve uygulamalarla da olsa süreklilik gösterdiğine dikkat çekilmiş, devlet yönetiminin demokratik yapıya sahip olduğu düşüncesi, meclis

⁶ Mehmet Sabir Aydın, *Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler* (Ankara: Berikan, 2011).

⁷ Nermin Akpınar, *Büyük Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar Türk Devletlerinde Meclis* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

üzerinden işlenmiştir. Kısaca çalışmada ilk Türk devletlerinin demokratik özellikler taşıdığı düşüncesi meclis sisteminin işlerliğiyle temellendirilmiş ancak devlet yönetimine yön veren idari anlayış ve bu anlayışın oluşturduğu düzen yeterli düzeyde ele alınmamıştır.

Bilindiği üzere Türk idare anlayışı, töre başta olmak üzere sosyal yapı, inanç unsurları, etkileşimde bulunulan toplumlar, yaşanan coğrafya ve ekonomik uğraşlar gibi birçok faktörün etkisiyle şekillenmiş, sonuçta günümüz demokrasilerine atfedilen niteliklerin çoğuna sahip devlet ve toplum düzeni inşa edilmiştir. Çalışmamızda konu bu açılardan ele alınacak, elde edilecek verilerden uygulanabilir sonuçlar çıkarılmaya çalışılacaktır.

1.3. Çalışmanın Yöntemi

“Kadim Türk Devlet Teşkilatında Demokrasi Anlayışı” başlıklı çalışmamız, önceki bölümlerde kısaca ifade edildiği gibi Türk idare anlayışının demokratik değerlere dayandığı düşüncesi üzerine tasarlandı. Çalışma hazırlanırken, aşağıda verilen sıralamaya uygun bir yol izlendi. Bu doğrultuda öncelikle;

Tez konusu ile ilgili belirlenen temel kavramlar, konu dâhilinde açıklanmaya çalışıldı. Bu bağlamda, Türk idare anlayışının ve devlet düzeninin temel kavramları olan kut, kağan, il, töre, toy ve halk kavramlarına yer verildi. Kavramsal çerçevenin oluşturulduğu bölümde demokrasi kavramı ayrıca ele alındı.

Türk idare anlayışının temellerini oluşturan töre kavramı, çalışma içinde ayrı bir bölüm halinde incelendi, törenin demokratik bir devlet ve toplum düzeninin sağlanmasındaki yeri ve önemi belirlenmeye çalışıldı. Bu bölümde törenin değişmez kaideleri olan ve Türk idare anlayışına temel oluşturan değerler ile idarecilere yüklediği sorumluluklar ele alındı. Bunun tabii bir neticesi olarak eski Türk toplumunda gelişen sosyal devlet anlayışı, sınıfsız toplum yapısı, temel hak ve özgürlüklerin korunmasına verilen önem üzerinde duruldu.

Sınırlandırılan konuya ve çalışmanın amacına uygun verilerin elde edilmesi için literatür taraması yapılarak kaynak listesi oluşturuldu. Ön kaynakça oluşturulurken kaynakların konuya ve konu ile ilgili problemlerin çözümüne yönelik olmasına dikkat edildi. Özellikle Genel Türk tarihinin ana kaynaklarından olan kitabeler ve destanlar, öncelikli başvuru kaynakları içinde yer aldı. Orhun Kitabeleri, Uygur Yazıtları, Oğuz Kağan Destanı ve Dede Korkut Hikâyeleri Türk idare anlayışına dair verilerin toplanmasında temel kaynaklar olarak kullanıldı. Bu kaynaklar, tez çalışmamızın “Türk İdare Anlayışının Tarihi Kayıtlardaki Yansımaları” adlı bölümünde yapılacak değerlendirmeler için de ayrıca önemli bir veri sağlamış oldu. Ana kaynaklar dışında, bu kaynaklardan hareketle hazırlanan araştırma ve inceleme eserler tespit edildi.

Kaynak tespiti yapıldıktan ve kaynaklara erişim sağlandıktan sonra konu ile ilgili veriler toplanarak analiz edildi. Öne sürülen düşüncayı temellendirmek için ihtiyaç duyulan verilerin toplanması, çalışma süresinin yaklaşık 2/3'lik bölümünü teşkil etti.

Gerekli veriler toplandıktan sonra çalışma içeriğinde yer alan bölümlere göre tasnif edilerek düzenlendi. Ardından bilimsel araştırma metotlarına ve yayın etiği ilkelerine uygun bir biçimde ele alındı.

1.4. Çalışmanın Kapsamı

Türk tarihine dair kaynaklarda verilen bilgiler eski Türklerin geniş bir dünya görüşüne sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Çeşitli siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplerle yaşanan göçler bir kenara, cihan hâkimiyeti anlayışına bağlı olarak gelişen fetih hareketleri Türk tarihini hayli geniş alanlara yaymıştır. Türk tarihinden söz edilince, tek bir Türk topluluğunun aynı coğrafyadaki tarihinden ziyade aynı kültürel özellikleri taşıyan farklı bölgelerdeki Türk topluluklarının meydana getirdiği bütün tarihin anlaşılması bunun tabii bir neticesidir.⁸

Bu genişleme, Türk toplumuna münhasır değerler etrafında yeni idari, içtimai ve iktisadi teşkilatlar ortaya çıkarmış, Türk tarihinin gerek zaman gerekse mekân bakımından bir bütün olarak incelenmesini güçleştirmiştir. Eski Türk toplumundaki idari anlayışın özelliklerini belirleme gayreti taşıyan bu çalışma, Türk tarihi ile ilgilenen her araştırmacı için önemli bir sorun olarak karşılaşılan güçlüğü en aza indirmek için hem dönem hem kapsam bakımından sınırlandırıldı. Haliyle çalışmada, bilinen ilk Türk Devleti olan Asya Hunlarından Büyük Selçuklu Devletine kadar olan döneme yer verildi. Belirtilen dönemin devlet idaresi esas alınarak devlet düzenine yön veren idari anlayışın temelleri irdelendi. Bu kapsamda çalışma, giriş ve sonuç bölümleri dışında dört ana bölüm üzerine oluşturuldu.

Kavramsal çerçevenin oluşturulduğu ikinci bölümde çalışma ile ilgili temel kavramlara yer verildi. Bu kapsamda ilk olarak demokrasi kavramına ve demokrasinin temel ilkelerine açıklık getirilmeye çalışıldı. Ardından eski Türk idaresi ile ilgili olan kut, kağan, toy, il ve töre gibi kavramlar ele alındı.

Törenin Türk idare anlayışı üzerindeki etkileri ve ehemmiyeti üçüncü bölümde ayrı bir başlık altında işlendi. Bu bölümde törenin kağana sağladığı meşruiyet ile kağanın başkanlığındaki idareye yüklediği mesuliyetler açıklandı. Ayrıca eski Türk töresinin idari ve içtimai alanda oluşturduğu (demokratik) düzen hakkında bilgiler verildi.

“Kurultayın Türk İdare sistemindeki Yeri ve Demokratik Mahiyeti” başlıklı dördüncü bölümde toy, kengeş ya da kurultay olarak adlandırılan meclis ve toplantılar ile bu toplantıların yapısı, temsil mahiyeti ve demokratik vasıfları açıklanmaya çalışıldı.

⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 41.

“Türk İdare Anlayışının Tarihi Kayıtlardaki Yansımaları” başlıklı son bölümde ise eski Türk idare anlayışının ve bu anlayışın ortaya çıkardığı idari düzenin demokratik esaslara dayandığı düşüncesi temellendirilmeye çalışıldı. Bunun için Orhun Kitabeleri başta olmak üzere Oğuz Kağan Destanı ve Dede Korkut Hikâyeleri gibi eski Türk tarihinin temel kaynaklardan istifade edildi.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Demokrasi Mefhumu

Demokrasi, Yunanca insanlar anlamına gelen “demos” sözcüğü ile yönetmek anlamına gelen “kratos” sözcüğünden türetilmiş ve muhtemelen ilk olarak Antik Yunan şehir devletlerinden Atinalılar tarafından kullanılmıştır.⁹ Demokrasi (democratia), Yunanistan’daki şehir devletlerinin, özellikle Atina’nın, yönetim şeklini ifade etmek için kullanılan bir kavramdı. Demokrasideki demos sözcüğü halk anlamını karşılamaşının yanında şehir devletlerindeki soylular tarafından yönetimi ele geçirmeye çalışan halkı küçümsemek amacıyla kimi zaman fakir insanlar anlamında kullanılıyordu.¹⁰ Bu yönü Antik Yunan demokrasinin sınıf mücadeleleriyle sınırlandığını, yönetimde yer almaya çalışan kesimlerin asiller tarafından engellendiğini göstermektedir. Site içerisindeki sınıflaşmaya ve sınıflar arasındaki mücadelelere rağmen demokrasi tarihi çoğunlukla Yunan şehir devletlerindeki yönetim uygulamalarına dayandırılır.¹¹ Fakat kimi araştırmacılara göre ilk demokratik müesseseler Antik Yunan’da değil günümüz Lübnan, Suriye ve İsrail topraklarında hüküm sürmüş olan Fenike şehir devletlerinde ortaya çıkmıştır. Fenike alfabesini benimseyen Yunan sitelerindeki demokratik kurumların Fenike şehir devletlerindeki müesseselerden etkilenmiş olması muhtemeldir.¹² Hatta yazının icadından önceki dönemlerle ilgili yapılan araştırmalar, ilkel kabilelerde dahi demokratik uygulamaların olduğunu göstermektedir.

Temel geçim kaynağının avcılık ve toplayıcılık olduğu dönemlerde küçük gruplar halinde yaşayan kabile üyeleri, grubun varlığını devam ettirebilmesi için ortak kararlar alıyorlardı. Eşitliğin mantığı olarak adlandırılabilir ortak karar alma yaklaşımı ve her bireyin grup ile ilgili karar sürecine katılımı aslında ilk demokratik uygulamalardır.¹³ Henüz devlet teşkilatının kurulmadığı bu sosyal örgütlenmelerde kabile üyelerinin eşitliği ve her üyenin grup yönetiminde yer alması iktidarın sosyal yapının tümüne yayıldığını göstermektedir.¹⁴ Bununla birlikte batılı anlamdaki demokrasi sürecinin M.Ö. 500 ila 300’lü yıllar arasında Yunan şehir devletlerinin sıra dışı politikaları ile

⁹ Robert A. Dahl, *Demokrasi Üzerine*, çev. Betül Kadioğlu (Ankara: Phoenix, 2021), 19.

¹⁰ Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 20.

¹¹ Charles Tilly, *Demokrasi*, ed. Gülben Salman, çev. Ebru Arıcan (Ankara: Phoenix, 2014), 53.

¹² Oktay Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar* (İstanbul: Onikilevha, 2020), 12.

¹³ Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 18.

¹⁴ Alper Işık, *Dijital Çağda Demokrasinin Dönüşümü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 5.

başladığı kabul edilir.¹⁵ Antik Yunanda birbirinden ayrı şehir devletleri şeklinde örgütlenen siteler içerisinde demokrasiyi en iyi şekilde uygulayan devlet Atina'dır.¹⁶

Atina demokrasisi yasama, yürütme ve yargı güçlerini kullanan ayrı kurumlardan meydana geliyordu. Yasama yetkisi, "Ekklesia" adı verilen sadece yurttaşların katıldığı bir halk meclisi tarafından kullanılıyordu. Yürütme görevi üye sayısı beş yüz kişiyi bulan Beş Yüzler Konseyi tarafından icra ediliyordu. Konseye, Atina toplumunu oluşturan on kabileden kura yoluyla seçilen ellişer üye katılır, bu üyelerin görev süreleri bir yılla sınırlı tutulurdu. Yargı yetkisi ise soylu kişilerden oluşan yüksek mahkeme ile otuz yaşını tamamlamış olan yurttaşlardan kurulu halk mahkemesi tarafından kullanılırdı. Yüksek mahkeme devlet kurumlarının korumasından ve yasaların uygulanmasından sorumluydu. Halk mahkemeleri ise genel olarak hukuk davalarına bakar, soylulara karşı halkın korunması yönünde karar alırdı.¹⁷ Halk, meclis kararlarıyla ve mahkemeler üzerindeki denetimiyle neredeyse bütün kurumların idaresini ele alıyordu.¹⁸ Atina demokrasisi, bütün kurumlarıyla halka dayanıyordu. Savaş kararı alıp savaşan da vergileri belirleyip ödeyen de yurttaşları yargılayıp hüküm veren de halkın kendisiydi. Yurttaşlardan oluşan halk, yasama, yürütme ve yargı faaliyetlerine doğrudan katılıyordu. Atina demokrasisini modern demokrasilerden ayıran en önemli fark halkın yönetime doğrudan katılımıydı.¹⁹

Fakat Atina'daki halk yönetiminden hareketle Yunan şehir devletlerinin tümüyle özgün demokrasiler olduğunu düşünmek doğru değildir.²⁰ Totaliter bir rejime sahip Sparta sitesi ile baskıcı yönetimleri bulunan diğer siteler bir yana²¹ demokratik yapısı ile tarihe geçmiş olan Atina'da bile nüfusun neredeyse yarısı kölelerden oluşuyordu. Köleler, yurttaşlık haklarından yoksundu. Yurttaşların şahsi eşyaları gibi muamele görür, Atina devleti ile ilişkileri efendileri tarafından yürütülürdü. Köleler gibi Atina'da ikamet eden yabancılar ile kadınlar ve çocuklar da vatandaşlık haklarından mahrumdu.²²

Diğer tüm Yunan şehir devletlerinde olduğu gibi Atina toplumu da "yurttaşlar, yerleşik yabancılar ve köleler" şeklinde üç ayrı yapıya bölünmüştü. Bu üç grup arasındaki hiyerarşik ayrımın yasalara dayanması ve grup üyeliklerinin doğumla elde edilmesi Atina toplumunun sınıflardan öte kastlardan meydana geldiğini

¹⁵ Tilly, *Demokrasi*, 53.

¹⁶ Işık, *Dijital Çağda Demokrasinin Dönüşümü*, 6.

¹⁷ Işık, *Dijital Çağda Demokrasinin Dönüşümü*, 8.

¹⁸ Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, ed. Koray Karasulu, çev. Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2022), 47.

¹⁹ Bihterin Dinçkol, "Atina Demokrasinden Roma Cumhuriyetine", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 23/3 (2017), 755.

²⁰ Tilly, *Demokrasi*, 53.

²¹ Işık, *Dijital Çağda Demokrasinin Dönüşümü*, 6.

²² Tilly, *Demokrasi*, 53.

göstermektedir.²³ Sınıflaşma ancak yurttaş olanlar arasında sosyal ve ekonomik yönden farklılaşan dört kesim için geçerliydi: Büyük topraklara sahip olan soylu kesim, şehirlerde ticaret ve zanaatla uğraşan orta sınıf, küçük toprakları bulunan köylüler, düzenli bir işi ve toprağı olmayan işsiz kesim... Atina demokrasisi yurttaşlık statüsü bulunan bu sınıflar arasındaki ilişkiler üzerine kurulmuş bir düzendi.²⁴ Atinalı bir erkek bireyin yurttaş sınıfına alınması için Atinalı anne babadan olması, on sekiz yaşını doldurmuş olması ve bu kıstasları taşıdığı için mahkemece teyit edilmiş olması gerekiyordu.²⁵

Atina demokrasisi yurttaşlık statüsündeki sınırlamasına ve sosyal sınıflaşmayı kast sistemine varacak kadar derinleştirmesine rağmen, doğrudan demokrasi örneğini uzun süre en iyi şekilde sergilediği için önemlidir.²⁶

Atina'da doğrudan halk yönetimine dayanan demokrasisinin geliştiği sıralarda İtalyan yarımadasında Romalıların "republic" adını verdikleri bir yönetim biçimi ortaya çıkmıştı. Republic, Latince res (ilgili şey) ve publicus (halk) kelimelerinden türetilmiştir. "Halka ait olan şey" demektir. Roma cumhuriyetinin ilk dönemlerinde yönetime sadece soylular katılabiliyordu. Zamanla halk tabakasından olan plebler de yönetimde yer almaya başladı. Fakat Atina demokrasisinde ve 20. yüzyıl başlarına kadarki demokratik yönetim biçimlerinde olduğu gibi Roma Cumhuriyetinde de yönetime katılım hakkı sadece erkeklere tanınmıştı.²⁷

Eski Roma Cumhuriyeti ile Atina demokrasisi benzer özellikler taşısa da her iki yönetimin izlediği yol ve amaçlar temelde farklıydı. Roma'da azınlık durumundaki soylular ile çoğunluk durumundaki halk tabakasının çıkarları Atina'da olduğu gibi önemli bir çatışma nedeniydi. Ancak Atina demokrasisinin aksine Roma'da çoğunluğun hâkimiyetine dayalı bir demokratik düzen oluşturulmadı. Bunun yerine azınlık ile çoğunluğun çıkarlarını dengelemek için senato ve halk meclisi adıyla iki ayrı kurum meydana getirildi. Senato ve halk meclisinin yanına üçüncü bir güç olarak kendi çıkarlarını korumaya çalışan bir kral eklendi. Böylece Roma Cumhuriyeti, kralın, halkın ve aristokrasinin çıkarları arasında denge kurmaya çalışan bir yönetim şekli olarak gelişti.²⁸ Roma Cumhuriyetçilerinin görevi de her kesim için kamu yararını gözetecek şekilde, monarşiyi (teki), aristokrasiyi (azınlığı) ve demokrasiyi (halkı) bir arada tutabilmektir.²⁹ İlk dönemlerinde mütevazı bir şehir olan Roma, sınırlarını

²³ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 20.

²⁴ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 21.

²⁵ Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 47.

²⁶ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 57.

²⁷ Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 21.

²⁸ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 127.

²⁹ Dinçkol, "Atina Demokrasisinden Roma Cumhuriyetine", 763.

genişlettikçe bütün İtalya'yı ve İtalya dışındaki bölgeleri cumhuriyet yönetimi altına almaya başladı.³⁰

Roma'dan sonra cumhuriyetçi geleneği en iyi şekilde temsil eden topluluk Kralı, Lordlar Kamarası ve Avam Kamarasıyla İngilizler olmuştur. Ancak günümüzde cumhuriyet, monarşiyi barındıran ve koruyan sistemler için kullanılmamakta aksine monarşiyi yıkarak kurulan ve aristokratik kurumları kaldırarak demokratikleşmeye çalışan yönetim biçimlerini ifade etmektedir.³¹ Bununla birlikte Antik Yunan ve Roma dönemi düşünürlerinden Polybios ve Çiçero'nun savundukları karma yönetim ve denge modeli, J. Locke ve Montesquieu gibi düşünürlerin "kuvvetler ayrılığı" ilkesine örnek teşkil etmiş, Birleşik Devletlerin kurucu babalarına model olmuştur.³²

Montesquieu tarafından geliştirilen kuvvetler ayrılığı ilkesi, modern demokrasinin temel özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir.³³ Modern demokrasiyi şekillendiren önemli faktörlerden biri de hak ve hukuk temelli liberal (özgürlükçü) anlayıştır. Bu anlayışa göre devletin başlıca sorumluluğu adaleti ve güvenliği sağlayarak hak ve özgürlükleri devlet ve toplum karşısında güvence altına almaktır.³⁴ Günümüz demokrasi anlayışını ifade etmek için kullanılan liberalizm, hem ekonomik özgürlükleri karşılayan sınırlı bir anlam taşıdığı hem de sanayi devrimi sonrası gelişen sömürü düzenini çağrıştırdığı için liberalizm yerine "sosyal demokrasi, özgürlükçü demokrasi ve çoğulcu demokrasi" kavramları tercih edilmektedir.³⁵ Antik Yunan demokrasisinin aksine özgürlükçü demokrasi, iktidarın kimde olduğu ile ilgilenmez. Bunun yerine iktidarın hak ve özgürlükleri ölçüsüz bir şekilde sınırlayıp sınırlamadığı ile ilgilenir. Bu nedenle özgürlükçü rejim, demokratik olabileceği gibi aristokratik ya da monarşik de olabilir. Esas olan halk iktidarını baskıcı bir rejime dönüşmesinin önlenmesi ve bireysel hakların özgürce kullanılabilmesi için özel alanların güvence altına alınmasıdır.³⁶ Haliyle herhangi bir yönetimin demokratik olduğunu belirleyen ölçüt iktidarın kaynağından ziyade ne şekilde ve nasıl kullanıldığıdır.

Devlet politikasında en önemli sorun otokrat yönetimleri engellemektir. Demokrasi, baskıcı katı idarecilerin yönetime gelmesini ve devlet güçlerini tek elde toplamasını engelleyen bir sistem olduğu için alternatiflerine göre daha çok tercih edilir. Stalin Rusya'sı ve Nazi Almanyası gibi despot yönetimler, demokratik sistemleri öne çıkaran acı tecrübelerdir.³⁷ II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan olumsuz gelişmeler, devletlerin mutlak egemenliğini tartışmalı hale getirmiştir. Nazi tecrübelerinin etkisiyle mutlak

³⁰ Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 21.

³¹ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 128.

³² Dinçkol, "Atina Demokrasinden Roma Cumhuriyetine", 763.

³³ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 130.

³⁴ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 135.

³⁵ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 137.

³⁶ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 136.

³⁷ Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 57.

egemenlik anlayışının büyük hak ihlallerine neden olacağı görülmüştür. Bu nedenle bireysel hak ve özgürlüklerin yalnızca devletlerin güvencesine bırakılamayacağı fikri gelişmiş, uluslararası alanda geçerli olacak etik ilkelere dayalı bağlayıcı bir düzen oluşturma çalışmaları ortaya çıkmıştır.³⁸

Demokrasinin bir yönetim biçimi olarak görüldüğü çoğulcu demokrasilerde temel gaye insandır. Devletin en önemli görevi, demokratik yollarla insanın mutluluğunu temin etmektir. Devlet düzeni içinde yürütülen her türlü faaliyet, bu maksadı gerçekleştirmeye yöneliktir.³⁹

2.1.1. Demokrasiye Dair Tanımlar

Demokrasinin ne olduğu sorusu birçok düşünür tarafından farklı yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılmış bir konudur. Demokrasiye yönelik yaklaşımlardaki farklılık demokrasi ile ilgili tanımlarda da çeşitliliğe neden olmuştur.⁴⁰ Örneğin demokrasiyi yasal düzenlemeler üzerinden açıklamaya çalışan anayasal yaklaşımlara göre bir yönetimin demokratikliği siyasi faaliyetleri genişletmek için yapılan kanunlarla ölçülebilir. Bu ölçüt göz önüne alınarak bir yönetimin cumhuriyet mi monarşi mi ya da diğer yönetim biçimlerinden herhangi biri mi olduğu hakkında fikir yürütülebilir. Ancak bu yaklaşım, anayasal düzenlemelerle uygulamadaki durumlar arasında tutarsızlıklar olabileceğini göz ardı ettiği için demokrasiyi açıklama noktasında sınırlı kalmaktadır. Tözel yaklaşımlara göre ise demokrasi, herhangi bir rejimin anayasasında yazılanlardan hareketle tanımlanacak kadar basit bir yönetim şekli değildir. Demokrasi ancak bir yönetim biçimi tarafından desteklenen yaşam koşullarından hareketle açıklanabilecek bir sistemdir. Bu anlamda kişisel özgürlükleri, sosyal adaleti ve eşitliği sağlayan herhangi bir yönetimin demokratik olduğu ya da demokrasi ile idare edildiği görüşü anayasalarına bakılmaksızın ileri sürülebilir.⁴¹

Sartori, demokrasiyi halk yönetimi olarak gören yaygın kabulün yerine gücünü toplumsal rızadan ve onaydan alan bir iktidar düzeni olarak tanımlar. Klasik iktidar modelinin aksine bu düzende iktidar meşruiyetini kendi gücünden değil de toplumun rızasından alır. Böylece devlet gücü sosyal otoriteye dönüşür ve yönetimden kaynaklanan baskı azalır.⁴² H. Kelsen'e göre demokrasi, "halk tarafından halkın hükümeti" olarak ifade edilir. Duverger ise demokrasiyi "yöneticilerin dürüst ve serbest

³⁸ H. Emrah Beriş, "Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63/01 (01 Ocak 2008), 66.

³⁹ Hasan Tunç, "Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/1 (01 Haziran 2008), 1118.

⁴⁰ Tilly, *Demokrasi*, 22.

⁴¹ Tilly, *Demokrasi*, 23.

⁴² Giovanni Sartori - Tunçer Karamustafaoğlu, "Demokrasi Teorisine Geri Dönüş", *Liberal Düşünce Dergisi* 62 (01 Ocak 2011), 42.

seçimler yoluyla, yönetilenler tarafından seçildiği rejim” şeklinde tanımlar. nl düşünür Locke, yasaların toplum tarafından hazırlandığı, yasaları uygulayacak görevlilerin yine toplum tarafından belirlendiği yönetim biçimlerinin demokrasi olarak tanımlanabileceğini belirtmiştir. Lipset demokrasiyi, yönetimde yer alan görevlileri değiştirmek ve olabildiğince çok sayıda nüfusu seçme ve karar verme süreçlerine katmak için gerekli düzenlemelerin anayasayla yapıldığı sosyal mekanizmalar olarak ifade eder.⁴³

Alain Touraine demokrasiyi, “en çok sayıda bireye en büyük özgürlüğü veren, olası en büyük çeşitliliği tanıyan ve koruyan bir siyasal yaşam biçimi” olarak tanımlar.⁴⁴

Demokrasi ile ilgili yapılan bu güncel tanımlar, Antik ağ dşnrlerine ne srlen görüşleri yansıtmamakta hatta Antik ağda demokrasinin kabul edilemeyecek derecede sakıncalı bir rejim olduğu görüşlerine rastlanmaktadır. Örneğin yönetim biçimlerini mülkiyet esasına ve yasaların üstünlüğüne göre sınıflandıran Aristoteles, oligarşi ile karşılaştırdığı demokrasiyi şu şekilde tanımlamaktadır: “Egemen erk mülkiyet sahiplerinin ellerinde bulununca oligarşi olur; birikmiş bir serveti bulunmayanların, varlıksızların ellerinde olunca da demokrasi.”⁴⁵ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere Aristoteles için demokrasi sadece belli bir kesimin çıkarlarını koruyan diğer kötü yönetimler gibi ortak yararı gözetmekten uzak, yalnızca varlıksız halk kesiminin yararını gözetken çoğunluğa dayalı bir sistemdir.⁴⁶ Fakat günümüz demokrasi anlayışında egemenliğin halka ait olması demokrasi için elzem olmasına rağmen yalnızca bir kıstastır. Dolayısıyla halk egemenliği, bir bütün olarak demokrasinin kendisi değildir.

William Ebenstein’e göre demokrasi yalnızca bir yönetim şekli olarak değerlendirilmez. Halk egemenliğini esas alan bir yönetim biçimi olmanın ötesinde insan onurunu her şeyin üstünde tutan, insanlar ve idare arasındaki ilişkileri bu minvalde yürüten kapsamlı bir sistemdir. Bu yönüyle demokrasi, idari alanın ya da sosyal hayatın bir bölümünü değil yaşamın her alanını kapsayan düzendir.⁴⁷

Demokrasi devletin yönetim yapısından ziyade, devleti oluşturan unsurlar arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerin dayandığı ilkelerle ilgilidir. Her toplumun tarih boyunca benimsediği değerler çeşitlilik arz ettiği için bu değerler üzerine gelişen salt bir yönetim

⁴³ lk Varlık - Banu ren, “Demokrasi ve Temsil”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 3/5 (01 Haziran 2003), 175.

⁴⁴ şaban Arslan, *İki Demokrasi Modeli: Liberal Demokrasi ve Müzakereci Demokrasi zerine Bir alışma* (Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 1.

⁴⁵ Abdullah Demir, *Aristoteles’in Siyaset Felsefesinde Polis-İnsan İlişkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 102.

⁴⁶ Dinçkol, “Atina Demokrasisinden Roma Cumhuriyetine”, 756.

⁴⁷ Aydın, *Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler*, 139.

biçiminden ya da mutlak bir demokrasi anlayışından söz etmek mümkün değildir.⁴⁸ Fakat yönetim biçimlerine bakılmaksızın insana verilen değer ve benimsenen ilkeler bakımından hangi düzenlerin daha demokratik olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür.

2.1.2. Demokrasinin Temel Kaideleri

Modern yaklaşımlarda herhangi bir yönetim biçiminin ya da siyasal sistemin demokrasi olarak kabul edilmesi için öncelikle egemenliğin halka ait olması gerektiği yönünde yaygın bir kabul vardır. Antik demokrasilerde egemenlik doğrudan halk tarafından kullanılırken günümüz demokrasilerinde seçimler yoluyla halk tarafından denetlenen elit bir kesim tarafından kullanılır. Aslında temsili demokrasi olarak adlandırılan modern sistemlerde doğrudan halk iktidarından söz etmek mümkün değildir. Çoğunluğun yönetiminden ziyade halkın seçimler vasıtasıyla denetlediği azınlık yönetiminden, daha açık bir ifadeyle elit kesimin yönetiminden söz edilebilir.⁴⁹ İktidar küçük bir kesimin elinde olmakla birlikte bu kesim halkın denetimine tabi olup seçimler yoluyla değiştirilebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında günümüz demokrasisini doğrudan bir halk yönetimi olarak değil; halk tarafından onaylanan bir azınlık yönetimi şeklinde değerlendirmek yerinde olur.⁵⁰

Sartori'ye göre günümüz demokrasileri elit yönetimlerinden başka bir şey değildir. Elit, köken itibarıyla “seçmeye değer” anlamında kullanılan bir kavramdır. Yönetici elitler de bilgi ve tecrübe gibi özellikler bakımından idari kabiliyete sahip kesimleri ifade eder. Modern demokrasilerde halkın yaptığı şey, elit kesimler arasından yönetici sınıfı seçmektir.⁵¹ Bununla birlikte demokrasinin temel niteliklerini seçim ve halk egemenliği gibi ilkelerle sınırlandırmak, bu minvalde demokratik ölçütler belirlemeye çalışmak demokrasiye dair mutlak doğrular vermez. Fakat demokrasinin zıttı olan öğelerden hareketle hangi yaklaşımların demokrasi ile bağdaştırılamayacağı daha kolay belirlenebilir. Örneğin ilk çağlardan yakın dönemlere kadar görülen kölelik sisteminin demokrasinin gelişimine engel teşkil eden en büyük faktörlerden biri olduğu herkesçe kabul edilir. Bu anlamda insan yaşamının sömürsüne dayanan kölelik sisteminin bulunduğu bir düzende halk egemenliği mevzubahis olsa bile demokrasiden söz edilemez.⁵²

Egemenlik, bir devletin “mutlak ve sürekli gücü”nü ifade etmek için ilk kez Fransız hukukçu Jean Bodin tarafından kullanılmış olan bir kavramdır.⁵³ Fakat Bodin

⁴⁸ Aydın, *Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler*, 152.

⁴⁹ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 184.

⁵⁰ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 198.

⁵¹ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 196.

⁵² Aydın, *Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler*, 176.

⁵³ Beriş, “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme”, 57.

egemenliğin kaynağını dönemin koşulları etkisinde kalarak monarşiye dayandırmış, monarkın kilise ile diğer otoriteler karşısındaki gücünü meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bodin'in devlet egemenliğini kralın şahsından mutlak, bölünmez ve devredilmez bir güç olarak görmesi günümüz dünyasında ancak totaliter rejimlerle özdeşleştirilebilir.⁵⁴ Bodin'den sonra kavramı ele alan Thomas Hobbes'e göre egemenlik, bireylerin kişisel güvenliklerini sağlamak için kabul ettikleri bir toplumsal sözleşmeye dayanır. Toplumsal sözleşme kuramında egemenliğin kaynağı Tanrı ya da ona dayanan herhangi bir güç değil bizzat toplumun kendisidir.⁵⁵ Sosyal sözleşmeye dayanan egemen güç bireylerin doğal hakkı olan yaşam güvenliğini sağlamakla yükümlüdür, meşruiyeti bu yükümlülüğü yerine getirmesine bağlıdır.⁵⁶ Hobbes'in egemenlik anlayışında amaç halkın hâkimiyeti değildir. Egemenlik halkın huzur ve güvenliğini sağlamak için yalnızca bir araçtır. Bu yönüyle klasik egemenlik anlayışının günümüz demokrasi anlayışıyla tam olarak örtüştüğü söylenemez. Fakat Rousseau'nun toplumsal sözleşme kuramı ile demokratik içeriğe kavuşturduğu egemenlik anlayışına temel oluşturduğu söylenebilir.⁵⁷

Rousseau Toplum Sözleşmesi adlı eserinde kendinden önceki düşünürler gibi egemenliğin bölünmezliği ilkesini güçlü bir biçimde ifade etmiştir. Ancak diğer düşünürlerden ve günümüz demokrasi yaklaşımlarından farklı olarak egemenliğin bölünmezliği ilkesini yalnızca yasama yetkisi üzerinden ele almıştır. Çünkü ona göre egemenlik, yasama gücünden ibaret bir yetkidir.⁵⁸ Yargı ve yürütme gibi faaliyetler, yasaları tatbik etmek amacıyla yürütülen ayrı işler olup egemenliği ifade etmemektedir.⁵⁹ Rousseau'nun bölünemez dediği şey, yasama yetkisidir ve bu yetki yalnızca halka aittir. Kral ve aristokrasi arasında bölünemez ya da paylaşamaz.⁶⁰ Rousseau bu anlamda güçler ayrılığına karşı çıkmamış, halk iradesinin ürünü olan yasaların üstünlüğünü savunmuştur. Genel iradenin tezahürü olan yasama gücü (egemenlik) devredilemez, bölünemez ve halk adına herhangi bir kişi ya da kurum tarafından temsil edilemez.⁶¹

Günümüz demokrasi uygulamalarının, hangi düzeyde olursa olsun, etkin katılıma ve temsile dayanması gerektiği yönünde ortak bir görüş vardır. Hatta Rousseau'nun çağdaşı Montesquieu, halkın karar alma hakkına sahip olduğunu belirtmekle birlikte

⁵⁴ Armağan Öztürk, "Egemenliğin Cumhuriyetçi Yapı Sökümü: Machiavelli, Rousseau ve Ulus Devlet", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 16/58 (15 Haziran 2020), 87.

⁵⁵ Beriş, "Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme", 58.

⁵⁶ Yeşim Çelik, "Geçmişten Günümüze Egemenlik Kavramı ve Değişen Egemenlik Anlayışı", *Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 22/3-4 (01 Aralık 2018), 407.

⁵⁷ Çelik, "Geçmişten Günümüze Egemenlik Kavramı ve Değişen Egemenlik Anlayışı", 408.

⁵⁸ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 165.

⁵⁹ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 166.

⁶⁰ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 167.

⁶¹ Uygun, *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, 151.

yeterli zamanı bulunmadığı ve siyasi olgunluğa sahip olmadığı için bu gücünü bilge kişiler arasından seçtiği temsilciler eliyle kullanması gerektiğini ifade etmiştir.⁶²

Geniş ölçekli bir demokratik sistemin varlığı sık aralıklarla düzenlenen özgür ve adil seçimlere bağlıdır. Devlet politikaları anayasada öngörüldüğü üzere seçimlerle belirlenen kişiler aracılığı ile yürütülür.⁶³ Serbest seçimlerin yanında ülke vatandaşlarının eşit hak ve özgürlüklere sahip olması, devlet politikalarına yönelik görüş ve önerilerini özgürce ifade etmeleri de demokratik bir düzenin vazgeçilmez kaideleridir.⁶⁴

Aristoteles'in oligarşi ile demokrasinin bir karşımı ya da kaynaşması olarak yorumladığı "politeia"⁶⁵ modern demokrasi yaklaşımında hukukun üstünlüğünü esas alan düzene karşılık gelir. Aristoteles'e göre ideal yönetim biçimini sağlamak için mülkiyetin sınırlandırılması, yasaların devlet idarecilerinden üstün olması öncelikli şarttır.⁶⁶

Günümüz yönetim anlayışında hukukun üstünlüğü ilkesi sağlıklı bir demokrasi için önemli şartlardan biridir. Hukuk devleti ya da hukukun üstünlüğü kavramı, temel hak ve hürriyetlerin anayasal düzenlemelerle güvence altına alındığı, kanunların anayasa uygunluğunun denetlendiği, idari faaliyetlerin kanunlara uygun bir biçimde icra edildiği, siyasal sistemleri ifade eder.⁶⁷ Hukukun üstünlüğü, anayasanın diğer bütün kanunlara üstünlüğünü ifade eden teknik bir kavram değildir. Devletin tüm kurumları ile hukukun genel ilkelerine saygı gösterdiği, siyasi iktidarın güç ve yetkilerinin anayasaya dayandığı, idari iş ve işlemlerin yasalara uygunluğunun yargı organları tarafından denetlendiği düzendir.⁶⁸ Hukukun üstünlüğüne dayalı düzenlerde, kanun devletinden ya da hukuk devletinden farklı olarak hukuk kuralları tek taraflı bir şekilde devlet eliyle oluşturulmaz ve yalnızca kamu yararı gözetilmez. Halkın meşru ve tek temsilcisi olan meclis tarafından oluşturulur. Vazedilen kanunlar dolaylı yolla da olsa egemenlik yetkisine sahip olan halk tarafından oluşturulduğu için devlet, bütün kurum ve organlarıyla hukuk kurallarına uygun hareket etmek mecburiyetinde ve halkın denetimindedir.⁶⁹ Bireyler kanun devletine kıyasla daha özgür ve katılımcıdır. Temel hak ve hürriyetler devletin bir lütfu olarak değil bireylerin yalnızca insan olmaları

⁶² Varlık - Ören, "Demokrasi ve Temsil", 177.

⁶³ Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 99.

⁶⁴ Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 100.

⁶⁵ Demir, *Aristoteles'in Siyaset Felsefesinde Polis-İnsan İlişkisi*, 103.

⁶⁶ Demir, *Aristoteles'in Siyaset Felsefesinde Polis-İnsan İlişkisi*, 104.

⁶⁷ Yaşar Karayalçın, "Hukukun Üstünlüğü", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 47/3 (1998), 205.

⁶⁸ Karayalçın, "Hukukun Üstünlüğü", 203.

⁶⁹ Hasan Tuna Göksu, "Kanun Devletinden Hukukun Üstünlüğüne", *Sayıştay Dergisi* 64 (01 Mart 2007), 64.

sebebiyle sahip oldukları değerlerdir. Bu değerler anayasalarla güçlü ve medeni sivil toplum örgütleriyle güvence altına alınmıştır.⁷⁰

2.1.3. Hak ve Hürriyetler Bağlamında Demokrasi

Hak, insanın bir başkasından talepte bulunma yetkisini ve bu yetkinin meşruluğunu ifade eder.⁷¹ İnsan hakları, sahip olunan bu meşru yetkinin özel bir türüdür.⁷² İnsan haklarına bütün haklar içerisinde özel bir tür olma vasfını kazandıran husus, bu hakların ahlâkî⁷³ değer taşıması ve hiyerarşik bakımdan en üst sırada yer almasıdır.⁷⁴ İnsan haklarını tanımlamak oldukça zordur. Fakat bu zorluğunun yanında demokrasi kavramıyla birlikte sosyal ve politik alanda çok sık kullanılmaktadır.⁷⁵ İnsan hakları insanların sosyal bir yapının üyeleri ya da hukuki bir ilişkinin tarafı olarak elde ettikleri haklar değildir. Yalnızca insan olmanın kişiye kazandırdığı vazgeçilmez temel haklardır.⁷⁶ Düşünür, Jacques Martin tarafından ifade edildiği gibi “İnsan bir kişi, bir bütün, kendisinin ve kendi eylemlerinin bir efendisi olması dolayısıyla haklara sahiptir ve sonuç olarak insan, basitçe bir amaca yönelik bir araç değildir fakat bir amaçtır.” İnsan hakları, dil, din, mezhep, ırk, cinsiyet ve siyasi görüş gibi özellikler fark etmeksizin herkes için geçerli olan evrensel haklardır. Her kim nerede olsun salt insan olduğu için bu haklara sahiptir.⁷⁷ İnsan haklarının evrenselliği, doğuştan sahip olduğu özellikler ve sonradan edindiği kazanımlar ne olursa olsun bütün insanlar için geçerli olmasından ileri gelir.⁷⁸

İnsan haklarını bir bütün olarak yansıtan en kapsamlı düzenleme, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’dir. Bildirge hukuki açıdan bağlayıcı nitelik taşımasına rağmen, manevi değerinin ve siyasi gücünün yüksek olması nedeniyle uluslararası alanda etkili

⁷⁰ Göksu, “Kanun Devletinden Hukukun Üstünlüğüne”, 66.

⁷¹ Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku* (Ankara: Hukuk, 2019), 10.

⁷² Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 24.

⁷³ İnsan haklarının ahlâkî değer taşıması, bu hakların varlığının ve geçerliğinin hukuk kurallarına ve yasa koyucuların faaliyetlerine bağlı olmadığını gösterir. Ahlâkî haklar bakımından insan hakları, hukuki karşılıklarından ve yasal düzenlemelerden önce mevcut olan yaşama hakkı ve özgürlük gibi temel hakları ifade eder. Temel haklar yalnızca insanın varlığına bağlı olarak ortaya çıktığı için hukukî karşılıklarına bağlanamaz. Fakat hukuk kurallarının ve yasal düzenlemelerin bu hakların tanınmasına ve güvence altına alınmasına sağladığı katkı küçümsenemez.

⁷⁴ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 28.

⁷⁵ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 24.

⁷⁶ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 26.

⁷⁷ Mücella Can, “İnsan Hakları ve Demokrasi arasındaki İlişkinin Felsefi Analizi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/4 (31 Aralık 2019), 2156.

⁷⁸ Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, 58.

olmuştur.⁷⁹ Bildirgede sıralanan temel hak ve özgürlükler, kaynağını bütün felsefi ve ideolojik yönleriyle insanın kişiliğine ve onuruna dayandırmaktadır. Bunun yanı sıra kişiye toplum içinde yaşamanın sorumluluğunu yükleyerek “somut ve gerçekçi” bir özgürlük anlayışı ortaya koymaktadır.⁸⁰ Bildirgenin en önemli maddelerinden biri, temel haklardan biri olan özgürlüğün korunmasına yönelik 30. maddedir. “Bu Bildirinin hiçbir hükmü, herhangi bir devlet, topluluk ya da kişiye, Bildiride açıklanan hak ve özgürlükleri yok etmeye yönelik bir davranışa girişme ya da eylemde bulunma hakkını verir anlamında yorumlanamaz.” Kişi hürriyetini korumaya yönelik bu düzenleme, mücadeleci demokrasi anlayışının uluslararası düzeydeki ilk ifadesidir.⁸¹

Aslında insan hakları ile modern demokrasinin gelişimi arasında sıkı bir ilişki vardır. Bugün neredeyse bütün dünyada kullanılan ve siyasi-sosyal sorunların çözümünde referans alınan demokrasi, iki temel öğeden oluşur. Bunlardan biri çoğunluğun yönetimi diğeri ise genelde insan haklarının özelde kişi hak ve özgürlüklerinin korunmasıdır.⁸² Demokrasinin temel unsurları olan özgürlük ve eşitlik gibi bireysel haklar soyut kavramlar olmayıp demokrasinin gelişimi ile anlam kazanmış somut sorunlardır. Her bireyin yasalar karşısında eşit hak ve özgürlüklere sahip olması, demokrasinin temel ilkelerinden biridir. Demokrasinin bu ilkesi, bireylerin devlet yönetimine ve sosyal faaliyetlere etkin bir şekilde katılımını gerektirir. Hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması ve gelişmesi ancak demokratik anlayışa sahip yönetimlerle mümkün olabilir.⁸³

Bu bakımdan demokrasiyi yalnızca bir yönetim biçimi olarak görmek doğru değildir. Demokrasi, idaresi altında bulunan vatandaşlara demokratik olmayan hiçbir yönetimin sağlayamayacağı eşitlik, katılım, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi birçok temel hakkı taahhüt eden kapsamlı bir siyasal sistemdir. Demokrasi dışındaki hiçbir sistem vatandaşlarına temel hak ve özgürlükler alanında demokrasi kadar geniş haklar tanımaz. Bu anlamda geniş düzenlemelere yer veren herhangi bir politik sistem ne olursa olsun zaten demokrasi olarak adlandırılır.⁸⁴

Özgürlükçü ya da çoğulcu demokrasi olarak bilinen liberal demokrasi, kişi hak ve hürriyetlerini koruma ve geliştirme anlayışı üzerine kurulan siyasi örgütlenmeyi ifade

⁷⁹ Fazıl Sağlam, “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde Tüm Hak ve Özgürlüklere Yönelik Kurallar Üzerine Bir Deneme”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 25/2 (27 Aralık 2019), 1238.

⁸⁰ Sağlam, “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde Tüm Hak ve Özgürlüklere Yönelik Kurallar Üzerine Bir Deneme”, 1242.

⁸¹ Sağlam, “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde Tüm Hak ve Özgürlüklere Yönelik Kurallar Üzerine Bir Deneme”, 1245.

⁸² Can, “İnsan Hakları ve Demokrasi arasındaki İlişkinin Felsefi Analizi”, 2157.

⁸³ Can, “İnsan Hakları ve Demokrasi arasındaki İlişkinin Felsefi Analizi”, 2158.

⁸⁴ Dahl, *Demokrasi Üzerine*, 60.

eder.⁸⁵ Liberal demokrasinin dayandığı temel ilke hak ve özgürlüklerin korunması, yasalar karşısında eşitliğin sağlanmasıdır. Bu demokrasi anlayışında temel hak ve hürriyetlerin iktidarı elinde bulunduran kişi ve kurumlara karşı güvence altına alınması amaçlanır. Bu maksatla anayasada çeşitli düzenlemeler yapılır ve bu düzenlemeler anayasaya dayanan yasalar olmadan sınırlandırılmaz. Anayasada düzenlenen temel hak ve özgürlüklerin korunması ve gerekli hallerde usulüne uygun bir biçimde sınırlandırılması için yargısal denetim mekanizmaları oluşturulur. Sosyal ve ekonomik alanda yaşanan gelişmeler zamanla liberal demokrasi anlayışından sosyal devlet anlayışına doğru bir değişimi beraberinde getirmiştir. Bu değişimle birlikte temel hak ve hürriyetlerin yanı sıra anayasalarda sosyal ve ekonomik haklar da geniş bir biçimde düzenlenmeye başlamıştır. Böylece devlet hem kişi hak ve hürriyetlerin hem de sosyal hak ve hürriyetlerin koruyucusu ve geliştiricisi durumuna dönüşmüştür.⁸⁶

Sanayi İnkılabından sonra üretim faaliyetlerinde yaşanan olağandışı artışlar, çalışan kesim üzerindeki iş yükünün aynı oranda artması, insanların ürün ve hizmetlere ulaşma yönündeki talepleri, sosyal devlet anlayışını şekillendiren başlıca faktörlerdir.⁸⁷ Özellikle 2. Dünya Savaşı sonrasında sanayileşmiş ülkelerde işçi kesimler ile işverenler arasında uzlaşmaların yaşanması, devletin sosyal ve ekonomik hayata daha çok müdahil olmasını sağlamış,⁸⁸ sosyal devlet anlayışında hem içerik yönünden hem de hukuki nitelik bakımından birtakım düzenlemeler ortaya çıkarmıştır.⁸⁹

Bugün birçok devlet ve uluslararası kurum, sosyal alanda adaleti ve eşitliği sağlamak için çaba sarf etmekte, demokratik anlayışa sahip olduğu yönündeki tezleri bu çabalarla desteklemeye çalışmaktadır.

Örneğin Dünya Bankası Başkanı Paul Wolfowitz “Sosyal Adalet ve Kalkınma” başlıklı 2006 raporunun önsözünde demokrasi kelimesini doğrudan kullanmamış olsa da sosyal adalet ve demokrasi arasındaki ilişkiyi şu sözlerle dile getirmiştir:

Birinci ilke eşit fırsattır. Bir kişinin hayattaki başarıları ırk, toplumsal cinsiyet, toplumsal arka plan ve aile arka planı ya da doğum yeri gibi önceden belirlenmiş koşullar yerine öncelikli olarak kişinin yetenekleri ve çabalarıyla değerlendirilmelidir. İkinci ilke, özellikle sağlıktaki, eğitimdeki ve tüketim düzeylerinin sonuçlarındaki mahrumiyetten kaçınmadır.

Wolfowitz bu sözlerle sosyal refahın ve fırsat eşitliğinin demokrasiyi oluşturan önemli ilkelere biri olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰

Wolfowitz’in demokrasinin temel ilkelerinden biri olarak ifade etmeye çalıştığı bu husus, eski Türklerde devlet anlayışını oluşturan esaslardan biridir. Çalışma içerisinde yeri geldikçe

⁸⁵ Tunç, “Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”, 1120.

⁸⁶ Tunç, “Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı”, 1119.

⁸⁷ Ali Tarık Gümüş, “Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 18/2 (20 Aralık 2010), 119.

⁸⁸ Gümüş, “Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü”, 120.

⁸⁹ Gümüş, “Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü”, 127.

⁹⁰ Tilly, *Demokrasi*, 306.

bahsedilecek olan halkın iktisadi refahını temin etme gayesi, bireylerin hak ve özgürlüklerini koruma çabası, eski Türk devlet idaresinin belirgin vasıflardandır.

2.2. Eski Türk İdaresi Hakkında

Devlet düzeni oluşturma fikri ve gayesi, tarihin akışı içinde her millet için zaruri ihtiyaç olarak görülmemiştir. Bu nedenle millet olma bilincine eriştiği halde devlet kurma ihtiyacı hissetmeyen, bu ihtiyacı hissetmediği için de teşkilatlı bir yapı ortaya koymayan çok sayıda topluluk vardır. Kimi milletlerse kendi siyasi düzenlerini oluşturdukları halde tarihi geçmişlerini büyük ölçüde farklı devletlerin himayesinde yaşamıştır. Fakat Türk toplulukları tarihte görülmeye başladıkları andan itibaren teşkilatlı yapılar ortaya koyma zaruriyeti hissetmiş, millet olma şuuruyla birlikte büyük devletler meydana getirmiştir. Nesilden nesile sürdürülen ve milletin her ferdinde kök salmış olan bu anlayış, “devlet ebed müddet” şeklinde gelişmiş, tarihin her döneminde bir ya da daha fazla Türk devleti var olmuştur. “Allah devlete ve millete zeval vermesin!” temennisi, istikbalini devletin mevcudiyetiyle bir gören bu anlayışın bir tezahürüdür.⁹¹

Mevcut bilgiler, Türk topluluklarını ilk kez teşkilatlı halde bir araya getiren siyasi yapının Büyük Hun Devleti olduğunu göstermektedir. Ancak Hunların yalnız Türk kavimlerinden meydana geldiğini düşünmek yanlıştır. O. Franke’nin belirttiği üzere Hunların kökenleri hakkında kesin bilgiler elde etmek de pek mümkün görünmemektedir. Hun adı, muhtemelen bozkır bölgelerinde sığır sürüleriyle meşgul olan kavimlerin tümünü ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kavimler, kuzey bölgelerdeki ormanlık alanlardan ve bozkırlardan güneye inerek buradaki ziraatçı toplulukları baskı altına almışlardır. Hun adı, farklı köklerden gelen toplulukları barındıran geniş bir ad gibi görünmektedir. Farklı kavimler için kullanılan İskit deyimini de böyledir. Bu toplulukların temelini her dönemde ve şartta Türklerin meydana getirdiği öne sürülebilir.⁹² Otto Franke bütün Hunları Türk olarak kabul ettiği için, Hun tabiri yerine Türk kavimleri sözünü çok sık kullanır.⁹³ Hun kavimlerinin teşkilatlı halde bir araya gelmeleri yani bir devlet sistemi içerisinde örgütlenmeleri, yukarıda da ifade edildiği üzere ilk kez Büyük Hun Devletine tesadüf etmektedir. Profesyonel muhariplerden oluşan Hun devleti için Otto Franke, “Hunlar, ancak Osmanlı Türkleri ile mukayese edilebilirler.”, diyerek Hunların teşkilatçı yönlerine dikkat çekmiştir.⁹⁴ Çin dili ve edebiyatında uzmanlaşmış olan Sinolog Deguignes, Orta Asya’daki göçebe halkları anlattığı eserinde Hiung-nuların (Hunların) devlet teşkilatı oluşturmada engin

⁹¹ Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi* (İstanbul: Ötüken, 2021), 13.

⁹² Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), I/29.

⁹³ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, I/75.

⁹⁴ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 46.

tecrübelere sahip olduğunu, savaş sanatında da hayli geliştiklerini belirtir.⁹⁵ Çin kroniklerinde Hiung-nuların, Batı kaynaklarında ise Hunların M.S. 355'te Alanların topraklarını ele geçirdiği anlatılmaktadır. Batı kaynakları ile Çin kroniklerinin aynı olay hakkında Hun ve Hiung-nu adını kullanmaları Deguignes'in tezinde savunduğu ve bugün birçok araştırmacının kabul ettiği üzere Hiung-nularla Hunların aynı halklar olduğunu göstermektedir.⁹⁶

Aslında kuzeyde yaşayan bütün atlı göçebeler için Çin kaynaklarında Hun tabirinin kullanılması, Büyük Hun Devletini oluşturan atlı göçebe kavimlerle Altay dağlarında ve Orhon kıyılarında yaşayan topluluklar arasındaki benzerlikten ileri gelmektedir.⁹⁷

Türklerin yüksek devlet felsefesinin temellerinin halk inanışlarına dayandığını söylemek elbette yanlış değildir. Fakat büyük bir dünya imparatorluğunun idaresi ile bir ev veya ailenin idaresi için ihtiyaç duyulan tecrübe ve davranışlar arasında büyük bir ilerleme ve haliyle farklılıklar meydana gelmişti. Büyük devlet düşüncesinde fikirler bir sistem halinde tezahür eder. Kut ve kutluluk ise bu sistemin ancak bir bölümünü oluşturur. Orhun Abidelerinde belirtildiği üzere Tanrı kağana, emir ve güç, baht ve talih verdiği için bazen de kağanın erlik erdemi olduğu ve kazandığı için büyük bir devlet düzeni sağlanabilmişti. Aksi halde sadece kağanın kutluluğundan hareketle dağlar ve vadiler arasına sıkışmış ve çeşitli dış etkilerle bozulmuş olan Sibiry'a'daki Teleüt Şamanizminden rastgele elde edilmiş bir örnekle doğru sonuca ulaşmak mümkün değildir.⁹⁸ Çok sıkı bir içtimai disiplini bulunan Hunlarda dini yaşam da çok gelişmişti. Bir tür tek Allah inancına karşılık gelen "Gök" dinine inanıyorlardı. Bu inanca sahip olan Hunlarda en büyük din adamı aynı zamanda Tanrı'nın vekili olarak görülen devlet reisi idi. Bunun yanında halk arasında çeşitli sihirlerle meşgul olan ve dini ayinleri yöneten şamanların olması da muhtemeldir. Ancak Ögel, kaynaklarda bunlara dair kayıtlara rastlanmadığını ifade etmiştir.⁹⁹

Hunların yüksek devlet gelenekleri ile halk inanışları arasında kimi zaman çatışmalar yaşanmıştır. Buna dair Çin kaynaklarındaki ilk örnek, Çin başkomutanı Li Kuang-li'nin yerin koruyucu ruhlarına kurban edilmesi meselesinde görülüyor. M.Ö. 91 yılında Hunlara esir düşen Çin generali ile savaşan Hun askerleri onu ele geçirmeleri halinde kurban edeceklerine dair yerin koruyucu ruhlarına söz vermişlerdi. Ancak Hunların köklü devlet anlayışı bu gibi halk inanışlarını engellemişti. Hunlara esir düşen Hun generali ağırlanmış ve hakanın kızı ile evlendirilerek onurlandırılmıştı. Fakat bir süre sonra anne hatunun hastalanması ve Hun veziri Wei Lüeh'in halkı kışkırtarak Hun

⁹⁵ Lajos Ligeti, "Attila ve Hunların Tarihi Kökenleri", çev. Tarık Demirkan, *Attila ve Hunlar*, ed. Gyula Németh (Konya: Kömen, 2014), 5.

⁹⁶ Ligeti, "Attila ve Hunların Tarihi Kökenleri", 10.

⁹⁷ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 46.

⁹⁸ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* (İstanbul: Ötüken, 2019), 186.

⁹⁹ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 46.

Şamanına generalin kurban edilmesi yönünde emir vermesi, bir yıldan fazla ağırlanan ve hakanın kızıyla evlendirilen generalin yerin koruyucu ruhlarına kurban edilmesine neden oldu. Hun hakanı, halk inanışlarının devlet anlayışını bastırdığı bu hadiseyi engelleyemedi. Ancak generalin anısına bir “kurban evi” inşa ederek hatayı telafi etme yoluna gitti.¹⁰⁰

Tarihi araştırmalar, Türk devlet düzenine yön veren idari anlayışın dönemin şartlarına, halkın ihtiyaçlarına ve yaşayış tarzına bağlı olarak şekillendiğini göstermektedir. Teşkilatlı yapının konar-göçer yaşamda devam etmesi ve halkın ihtiyaçlarına cevap vermesi, sıkı bir disipline uyulmasıyla mümkün olmuştur. Toplumu oluşturan her fert, çevreden gelebilecek saldırılara karşı devlet düzeni içinde bulunmayı ve bu düzenin devamı için sorumluluk almayı hayati bir görev addediyordu. Bu zaruriyet toplumun her ferdinde düzen fikrini geliştiriyor, devlet millet bütünleşmesini kolaylaştırıyordu. Yaylaklar ve kışlaklar arasındaki hareketliliğin, çeşitli nedenlerle başka yerlere yapılan göçlerin belirli bir düzen içinde yürütülmesi gerektiğini düşünmek bu anlamda zor değildir. Yüzbinlerce insanı, taşınabilir eşyaları ve hayvanlarıyla birlikte herhangi bir aksaklığa meydan vermeden hareket ettirmek, Türklerde teşkilatlı yapılar oluşturma kabiliyetini geliştirmiştir. Haliyle tarihin her döneminde aynı anda farklı coğrafyalarda ya da farklı dönemlerde aynı coğrafyada Türk devletleri kurulmuş, çeşitli milletlerden insanları himaye eden teşkilatlı yapılar meydana getirilmiştir.¹⁰¹

Hunlar döneminde gelişmiş bir medeniyete sahip olan Çinliler, nüfus ve asker sayısı bakımından da sayıca çok olmalarına rağmen hunlarla mücadele etmekte zorlanıyorlardı. Bu durum, Hunların sadece askeri anlamda iyi olmadıklarını, siyasi ve sosyal yönlerden de gelişmiş bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir. Tarihte bilinen ilk Türk devleti olan Büyük Hun imparatorluğunun Mete, Hohanyeh ve Çiçi gibi hükümdarları hem büyük bir kumandan ve devlet adamı hem de dahi kabul edilecek kadar büyük şahsiyetlerdi. Çin kaynaklarında bu hükümdarlar hakkında verilen bilgiler, düşmanlarının bile bu şahsiyetlere duyduğu hayranlığı göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰²

Türk kültür sistemindeki devlet anlayışı, içtimai bir zümrenin toplumdaki diğer zümreler üzerinde kurduğu hâkimiyete dayanan klasik devlet yapılarından farklıdır. Türkler hâkim oldukları coğrafyalarda bulunan herkese sınıf ve millet farkı gözetmeksizin aynı hukuku uygular, eşit muamele ederdi. Kimseye ekonomik, sosyal ya da kültürel alanlarda ayrıcalık tanınmaz, herkesin eşit haklara sahip olduğu anlayışıyla hareket edilirdi.¹⁰³

¹⁰⁰ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), II/108-109.

¹⁰¹ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 14.

¹⁰² Erol Güngör, *Tarihte Türkler* (İstanbul: Yer-Su, 2019), 8.

¹⁰³ Fuzuli Bayat, *Dede Korkut Oğuznameleri* (İstanbul: Ötüken, 2021), 54.

W. Koppers, atın ehlileştirilerek insanlığın kullanımına sunulmasının ve atlı-çoban kültürünün geliştirilmesinin Türkler tarafından dünya medeniyetine sunulan bir katkı olduğunu belirtir. Türklerin dünya medeniyetine sağladıkları bu katkı, kavimler arasında iletişim ve etkileşimi hızlandırmış, büyük devletlerin teşekkülü için gerekli olan şartlar ancak bu yolla sağlanmıştır.¹⁰⁴ O. Menghin bu şekilde tezahür eden eski Türk kültürünün insanlık tarihine katkısı bakımından iki büyük etkiye sahip olduğunu belirlemiştir. Bu etkilerden biri hayvan yetiştiriciliğini geliştirmek yoluyla iktisadi, diğeri gelişmiş bir teşkilatlı yapı ortaya koymak bakımından siyasi ve sosyaldır. Hayvan yetiştiriciliği, ilk dönemlerde avcılık ve toplayıcılıkla geçinen asalak insan tipinin ve yalnızca tüketime dayanan ekonomik yapının yerine insanları üretici bir düzene geçirmiş, teşkilatçılık ise insanları kuralsız yığınlar olmaktan çıkarıp iktisadi, siyasi ve sosyal düzenin devamını sağlamak bakımından hayati bir önem taşımıştır.¹⁰⁵

Yerleşik insan, sadece sahip olduğu arazi üzerindeki imkânlarla hareket etme mecburiyetinde olduğu için her halükarda dini tutkunluk derecesinde bir tevekkül gösteriyordu. Kendisinin ve ailesinin yaşamını idame ettirecek şartların temininden başka bir kaygısı ve daha geniş bir sosyal düzen için güttüğü davası yoktu. Ancak bozkır insanı, sahip olduğu sürüleri doyurabilmek için sürekli bir arayış içindeydi. Bu arayış, bozkır insanına geniş ufuklar kazandırmış, yaşadığı coğrafyayı kendisi için küçük bir dünyaya dönüştürmüştür. Kalabalık sürülerin yaz kış birbirine uzak yerlere taşınması, dış baskılardan korunmak için çeşitli tedbirlerin alınması, sulak ve otlak alanların müşterek kullanımına yönelik anlaşmaların yapılması, bu alanlar üzerindeki anlaşmazlıkların halli için hukuki yolların aranması ve heyetlerin kurulması, geniş bir dünya görüşü ve teşkilatçı bir yapı kazandırmıştır. Nihayet bozkır insanı, hayvan sürüleri üzerinde geliştirdiği sevk ve idare kabiliyetini insan kütleleri üzerinde kullanarak büyük siyasi ve sosyal yapılar meydana getirmiştir.¹⁰⁶ O günün şartlarında böyle büyük siyasi yapılar meydana getirmek, ancak bozkır yaşamının Türk insanına kazandırdığı cihan hâkimiyeti arzusuyla, zorlu şartlara göğüs geren karakteriyle mümkün olabilirdi.¹⁰⁷

Ata siyasi ve sosyal yaşamında kutsiyet atfedercesine değer veren bozkır kültürü, demire ve demirciliğe de aynı değeri vermiş, destanlarında ve antlarında bağlılığını dile getirmiştir. Atın ve demirin şekil verdiği bu kültür, Türk toplumuna diğer kavim ve topluluklardan ayrı bir yaşam şekli kazandırmıştır. At sayesinde kazandığı sürat ve kat ettiği mesafeler, yerleşik ve geri topluluklardaki beden ve zihin durgunluğunu ortadan kaldırarak insan iradesine geniş ufuklar açmıştır. Maddi bir vasıta olarak kullandığı demir savaşçılığını güçlendirmiş, araç gereç üretimindeki tekniği geliştirmiştir. Bunun

¹⁰⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 212.

¹⁰⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 213.

¹⁰⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 215.

¹⁰⁷ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 248.

yanında otlak ve sulak alanlar için verdiği mücadeleler, bozkır insanının metanetini arttırmış, barış ve huzur içinde bir arada yaşayabilmek için herkes tarafından uyulması zorunlu kurallara ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç, insanlar arasında geçerli olan bir hukuk düzeni ortaya çıkarmış insanların birbirine karşı saygı duyması gerektiğini öğretmiştir. Sürekli hareket halinde olan insan kütlelerinin belirli bir düzen içinde tutulması çabası devlet fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda Türkler, kanun koyucu bir millet olarak tarihte ilk siyasi kadroları da meydana getirmişlerdir.¹⁰⁸

Sınırları belirli bir coğrafyada yaşayan milletler çoğunlukla vatan olarak belirledikleri toprakların dışında geniş alanlara yayılmazlar. Bu milletlerin aksine Türk toplulukları çeşitli sebeplerle yüzyıllarca yeni yerler ve yeni iklimler peşinde koşarak tarihlerini meydana getirmişlerdir. Bu nedenle tarihin herhangi bir döneminde ayrı coğrafyalarda çeşitli Türk devlet ve topluluklarına tesadüf edilmiştir. Haliyle Türk tarihinden söz edilince, tek bir Türk topluluğunun aynı coğrafyadaki tarihinden ziyade aynı kültürel özellikleri taşıyan farklı bölgelerdeki Türk topluluklarının meydana getirdiği bütün tarih anlaşılmalıdır.¹⁰⁹

Bozkır yaşamından kaynaklanan ve araştırmacıları yanlış sonuçlara götüren bazı ekonomik uğraşlar dışında Türk bozkır kültürünün hakikatte göçebelikle bir ilgisi yoktur. Atlı bozkır kültüründe görülen devlet kurma, düzenli askeri teşkilatlar oluşturma, dini alanda yüksek bir hoşgörüye sahip olma, yaygın bir adalet duygusu taşıma gibi değerler, bütün Türk devlet ve topluluklarında asırlarca yaşamaya devam etmiş, Türk idaresinde kalmış topluluklarda da etkisini göstermiştir.¹¹⁰ Türk idare anlayışına yön veren değerler ile bu değerler üzerine inşa edilen siyasi ve sosyal yapılar, tarih boyunca geniş bir insan topluluğunu etkilemiştir. Çin ve Roma gibi güçlü kültürlerin yakınında varlığını devam ettirebilmek, aynı ölçüde güçlü bir kültüre ve teşkilata sahip olmayı gerektirmiştir. Bu nedenle Türk insanı için devletsiz kalmak ölmekle eşdeğer görülmüş, devletin ebed müddet varlık göstermesinin temelinde ise herkes için eşit tatbik edilmesi gerektiği düşünülen kaidelerin yattığına inanılmıştır. Günümüz devlet sistemlerinde hukuk devleti ilkesi olarak görülen hâkim güçlerin denetlenmesi zaruriyeti, eski Türk devletlerinde töreye uyma şeklinde ortaya çıkmıştır. Töre, aşağıdaki bölümlerde de görüleceği üzere devletin düzenli bir şekilde kurulmasını sağlayan kaidelerin tümüdür.¹¹¹ Hatta devlet ve toplum hayatında oluşturulan güçlü düzenin kendisidir.

Bu düzen üzerine inşa edilen Türk idare sisteminde seçkinlerden oluşan bir sınıf ya da soy üstünlüğüne dayalı bir yapı bulunmamakta, boyların ve devlet meclisinin yapısı eşitliğe dayanmaktaydı. Hem devlet idaresinde hem sosyal hayatta eşitlikçi bir anlayış

¹⁰⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 217.

¹⁰⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 41.

¹¹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 38.

¹¹¹ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerinin Hududları”, 47.

hâkimdi. Halk ile idarecilerin karşılıklı görev ve sorumlukları vardı. İdareciler, görevlerini eksiz bir şekilde icra ettikleri sürece halk nezdinde meşruiyetlerini devam ettirir, taşıdıkları kutsiyeti ancak bu şekilde muhafaza ederlerdi.¹¹² Aksi takdirde devlet meclisi başta olmak üzere her kişi ve kurumdan tepki görmeye başlar, son tahlilde hükümdarlıklarını kaybederlerdi.

2.2.1. Siyasi Hâkimiyetin Kaynağı (Kut)

Kut, eski Türklerde genellikle devlet sahibi olma anlamında kullanılan ancak bu anlamla sınırlı olmayan tarihi bir kavramdır. Hakanlık vasfını kazanma, yüksek bir mevki ve makam el etme, kişiyi ve toplumu saadete erdirmeye gibi anlamlar içerir.¹¹³ Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig adlı eserinde Kut'u çoğunlukla devlet kelimesinin karşılığında kullanmış olmasına rağmen bu kullanım, state¹¹⁴ anlamına gelmemektedir. Çünkü Türklerin bu anlamdaki devlet için il veya el kelimesini kullandıkları bilinmektedir. Öyleyse Yusuf Has Hacıb'in kut ile kast ettiği devlet kelimesinin anlamını, bugünkü "devlet kuşu" deyiminde kullanılan devlet kelimesinde aramak lazımdır. Haliyle "baht, iyi talih, ikbal, uğurluluk ve saadet" gibi anlamları dışında Kut'u "siyasi hâkimiyet kudreti, yani devleti idare kudret ve salahiyeti" şeklinde değerlendirmek gerekir.¹¹⁵

Kut ile töre arasında kağanla il arasındakine benzer bir bağlantı vardı. Kut, Tanrı tarafından kağana ili töreye uygun bir şekilde yönetmesi için verilirdi. Kut yetkisini haiz olmayan bir kimsenin kağan olması, kutun verilmiş amacına uygun hareket etmeyen bir kağanın bu görevi sürdürmesi mümkün değildi. Eski Türk idare anlayışındaki bu kaide, günümüz demokrasilerinde devlet başkanlığına aday bir kimsenin iş başına gelmesi için bir takım şartlara sahip olma zorunluluğuna benzemektedir.¹¹⁶

Kut ile kutluluğun kağanlara ve kişilere Tanrı tarafından verildiği kesin olmakla birlikte kutlamanın ne şekilde yapıldığı hakkındaki bilgiler net değildir. Tanrı kut bahsettiği kişiye yarlıg, ülüg ve küç gibi hususiyetler de veriyordu. Yarlıg, kağanın emretme salahiyet ve arzusunu güçlendirirken, ülüg, baht ve talihini arttırıyordu. Küç ise kağanlık vazifesini icra etmesi için kişiye ihtiyaç duyduğu güç ve enerjiyi sağlıyordu. Orhon kitabeleri, kağanın başarısını bu hususiyetlere bağlıyordu. Kuzeyde bulunan Göktürk yazılı kitabeler kut, ülüg ve küç gibi hususiyetlere "erdemim için" diyerek erdemli olma vasfını dâhil ediyordu.¹¹⁷

¹¹² Duman, "İslâm Öncesi Türk Devletleri'nde Aristokrat Cumhuriyet Gerçeği", 61.

¹¹³ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 46.

¹¹⁴ Devlet.

¹¹⁵ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, ed. Göktürk Ömer Çakır, çev. Yaşar Çağbayır (İstanbul: Ötüken, 2021), 22.

¹¹⁶ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 48-49.

¹¹⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 181.

Tarihin başlangıç dönemlerinden günümüze kadar süregelen kut anlayışı ve kutluluk, Türk düşüncesinin temelini oluşturan bir inanıştır. Türk idare anlayışı ve düşünce yapısı, bu inanışlardan beslenerek gelişmiş, zamanla olgunlaşarak büyük devletler kurulmasını sağlamıştır. Sosyal yapıya nüfuz ederek günlük yaşamı düzene koymuştur. İnsanoğluna kutluluğu veren, eski Türklerin değişiyile “üze Tengri” yani her şeyin üzerinde bulunan Tanrı idi. Ancak insan sorumlu davranışları, faziletli ve bilgili oluşu ile kutlanırdı.¹¹⁸ Hükümdar erdemli olduğu sürece kendisinden beklenen davranışları sergilerdi. Erdemli olmak için de bilgili olmak gerekliydi. Bilgisiz bir hükümdarın erdemli olması ve sorumlu davranması mümkün değildi. Orhun kitabelerinde ifade edildiği üzere, bilgi sahibi olmayan bir kağan ancak kötü olurdu. Tanrı yalnızca bilgili kişileri yüceltir, onları kutlardı. Kişinin kutu elde etmesi bilgili ve erdemli olmasına, kutluluğunu devam ettirebilmesi de bu vasıfları sürdürmesine bağlıydı.¹¹⁹ Orhun kitabelerinde bilgili olmakla, iyi olmak arasındaki bağ sıklıkla dile getirilmiş, kağanların ili derleyip töreye göre düzene koymaları, bu vasıflarına bağlanmıştır. “İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş... Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabî. Cesur imiş tabî. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabî. İli tutup töreyi düzenlemiş.”¹²⁰ Kağanların il tutup töreyi tanzim etmeleri nasıl ki bilgili ve iyi olmalarına bağlanmışsa, il düzenini kaybetmeleri ve başarısızlığa uğramaları da bilgisiz ve kötü olmalarına bağlanmıştır. “...Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabî, oğulları kağan olmuş tabî... Küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak... Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruku da bilgisiz imiş tabî, kötü imiş tabî. Beyleri milleti ahenksiz olduğu... için Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedi vermiş.”¹²¹

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere kişiler için kutlu olmak kadar bilgili ve iyi olmak da zaruri idi. Fakat her nedense iç ve Kuzey Asya’da bulunan Göktürk yazılı kitabelerde sıkça rastlanan erdem sözüne Orhun kitabelerinde tesadüf edilmemiştir.¹²² Aslında Orhun Kitabeleri büyük bir devlet anlayışının yansımaları olduğu için bu kitabelerde şahsi hislere yer verilmemesi pek tabiidir. Göktürk yazısıyla işlenmiş Yenisey mezarlarındaki kitabeler, daha şahsi ve samimi bir dile sahip olup, “İlime erdem için yerleşip kondum.”, “Erdemlig ilimden doymadım, öldüm”, gibi ifadelerle erdem sözüne sıkça yer vermiştir. Yine aynı şekilde bu kitabelerde, erdemli bir milletin güç sahibi olabileceği güzel duyularla ifade edilmiştir. “Milleti erdemli olsa, milleti erk olur.”¹²³

¹¹⁸ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 185.

¹¹⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 186.

¹²⁰ *Orhun Âbideleri*, çev. Muharrem Ergin (İstanbul: Boğaziçi, 2021), 65.

¹²¹ *Orhun Âbideleri*, 67.

¹²² Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 219.

¹²³ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 267.

Bu ifadeleri tam anlamıyla yorumlamak zor olsa da Türk devlet ve toplum hayatında faziletli olmaya ayrı bir değer verildiği, bunun büyük bir meziyet olarak görüldüğü kolaylıkla söylenebilir.¹²⁴ Sonraki dönemlerde Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı Divân-ı Lügât'it-Türk adlı eserde atasözlerine çok yer verilmiş, bu sözlerden biri "Erdemsizden kut çertilür" şeklinde aktarılmıştır. Bu atasözünde uzaklaşma ve yitirme karşılığında söylenmiş olan çertilme sözü ile erdemli olmayan bir kişinin kutu kaybedeceği anlatılır. Buradan kutun Tanrı tarafından erdemli kişilere bahşedilen bir güç olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁵

Türk kültür dünyasında oldukça geniş anlamlara sahip olan kut kelimesi, 10. Yüzyılda Uygurcaya Çinceden çevrilen Altun Yaruk adlı eserde, 327 kez kullanılmıştır. Bu kullanımlarda mutluluk anlamının dışında çoğunlukla bir iyiliğe karşılık sevap kazanma anlamında kullanılmıştır. Kelime farklı anlamlarda kullanılmakla birlikte Orhun Kitabelerinde ifade edildiği üzere, milletin huzur ve refahını sağlamak gayesiyle Tanrı tarafından idareciye lütfedilen özel bir güçtür. Bu açıdan semavi ve ilahi bir menşei bulunan kutun hakana veriliş maksadı, halkın mutluluğunu temin etmekten ibarettir. Kut, hakan için ilahi kaynaklı bir lütuf iken, halk nezdinde hakanın halka aktardığı bir mutluluktur. Bu anlayış, tasavvufta "Haktan alıp halka vermek" deyişinin o dönemdeki karşılığıdır.¹²⁶

Türk kültürünün kadim kelimelerinden biri olan kut, eski Türklerde siyasi iktidar kavramını karşılamak için kullanılırdı. Türk idare anlayışını hükümdarlara verdiği tavsiyeler üzerinden yansıtan Kutadgu Bilig, kutun siyasi mahiyeti hakkında önemli bilgiler içermektedir. Kutadgu Bilig'de verilen bilgilere göre, "Kutun tabiatı hizmet, şıarı adalettir... Fazilet ve kısmet kuttan doğar... Beyliğe (Hükümdarlığa) yol ondan geçer... Her şey kutun eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar... Kuttan feragat etmek, devletten, siyasi istiklâlden vazgeçmek" demektir.¹²⁷ Türklerdeki cihan hâkimiyeti anlayışı, kut yetkisinin hükümdara dünyayı adil bir biçimde idare etmesi için Tanrı tarafından verildiği esasına dayanıyordu.¹²⁸

Eski Türklerde hükümdarlığın ilahi bir güce dayanması, hâkimiyetin karizmatik olduğunu gösterir. Ancak buna rağmen Türk hükümrancılık anlayışının tam manasıyla karizmatik bir yapı taşıdığı söylenemez. Eski Yunan ve Roma gibi dini yönleri ağır basan idarelerde karizmatik hükümrancılık anlayışı daha belirgindir. Bu hâkimiyet anlayışında Tanrı sadece bazı fertleri özel kabiliyetlerle donatır ve onları toplumun tümünden sorumlu tutar ki bu kişiler bir nevi peygamber vasfı taşırlar. Türk

¹²⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 266.

¹²⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 219.

¹²⁶ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 26.

¹²⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 240.

¹²⁸ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 23.

topluluklarındaki sosyal yapı ise bu anlamda bir karizmatik anlayışın aksine dini mahiyet taşımayıp siyasi bir düzen arz eder. Tarihi kayıtlarda peygamberler ya da veliler tarafından idare edilen bir Türk topluluğuna rastlanmamaktadır. İlahi menşei olan kut, hükümdara Tanrı'dan gelen bir güç bahsetse de sınırsız hareket etme özgürlüğü tanımaz. Hükümdarın vazife salahiyetini belirleyen kaideler töre tarafından belirlenmiştir.¹²⁹ Bununla birlikte Türk hakanı, hiçbir surette olağanüstü bir varlık şekline bürünmemiş, Tanrı-kral vasfı taşımamıştı. Kut yetkisiyle kendisine verilen hükmetme gücünün somut sembolü olmasına rağmen bütün yetkilerini töreye göre kullanmak mecburiyetinde idi. Hükmetme gücünü kullanırken Tanrı'ya ve halka karşı sorumlu davranırdı. O törede belirlenen vazifeleri yerine getirdiği sürece meşru kabul edilir aksi halde kağanlık başkasına verilirdi.¹³⁰

Tanrı'nın hükümdara yardım etmesi, iyilik vermesi ve ihsanlarda bulunması, hükümdarın halka huzur ve adalet içinde yaşayacağı bir hayat temin etme görevini kolaylaştırırdı. Tanrı'nın lütuflarına rağmen bu görevi başaramayan kağanın Tanrı katında gördüğü desteği kaybettiğine inanılır ve ona karşı gelmek meşru görülürdü.¹³¹ Bu durumda hakanlar için halk nezdinde "kutu taplamadı"ğına dair kanaat hâsıl olurdu. Bazı araştırmacılara göre halkta hâsıl olan bu kanaat, halk ile hakan arasında üstü örtülü bir mukavelenin mevcudiyetine delalet etmektedir. Halkın itaat etmesi ve sadakat göstermesi karşılığında hakanın ülkede iç ve dış güvenliği sağlaması ve halkın geçimini temin etmesi gerekirdi.¹³²

Kut Tanrı vergisi bir güç olduğu için menşei itibariyle kutsaldır ancak sürekli değildir. Kişiyi kutlu kılar ancak kişiye mukaddeslik vermez, kişinin tutum ve davranışlarına göre gelip geçidir. Bu nedenle Uzak Doğu kültüründe Çin imparatorlarına ya da Buda'ya atfedilen kutsallık, eski Türk düşüncesinde görülmez. Bununla birlikte Budizm'in etkisinde kalan Uygurlar, kutlu varlıkları kutsallaştırmaya başlamış, "İduk-kutluk tınlıklar"¹³³ tabirini kullanmışlardır. Kut, Budizm'de Tanrı'dan gelen gün ışığı demektir. Uygurlar Budistlerde olduğu gibi kut kelimesini kutsallaştırmak için ıduk yani mukaddes kelimesiyle birlikte kullanmışlardır. Fakat Göktürkler için kutlu olma yani ıdukluğ ayrı bir anlam ifade ediyordu.¹³⁴ Kutlu olan kişiler taşıdıkları vasıfları kaybettiklerinde kutlarını da kaybederlerdi ancak ıduk-kuta sahip olan kişinin beden ve hareketleri de kutsallaştırılır ve bu kutsallık gelip geçici olmazdı. Bilindiği üzere Uyur hakanının kullandığı unvanlardan biri de ıduk-kut idi.¹³⁵

¹²⁹ Abdülkadir Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10 (1979), 52.

¹³⁰ Erkan Göksu, "Türk Hâkimiyet Anlayışı Üzerine", ed. Mehmet Günel, *Düşünce Dünyasında Türkiz* 47 (Mayıs 2018), 15.

¹³¹ Güngör, *Tarihte Türkler*, 40.

¹³² Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 33.

¹³³ Tınlık, eski Türklerde ruh ve nefes sahibi kimse demektir.

¹³⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 183.

¹³⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 184.

Fakat eski Türk töresi üzerine şekillenen hükümranlılık anlayışında kut sahibi olan kağan imtiyazlı bir şahsiyet olarak halktan uzaklaşmamış, kendisine mutlak bir hükmetme gücü tanınmamıştır. Aksine kut anlayışı, Tanrı katında kağana birçok mesuliyet yüklemiş, gelişmiş demokrasilerde olduğu gibi hükmetme güç ve salahiyeti bu mesuliyetlerin icrasına bağlanmıştır.

2.2.2. Karizmatik İdareci (Kağan)

İlk Türk devletlerinde hükümdarlar, tanhu, kağan, yabgu ve il teber gibi farklı unvanlar kullanmışlardır. Bunlar içerisinde en yaygın kullanılan unvan kağandır.¹³⁶ Göktürk ve Uygur devletlerinde idarenin başında bulunan yöneticiler Kağan unvanını kullanıyorlardı. K'o-han şeklinde Çin kaynaklarına dökülmüş olan bu unvanın menşe itibarıyla Türkçe olmadığı¹³⁷ Moğol ya da Tunguz kökenli olduğu yönünde eskimiş iddialar vardır.¹³⁸ Bilindiği üzere eski Türk idaresinde Gökten aşağı doğru inen hiyerarşik bir düzen ve karizmatik bir anlayış söz konusuydu. Bu hiyerarşik düzene ve karizmatik anlayışa bağlı olarak Göktürk ve Uygur hakanları için kağan unvanı kullanılıyordu.¹³⁹ Tanrı tarafından bu göreve tayin edildiği düşünülen kağan, Türk idare sisteminin en başında yer alıyordu. Onun görevi yalnızca bağlı boy ve beylerin idaresiyle sınırlı değildi. Kağan aynı zamanda bütün insanlığın düzeninden de sorumluydu.¹⁴⁰ Hunlarda devlet idaresinin başında “Tengri Kut” unvanını taşıyan geniş yetkilere sahip bir hükümdar bulunurdu. Tengri Kut, idari düzen içerisinde en yüksek mevkie sahip olan idareciydi. İl düzenini adil bir biçimde sağladığı sürece, devlet içerisindeki herkes, kendisine itaat etmekle yükümlüydü. Yüksek dereceli devlet memurlarının önemli görevlere atanması ya da görevden azledilmesi Tengri Kut’un uhdesindeydi. Aynı zamanda askeri teşkilatın başında yer alan başkumandan idi. Tengri Kut, bu görev ve yetkilerle birlikte meclisin tasvibini almak kaydıyla törede değişiklikler yapabilir ya da yeni töreler koyabilirdi.¹⁴¹ Tanhu unvanını taşıyan Hun hakanı, Gök’ün temsilcisi olarak dünyayı idare etmekle sorumluydu. Aslında onun bu unvanı da eski Türkçede taşıdığı “sonsuz genişlik ve yücelik” anlamıyla bir cihan hâkimiyeti anlayışını ifade etmiştir. Nasıl ki gökyüzü bütün varlıkları kapsayan bir genişlikte ve yapıda ise Hun tanhusu da dört bulungun, yâni bütün cihanın “ezelî ve ebedî” hükümdarı olarak tayin edilmişti.¹⁴² Sonraki dönemlerde de aynı şekilde devam eden cihan hâkimiyeti anlayışı, Orhun Kitabelerinde açıkça ifade edilmiştir: “Üstte mavi

¹³⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 257.

¹³⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 110.

¹³⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 257.

¹³⁹ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 110.

¹⁴⁰ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 136.

¹⁴¹ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 198.

¹⁴² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 243.

gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasına insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş.”¹⁴³

Türk cihan hâkimiyeti anlayışının temelinde bütün cihanı kapsayan bir devlet düşüncesi vardır. Bu anlayış doğrultusunda Türk hakanları, dünyanın dört bir tarafına (tört bulung) adaletle hükmetme çabası içine girmiş, bunun Tanrı tarafından kendilerine verilen kutsal bir görev olduğuna inanmışlardır. Haliyle cihan hâkimiyeti anlayışı, tarihin kadim dönemlerinden beri Türk hükümdarları için büyük bir mesuliyet olarak telakki edilmiştir.¹⁴⁴ Bu telakki, Büyük Hun Devletinin en parlak dönemlerini yaşadığı Mete zamanı bir yana, esaret dönemlerinde bile varlığını sürdürmüştür. Savaşı kaybeden Hun hükümdarının ifade ettiği sözler, en güç durumlarda dahi cihan hâkimiyeti arzusunun derin bir mefkûre olarak devam ettiğini göstermektedir: “Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şanımız yaşayacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır.” Attilâ liderliğindeki Hun Türkleri ise bu mefkûreyi Avrupa kıtasında yaşatmışlardı. Bizans elçisi Priskos, Hunlarda Attilâ’nın “ilahi bir menşeden geldiğine, dünyanın kendilerine ait olduğuna” dair bir inanç bulunduğunu, bütün savaşların bu inancı gerçekleştirme gayesiyle yapıldığını belirtir. Bir diğer Bizans elçisi Jordanes’in verdiği bilgilerde de Attilâ’nın ilahi güç tarafından sadece himayesindeki milletlere ve hâkimiyetindeki topraklara değil, bütün dünyaya hükümdar olarak gönderildiği, kılıcının bu hükümlanlığı gerçekleştirmek için Tanrı tarafından idare edildiği belirtilir.¹⁴⁵ Hunların torunları olan Göktürklerin ulaştığı milli şuur ve cihan hâkimiyeti anlayışı bu hususta müstesna bir yere sahiptir. Bizans İmparatoru 568’de Batı Göktürk hükümdarı İstemi Han’a Zemarkos adlı elçisini göndermişti. Elçi, Ak-dağ civarında kurulan yazlık ordugâhta Türk hükümdarı tarafından kabul edildi. Görüşme sırasında İstemi Han’ın gözleri yaşardı. Sebebini soran elçiye hanın verdiği cevap, Türk cihan hâkimiyeti anlayışını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir. “Atalarımızdan işittik ki Garp İmparatorluğunun elçileri geldiği zaman bu, bizim için artık yeryüzünü fetih ve istila edeceğimize delâlet eder.” İstemi Han’ın oğlu Tardu Han da Ak-hunları kendisine bağladığı büyük zaferden sonra Bizans imparatoruna yazdığı mektupta, “Dünyada yedi iklim ve yedi ırkın büyük kağanından Romalıları imparatoruna...” ifadesi ile başlayarak bu anlayışı dile getirir. Göktürk Kağanlarınca diktirilen kitabeler ise cihan hâkimiyeti mefkûresini demokratik bir ruh ve derin bir insanlık duygusu ile yansıtan eşsiz bir kaynaktır.¹⁴⁶ Abidelerde geçen “...Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş...”¹⁴⁷, ifadesi, hâkimiyet

¹⁴³ *Orhun Âbideleri*, 41.

¹⁴⁴ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 82.

¹⁴⁵ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Ötüken, 2022), 106.

¹⁴⁶ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 107.

¹⁴⁷ *Orhun Âbideleri*, 65.

telakkisinin ne denli büyük olduğunu gözler önüne sermektedir. Aynı şekilde kitabelerde yer alan, “Doğuda gündeğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene soktum.”¹⁴⁸, ifadeleriyle, hâkimiyet kurulan sahanın genişliği ve tebaa haline getirilen milletlerin çokluğu anlatılmakta, hâkim olunan coğrafyalarda düzen sağlandığı, tabi kılınan milletler arasındaki karışıklıkların giderildiği belirtilmektedir. Bu ifadeler, Türk cihan hâkimiyeti anlayışının temelinde, fethedilen yerlerde birlik sağlama ve düzen oluşturma gayesinin bulunduğunu göstermektedir.

Bu bilgilerden hareketle, Türk devlet idaresinin toparlayıcı ve birleştirici özelliğe sahip olduğu, cihan hâkimiyetinin temelinde yer alan Türk fütuhât felsefesinin bu vasfı üzerine şekillendiği söylenebilir. Farklı kaynaklarda görüldüğü üzere, yeryüzünde huzuru ve sükûneti sağlama düşüncesi temel gaye idi. Eski Türkçede barış anlamına gelen “İl” kelimesinin “Türk Devleti” karşılığında kullanılması, bu gayeyi gösteren örneklerden sadece biridir.¹⁴⁹ Bu gayenin gerçekleştirilmesi, eski Türk inancında Tanrı tarafından kağana tevdi edilen asli bir vazife olarak görülür, devlet bu vazifenin icrası için idare edilirdi.

Tek işi kılıç çekmek ve savaşmak olmayan Türk devletinin en önemli görevi, Tanrı’nın verdiği güç ve kuvvetle dünya düzenini sağlamaktı. Bu, ilk Türk devletleriyle beliren ve günümüze kadar gelişerek devam eden bir telakkidir.¹⁵⁰

Eski Türk devletlerinde kağanlar, hükümlanlık güç ve salâhiyetlerini Tanrı’dan aldıkları için karizmatik bir vâsfa sahiptiler. Türk hükümdarının karizmatik bir hüviyet taşıdığı bilgisi çok sayıda kaynakta yer almaktadır. Büyük Hun imparatoru, “Gök-Tanrı’nın güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kut’u Tanhu” unvanını taşıyordu. Hsia Hun tanhu-su He-lien Po Po, “Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı.” diyerek hükümdarlığını ilâhi kaynağa dayandırıyor. Sofya’da Hun elçileri ile Bizans elçileri arasında yaşanan tartışmada Attilâ’nın ilâhî bir güce sahip olduğunun belirtilmesi ve menşei bozkır kültürüne dayanan “Tanrı’nın kılıcı” hikâyesinde Attilâ’nın Tanrı tarafından dünyayı idare etmekle görevlendirildiğinin anlatılması aynı anlayışı ortaya koyar.¹⁵¹ Jordanes, İskit krallarınca kutsal kabul edilen kılıcın bir çoban tarafından bulunup Attilâ’ya getirilmesini ve Attilâ’nın bu konu hakkındaki düşüncelerini şu bilgilerle aktarmaktadır: “Attilâ tabiatı böyle olduğu için büyük işler yapacağına inanan bir insandı. Onun kendisine güvenini kılıcı sağlıyordu. Bu kılıç İskit krallarının nezdinde daima kutsal addedilmiştir. Çoban işte bu kılıcı... Attilâ’ya getiriyor. O, bu hediyeden dolayı teşekkür ederek kendisinin bütün dünyanın imparatoru tayin edildiğini düşünüyor ve Ares’in kılıcı ile savaşlarda başarılı olmanın kendisine

¹⁴⁸ *Orhun Âbideleri*, 35.

¹⁴⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 244.

¹⁵⁰ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 83.

¹⁵¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 239.

bahşedildiğine inanıyor.”¹⁵² Göktürk kağanlarının tahta çıkışında da aynı düşünce hâkimdi. Tanrı Göktürk kağanlarına kut ve kismet verdiği için hükümdar olabilmışlerdi. Kitabelerde ifade edildiği üzere “babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı”¹⁵³ idi. Aynı şekilde Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin, “Tanrı buyurduğu için”¹⁵⁴ kağan olarak tahta çıkıyorlardı.

Kağanın karizması, yani Tanrı’nın lütuf ve inayetiyle tahta çıkmış olduğu inancı halk nezdinde kağana meşruiyet kazandırıyordu. Fakat bu meşruluk kağana dilediğince hareket etme serbestliği vermiyordu. Kağanın güç ve yetkileri ilahi meşruiyetine rağmen çoğu zaman töredeki esaslarla ve çeşitli kurultaylarda alınan kararlarla sınırlandırılıyordu.¹⁵⁵

Eski Türk devletinde, boy beylerinin ve bodun başkanlarının yasama ve yürütme yetkileri ile sorumlulukları bütün ülkeyi kapsayacak şekilde kağanın şahsında temsil edilirdi. Ülke genelinde idari, mali ve askeri işlerin düzenli bir şekilde icra edilmesi, kağanın sorumluluğu altındaydı. Bütün bu sorumluluklar, kağanın kontrolü altında kağana yardımcı olan kişi ve kurumlar tarafından töreye uygun bir şekilde yerine getirilirdi. İcra edilen işlerde töreye uygun düşmeyen durumlar söz konusu olduğunda yahut törede değişiklik yapılması gerektiğinde meclis devreye girer, kağanın yetki ve sorumlulukları meclis tarafından kullanılır, kağanın hükümlanlığı karizmatik bir mahiyet alırdı.¹⁵⁶ Fakat bu karizmatik yapıya rağmen kutun verilış gayesi ve hükümdara yüklemiş olduğu sorumluluklar ile törede yer alan kaideler, hükümdarın mutlak bir otoriteye sahip olmasını engellemiştir. Dolayısıyla eski Türk idaresinde baskıcı bir anlayış yerine, hak ve özgürlükleri korumaya ve geliştirmeye dayalı bir hâkimiyet anlayışı gelişmiştir. Diğer taraftan sosyal yapıyı meydana getiren her kesimin töre karşısında eşit haklara sahip olması, törenin herkes için bağlayıcı bir nitelik taşıması, kağan dahi olsa töreye aykırı hareket etmesi durumunda yine törede öngörülen müeyyidelere maruz kalması, idareyi keyfiyetten uzaklaştırmıştır. Örneğin Göktürk hükümdarlarından Ta-po Kağan’ın 581’de Talo-Pien’i kendisinden sonra taht için varis göstermesi, töreye uymadığı gerekçesiyle meclis tarafından kabul görmemiştir. Meclisin Ta-po Kağanın kararını reddetmesi, devlet idaresinde törenin bağlayıcılığını, istişareye verilen önemi ve kağanın sınırlandırıldığı halleri gösteren kayıtlardan biridir.¹⁵⁷ Ta-lo-pien’in tahta çıkmasına izin verilmemesi kağanların belirlenmesinde törenin esas alındığını göstermesi bakımından önemlidir.¹⁵⁸ Devlet meclisinde bilge kişiler tarafından yapılan istişare sonucunda Ta-lo-pien’in kağanlığı, töreye uymadığı için

¹⁵² Ali Ahmetbeyoğlu, *Attila ve Hunları*, ed. Murat Çaylı (İstanbul: Selenge, 2021), 49.

¹⁵³ *Orhun Âbideleri*, 49.

¹⁵⁴ *Orhun Âbideleri*, 91.

¹⁵⁵ Göksu, “Türk Hâkimiyet Anlayışı Üzerine”, 16.

¹⁵⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 224.

¹⁵⁷ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlanlığın Hududları”, 39.

¹⁵⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 248.

kabul edilmemiştir. Nitekim “Dört Kağanın oğulları içinde en akılı ve bilge olanı Şê-‘tu’dur!” denilerek Mo-ho-şi-po-lo unvanıyla Şê-‘tu tahta çıkarılmıştır.¹⁵⁹ Bu kayıtlar, Göktürklerde tahta aday olan kişinin kağan olarak seçilebilmesi için taşıması gereken şartları açıkça göstermektedir. Bu bilgilerden hareketle taht adayları arasında herhangi bir ayırım yapılmadığı, kağanın belirlenmesinde liyakat ilkesinin esas alındığı rahatlıkla ifade edilebilir.¹⁶⁰ Türk kağanlarının iktidarı elde edebilmeleri ancak bilge bir kişiliğe sahip olmalarına ve alp unvanını taşımalarına bağlıydı.¹⁶¹ Orhun Kitabelerinde belirtildiği üzere Göktürk kağanları bilge ve alp oldukları için kağanlık makamını elde etmişlerdi.¹⁶²

Hunlarda ve Oğuzlarda da devlet iktidarı bu anlayış üzerinde işliyordu. Hükümdar, herhangi bir önemli icraata koyulmadan önce istişare ederek meclisin onay ve kararını almak ve alınan kararları töreye uygun bir şekilde icra etmek mecburiyetinde idi. Haliyle, Türklerdeki hâkimiyet anlayışı, karizmatik temellerin yanında kanuni meşruiyet fikrine de dayanıyordu. Daha açık bir ifadeyle Türk hükümdarları, diğer bazı devletlerde görüldüğü üzere kendisi kanun koyan ancak koyduğu kanunlara bağlı olmayan bir otorite değildi. Buradan da anlaşıyor ki Türkler hâkimiyetin kaynağını Tanrı’ya bağlayarak hakani Tanrı katında sorumlu tutmuş, idareyi keyfi davranmaktan men etmişlerdi. Günümüzde “millî irade” olarak adlandırılan meseleyi derin idari anlayışlarıyla o dönemlerde halletmiş, kişileri hükümdarın insafına bırakmamışlardı. Bu şekilde bir hâkimiyet anlayışına eski Roma’da devlet başkanının icraatlarının millet tarafından kontrol edildiği “imperium” örneğinde rastlanıyordu. Türk devletlerinde ise idarenin icraatları meclisler tarafından kontrol ediliyor, gerek görüldüğünde yapılan işlemlerde düzeltmeye gidiliyordu.¹⁶³

Eski Türk devletinde kağanlık ilahi bir vazife olarak görüldüğü için hükümdarlığın yapısı ve menşei karizmatiktir. Ancak hâkimiyeti karizmatik temellere dayandıran toplumlar genellikle dini cemiyetler şeklinde geliştikleri halde Türklerdeki siyasi ve içtimai teşekküller, dinî karakterde değildir. Bu nedenle eski Türklerde Peygamberler ya da veliler tarafından yönetilen devletlere rastlanmaz. Ayrıca Türk hükümdarları kendilerini toplumun diğer fertlerinden ayrı bir yere konumlandırarak şekilde insanüstü vasıflara bürümezler.¹⁶⁴ Bu nedenle Kağanın Tanrı tarafından özel olarak yaratıldığı ya da gökyüzünde yaratılarak yeryüzüne diğer insanlardan üstün bir varlık olarak indirildiği şeklinde bir anlayış yoktur. Ancak kağan olarak tahta çıkacak kişinin törede öngörülen vasıflara sahip olması önemli bir zaruriyetti. Tarihi kayıtlarda da ifade

¹⁵⁹ Liu Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoğlu (İstanbul: Selenge, 2019), 66.

¹⁶⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 91.

¹⁶¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 76.

¹⁶² Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 112.

¹⁶³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 248.

¹⁶⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 246.

edildiği üzere oğlu babası gibi yaratılmayınca, törede öngörülen vasıfları taşımayınca kendisine kağanlık verilse bile bu görevi hakkıyla icra edemiyordu. Bu anlamda eski Türk hükümdarı diğer herkes gibi yaratılmıştı. Halk nezdinde mübarek bir insan olarak görülebilirdi ancak kendisi mukaddes olmadığı gibi yaradılış itibariyle bir üstünlük de taşımazdı.¹⁶⁵

Barthold, Orta Asya Türk Tarihi'nde Türk kağanlarından söz ederken Hakan'ın milletin mümessilinden başka bir şey olmadığını, milli hâkimiyetin temsilcisi olduğunu belirtir. Avrupa'da Türk tarihi ile ilgili yaptığı araştırmalarla ünlü Léon Cahun, Hakan'ı şu ifadelerle anlatır: “Kendi milletlerini yiyip yutan hükümdarların aksine Türk hakanı tebaasının nafakasını temin ederdi. Türklerde halkı besleyen, giydiren ve harçlığını veren hakandır. Onlarda vergi demek halkın umumi masrafı demektir.”¹⁶⁶ Orhun kitabelerinde Göktürklerin Bilge Kağanı, kardeşi Kül Tegin ile birlikte “Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam.”¹⁶⁷, diyerek halkın dirlik ve düzeni için büyük bir özveriyle çalıştığından bahseder. Léon Cahun kitabelerde geçen bu hususu şu sözlerle değerlendirir: “Türk Hakanının gece uyumaması ve gündüz dinlenmemesi yalnız fakir tebaasını besleyip yedirmek için değildir. O, Türk'ün şöhreti ve milletin şan ve şerefi için gece gündüz çalışmış ve çarpışmıştır. Mısır firavunu, İran şahı veyahut Asur hükümdarı milletlerini kendi şahısları uğruna veyahut ilahların kudretini göstermek maksadıyla imha ettikleri halde Türk Hakanı milletin hüsnu şöhretinden başka bir şey düşünmemiştir.”¹⁶⁸

Bu yönleriyle eski Türklerde Hakan, halkın üstünde bulunan halka karşı hak ve sorumlulukları belirlenmemiş olan müspet bir kral değildir. Bilakis o, halkla daima iç içe olan, kesin bir şekilde tespit edilmiş vazifeleri bulunan, halkın taleplerini ve menfaatlerini göz önünde bulundurarak bunları korumak ve geliştirmekle yükümlü olan demokratik bir idarecidir.¹⁶⁹

Hun devletinde hakan, kabile topluluklarında görülen reisler gibi etrafındakilere fayda sağlamak için çaba sarf eden, keyfi davranan bir idareci değildir.¹⁷⁰ Devlet erkânıyla birlikte halkın gönlünü kazanmak, halk için çalışmak hakanlığın öncelikli şartlarından biri olduğu gibi kağanlığın devamı için de elzemdi. Aksi halde devlet idarecileri ile halkı karşısına almış olurdu. Nitekim bu vasfı haiz olmayan Hun hakanına karşı (M.Ö. 57) devlet ve halk hep birlikte ayaklanmış, hakan kardeşi Sağ Bilge Prensinden yardım istemek zorunda kalmıştır. Ancak prens hakana yardım etmediği gibi, hakanın intihar etmesine neden olacak şu cevabı vermiştir: “Sen insanları

¹⁶⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 81.

¹⁶⁶ İsmail Hami Danişmend, *Garp Membalarına Göre Eski Türk Demokrasisi* (İstanbul: Ötüken, 2021), 16-17.

¹⁶⁷ *Orhun Âbideleri*, 75.

¹⁶⁸ Danişmend, *Garp Membalarına Göre Eski Türk Demokrasisi*, 17.

¹⁶⁹ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 276.

¹⁷⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 133.

sevmedin! Küçük kardeşlerinle devletin ileri gelen soylularını öldürttün! Nerede ölecekse orada öl! Bana gelme ve beni kirletme!”¹⁷¹ Hun prensinin hakanın yardım talebini reddetmesi, ağabeyi olmasına rağmen ölümüne kayıtsız kalması, kadim Türk devlet teşkilatında idarecilerin taşınması gereken nitelikleri göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca yöneticilerin güç ve yetkilerinin demokratik işleyişe uygun bir şekilde sınırlandırıldığını göstermesi bakımından da önemli bir kayıttır.

2.2.3. Devlet Meclisi (Toy)

Toy kelimesi eski Türkçede “ordu karargâhı” demektir. Bu kelime aynı zamanda “ziyafet, düğün” anlamlarında da kullanılmış, Türk tarihi hakkında bilgi veren İslâmî dönem kaynaklarında kimi zaman Moğolca şölen (şılân), kimi zaman da Farsça hân-ı yağmâ (yağma sofrası) sözleriyle karşılanmıştır. Beyler veya hükümdarlar tarafından verilen toylara katılan kişiler âdet olduğu üzere ziyafetten sonra hükümdarın veya beyin sofrasını takımıyla yağma ederlerdi. Bu nedenle büyük toylar hân-ı yağmâ olarak da adlandırılmıştır. Oğuzlarda her boyun kendisine ait bir ongunun olması ve ongunların av kuşları arasında seçilmesi, av törenleri ile toyların dini bir kaynağa dayandığını göstermektedir. Ancak toylar, zamanla dinî vasıflarından uzaklaşarak idari, askeri, içtimâî ve hukukî bir yapıya dönüşmüş, yüzyıllarca bu şekilde devam etmiştir.¹⁷²

Türk hükümdarları büyük toylar düzenleyerek, kendilerine bağlı beyler ve halk için büyük fedakârlık örneği gösteriyorlardı. Hükümdarlarca düzenlenen bu toylara, hâkimiyet altındaki her kesimin ve özellikle boy beylerinin iştirak etmesi gerekiyordu. Çünkü bu toylara katılmak, hükümdarın hâkimiyetini ve devlet otoritesini kabul etmek anlamına geliyordu. Diğer türlü hareket etmek ise iktidarı kabul etmemek anlamına gelirdi ki bu devlete karşı bir isyandı. Bu nedenle hükümdarlar büyük toylara katılmayan beyleri cezalandırma yoluna giderlerdi. Hükümdarlar tarafından verilen toylar, idareciler ile halk arasındaki bağları güçlendirdiği için devlet düzeninin devamlılığı açısından da oldukça önemli bir etkiye sahipti. Devlet idarecileri ile halk bu toylarda bir araya gelerek çeşitli sorunlar üzerine görüşme imkânı bulmakta, fert ile devlet arasındaki bağların kopması önlenmekte idi.¹⁷³

Eski Türklerdeki devlet meclislerinin temelleri, boy beylerinin seçimi için aile temsilcileri ile soy temsilcilerinin bir araya gelerek oluşturduğu heyetlere dayanıyordu. Bilindiği üzere boy beyleri, gösterdikleri cesaret, sahip oldukları mali kudret ve sağladıkları adalet ile ün yapmış kimseler arasından seçilirdi.¹⁷⁴ Eski Türk toplumunda

¹⁷¹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, II/134-135.

¹⁷² Salim Koca, “Toy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/270-271.

¹⁷³ Koca, “Toy”, 41/271.

¹⁷⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 222.

aşiret reislerinin ve boy beylerinin seçimle işbaşına gelmesi, beylerin ve hanların büyük hakana bağlı olmalarının yanında kendi topraklarında egemen güç olmaları, batı toplumlarından daha demokratik bir yetki genişliğine ve yerinden yönetim anlayışına dayanmaktadır.¹⁷⁵

Bunun yanı sıra, “Kurultay” kelimesi de “Toy” ile aynı anlamda kullanılmaktadır. “Kurultay” Moğol dilinde bir araya gelmek ve toplanmak anlamlarında kullanılan “khuril, khural-khuri, kurul” kelimesinin köküne, yine Moğolcada “tai” eki ilave edilerek türetilmiş bir kelimedir. XIII. Yüzyılın ortalarından itibaren kaynaklarda yer almaya başlamış, zamanla Türk devlet meclisini karşılamak için “Toy” kelimesinin yerine kullanılmıştır. Buna bağlı olarak toy, daha ziyade yemekli eğlenceleri ve ziyafetleri karşılayan bir kelimeye dönüşmüştür.¹⁷⁶

Kurultay bir nevi Asya Hunlarında, Göktürklerde ve Uygurlarda toplanan devlet meclislerinin devamı niteliğindeki toplantılardır. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde verilen bilgilere göre Timuçin (Cengiz Han) Türk devletlerindeki toyu örnek alarak çadırlarda yaşayan ahaliyi bir araya toplamış, 1206’da büyük bir kurultay düzenlemiştir.¹⁷⁷

Timuçin’in 1206 yılında topladığı büyük kurultaydan sonra kurultay devlet meclisi anlamında bir terim olarak yaygınlık kazanmıştır. Çağdaş Türk lehçeleri arasında yer alan Kırgız ve Uygur dilinde kurultay, Kazak Türkçesinde kurultay ve korultay, Tatar dilinde korılday, Başkırtçada koroltay, Âzerî Türkçesinde ve Türkmencede gurultay şeklinde hala kullanılmaktadır. Çağdaş Moğol dilinde hural kelimesi kullanılır ve “toplanma, kongre, miting, meclis, oturum” gibi anlamları karşılar. Günümüz Türkçesinde ise bir kurum tarafından ihtiyaç duyulduğunda veya belirli zamanlarda çeşitli konular üzerinde görüşmek amacıyla düzenlenen toplantıyı ifade etmek için kullanılır.¹⁷⁸

Moğollardaki kurultay tabirinin, Türkçe “kuvramak” sözünden geldiği düşünülebilir. Uygur Türk edebiyatında kullanılan kuvramak sözü, din veya devlet toplantılarını ifade etmek için kullanılırdı. Fakat genellikle “derlenmek” sözünden türeyen ve “toplantı” anlamında kullanılan “terin” deyiimiyle birlikte söylenirdi. Göktürk Devleti’ni yeniden tanzim eden İl-Teriş Kağan, “İli, devleti, deren toplayan” unvanıyla şereflenmişti. Bu da derilme, derim, dernek gibi sözlerin ve bu sözlerin dayandığı anlayışın çok eski dönemlerden beri devlet ve toplum yaşamında yer aldığını göstermektedir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Aydın, *Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler*, 13.

¹⁷⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28/45 (01 Mayıs 2009), 2.

¹⁷⁷ Ahmet Taşağıl, “Kurultay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/94.

¹⁷⁸ Taşağıl, “Kurultay”, Ek-2/94.

¹⁷⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 125.

Eski Türk devletlerindeki toplantılar için Japon bilgini Shiratori, Festival-Kurultay deyimini kullanmıştır. Shiratori, Hunların Lung-ch'eng'deki toplantılarından söz ederken üç festival yapıldığını belirtmiş, yapılan bu festivallerde halkın hakanının çevresinde toplanarak milli birliğini pekiştirdiğini vurgulamıştır. Kurban törenlerinin ve hakan seçiminin yanında çeşitli spor müsabakaları da bu festivallerde düzenlenmiştir.¹⁸⁰

Hükümdar devlet idaresi ile ilgili her meselede meclise danışır, meclis üyelerince tasvip edilmeyen konularda herhangi bir işlem tesis edemezdi. Danışma meclislerinde her üye görüşünü açıkça ifade eder, hükümdara yönelik tenkitlerini dile getirmekten çekinmezdi. Meclis üyeleri, güçlerini temsil ettikleri zümrelere dayandırdıkları için bu hususta bir çekince göstermezlerdi.¹⁸¹

Kengeş ya da devlet meclisi kavramı başlıca iki anlamda kullanılır. Bunlardan ilki ve muhtemelen asıl olanı, “karşılıklı danışma ve önleyici tedbir alma” anlamıdır ki bu anlamda meclis, devlet ve fert için vazgeçilmez derecede önemlidir. Fakat bunun yanında askerliği bir yaşam şekli olarak benimseyen ve sıkı bir disiplinle örgütlenen Türklerde, gereğinden fazla konuşulması, çabuk ve hızlı kararlar verilmesi icap ettiğinde birçok farklı görüşle muhatap olunması, bir nevi disiplinsizlik şeklinde telakki ediliyordu. Kaşgarlı Mahmud kengeş sözünü “danışma, müşavere” anlamında göstermiş, “Kengeşli” sözü ise “tanışıklı ve tedbirli” anlamında kullanılmıştır.¹⁸²

Eski Türklerde verilen toyların çeşitliliği zengin bir kültürel yaşamın varlığına işaret eder. Toylara zengin-fakir, devlet erkânı-halk gibi ayırım yapılmadan her kesimden insanın katılması ve toylardaki zenginliğin herkesin istifadesine sunulması, Türklerin o dönemlerde gelişmiş bir sosyal devlet anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Orhun Kitabelerinde verilen bilgiler, o dönemde ortaya konan sosyal devlet anlayışının en açık ifadesidir.¹⁸³ “...varlıklı, zengin millet üzerine oturmam. İşte aşsız, dışta elbisesiz; düşkün perişan milletin üzerine oturdum. ...ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım.”¹⁸⁴ “...o töre üzerine amcam kağan oturdu. Oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, tekrar besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı.”¹⁸⁵ Orhun kitabelerinde verilen bu bilgiler, eski Türk idaresindeki sosyal devlet anlayışını ortaya koymaktadır. Kadim Türk devlet teşkilatının belirgin vasıflarından biri olan sosyal devlet anlayışı, önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere günümüz demokrasilerinin önemli özelliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

¹⁸⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 88.

¹⁸¹ Güngör, *Tarihte Türkler*, 40.

¹⁸² Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 124.

¹⁸³ Mehmet Mandaloğlu, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 162/162 (01 Ocak 2012), 228.

¹⁸⁴ *Orhun Âbideleri*, 51.

¹⁸⁵ *Orhun Âbideleri*, 71.

2.2.4. İdari Anlayışın Tezahürü (İl)

İl, eski Türk toplumundaki en büyük siyasi kuruluştur. Eski Türkçede devlet kelimesinin karşılığı olarak “İl” kullanılırdı. Kafesoğlu’nun V. Thomsen, Giraud ve Clauson’dan aktardığına göre il, “Siyasi bakımdan müstakil, muntazam teşkilatlı millet”, “Teşkilatlı devlet, imparatorluk, siyasi hâkimiyet” ve “Bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyasi birlik” anlamlarına gelir. Bu bilgilerden hareketle eski Türk ili, boyları bir başkanın sorumluluğu altında millet olarak bir araya getiren, milleti belli bir arazi üzerinde müstakil bir biçimde ve hukuki bir düzen içinde yaşatan, halkın güvenliğini sağlayarak huzur ve refahını temin eden siyasi teşkilat olarak tanımlanabilir.¹⁸⁶ Türk dilinin esas kelimelerinden biri olan ve yaklaşık elli kitabe geçen il kelimesi, devlet ve ülke anlamlarından başka halk ve topluluk gibi farklı anlamlara da sahiptir.¹⁸⁷ Görüldüğü üzere eski Türk ili farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak, siyasi birlik içinde yer alan toplulukların başta bulunan hâkim orda¹⁸⁸ ile ve birbirleriyle barış içinde yaşamalarını sağlayan büyük bir teşkilat olması, ilin esas anlamını ifade eder. Bu siyasi ve sosyal organizasyon çeşitli sebeplerle nihai şeklini almamış olsa bile o dönemin en iyi yapılanmasıydı ve Türklerin bozkırlardaki hükümlerinin sembolüydü.¹⁸⁹ İlin merkezinde orda adı verilen askeri ve idari teşkilatlar yer alırdı. Bu teşkilatlarda hanın karargâhı, askerler ile ailelerinin çadırları bulunurdu. Bu yönüyle orda, Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te hakanın oturduğu şehir olarak tanımlanmıştır. Nitekim Bumın Kağan tarafından kurulan Göktürk Kağanlığının merkezinde de orda yer almış, hakanın otağı ve karargâhı burada kurulmuştur.¹⁹⁰

Eberhard, her cemiyetin kendine has bir aile yapısı olduğu ve bu yapının toplumu farklı yönlerden etkilediği düşüncesinden hareketle Türk devletinin oluşumunu şu şekilde açıklamaktadır: “Aile cemiyetin hücrelidir. Onun başında reis olarak ailenin en yaşlı azası bulunur ve bütün diğer azalar onun emrindedir. Devlet ailenin yalnız bir genişlemesidir.” Eberhard’ın eski Türk toplumunda devletin teşekkülü hakkında verdiği bilgi, zorlu yaşam koşullarında çocuğunu hayatta tutmaya çalışan aileden, babalık vasfıyla halkı koruma görevini üstlenen bir devlet oluşumuna dikkat çekilmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 224.

¹⁸⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2021), 139.

¹⁸⁸ Gumilév, “Eski Türkler” adlı eserinde orda terimini, askeri bir teşkilat olarak tanımlamıştır. Bu teşkilat, askeri hayatı aile hayatına tercih eden gönüllüler tarafından kurulmuştur. V. yüzyılda kurulan Türk ordası, önce kabilelerin toplanmasıyla genişlemiş, sonra devlete dönüşmüştür. Bu bakımdan orda etnik bir yapıyı ifade etmekten ziyade zamanla devlete dönüşen askeri bir teşkilatı ifade eder.

¹⁸⁹ Lev Nikolayeviç Gumilév, *Eski Türkler*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge, 2019), 87.

¹⁹⁰ Orhan Doğan, “Orda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/357.

¹⁹¹ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 29-30.

Toprağı hayatlarında öncelikli bir konuma yerleştiren tarım toplumları ile devletin kendileri için hayati önem taşıdığı bozkır kültürü bu anlamda birbirinden ayrılmaktadır. Hint-Avrupa kökenli toplumlar baba sıfatını toprakları için kullandıkları halde, Türkler bu unvanı devletleri için kullanmışlardır. Yerleşik toplumlar, yaşamlarını toprağa bağlı faaliyetlerle sürdürdükleri için işgal durumlarında bile topraklarını terk etmeyip her türlü olumsuzluğa katlanıyorlardı. Fakat geniş bozkırlarda yaşayan Türk milleti ise ünlü Hun yabgusu Cici'nin konuşmasından ve çeşitli vesikalardan anlaşıldığı üzere, mevcudiyetini istiklaliyle bir görmüş, istiklalini kaybetme tehlikesiyle karşılaştığında devlet düzeninden taviz vermeden yer değiştirmiştir. Çünkü kaybettiği yerleri tekrar ele edebilmenin ve her halde istiklalini koruyabilmenin ancak devlet düzeni ve disipliniyle mümkün olduğunu biliyordu. Bu nedenle devletin varlığı Türklerde her daim önemli bir zaruriyet olmuş, devlet “baba” olarak vasıflandırılmıştır. Toprak ise devlet babanın himayesi altında “ana vatan” kabul edilmiştir.¹⁹² Bu açıdan bakıldığında Türk düşünce hayatında devletin baba gibi görülmesi ve küçük bir aile yapısına benzetilmesi, tabii bir durumdur. Çünkü milletin mevcudiyeti ve istikbali, devletin varlığıyla bir görülmüştür.¹⁹³

Eski Türk ili; istiklal, halk, ülke ve kanun gibi vazgeçilmez öğelerden oluşurdu. İstiklal, hâkimiyetin başka bir siyasi güce bağlı olmadan kullanılmasını ve halkın hürriyetini ifade ederdi. İstiklal, sadece idareci sınıfın arzu ve çabası ile değil halkın da aynı istek ve çabaya sahip olmasıyla sağlanırdı. Bozkırlı, istiklalini kaybetmeyi insanlık haysiyetini kaybetmekle bir görür, hürriyetinden vazgeçmemek için her türlü fedakârlığa katlanırdı. İstiklale olan bağlılığını, hürriyetini kaybettiği dönemlerde yaşadığı ıstırapı, Orhun kitabeleri başta olmak üzere birçok tarihi vesikada dile getirmiştir.¹⁹⁴ “İlli millet idim, ilim şimdi hani, ...Kağanlı millet idim kağanım şimdi hani!”¹⁹⁵ İstiklal ve hâkimiyet gibi ülke ve halk da devleti meydana getiren önemli unsurlardandır. Bu nedenle “Türk Dünya Devleti” anlayışı, insan ve toprak öğeleriyle birlikte Orhun kitabelerinin hemen girişinde dile getirilmişti. Yeryüzü, Türk Devleti'nin idaresinde bulunan toprak olarak kabul edilmiş, insanoğlu bu idarenin halkı şeklinde tarif edilmişti. “Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan ve İstemi Kağan, oturmuş.”¹⁹⁶ Bu anlayış, aynı zamanda dini inanışlarının bir sonucu olup “devlet” kavramına temel teşkil etmişti.¹⁹⁷

¹⁹² Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 34.

¹⁹³ Bayat, *Dede Korkut Oğuznameleri*, 53.

¹⁹⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 225-226.

¹⁹⁵ *Orhun Âbideleri*, 43.

¹⁹⁶ *Orhun Âbideleri*, 65.

¹⁹⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 41.

Her toplumun kendi aile düzeni üzerine geliştiği, aile içi ilişkilerin toplumu çeşitli yönlerden etkilediği bilinen bir durumdur. Bu açıdan Türk aile yapısının özellikleri toplumun bütün kurumlarına yansımış, bireylerin davranışlarını şekillendirmiştir. Eski Türk toplumunda kişi hak ve hürriyetlerinin geliştirilmesi, adaletin sağlanması, sosyal dayanışmanın arttırılması, insanların himaye edilmesi, istiklal tutkusunun zihinlere nakşedilmesi ve bütün bunların gerçekleştirilmesi görevi “baba” şeklinde telakki edilen devlete yüklenmiştir. Devlete yüklenen bu sorumluluklar, ana, baba, evlât arasındaki ilişkilerde geçerli olan hak ve sorumluluklara dayanmaktadır.¹⁹⁸

Eski Türk devletlerinde kağanlar, menşeleri ve cihan hâkimiyeti telakkisine sahip olmaları bakımından hem halkın babası olarak görülüyor hem de dünyanın efendisi addediliyorlardı. Bu sıfatların yüklediği mesuliyet icabı kağanlar, iktidarlarını baskı aracı haline getiren kimi yabancı hükümdarların aksine insani yönleriyle ön plana çıkıyor, idarelerinde demokratik bir anlayış ortaya koyuyorlardı. Kağanların halkı babalık vasfı ile himaye etmesi, adalet ve merhametle hükmetmesi, bu idari anlayışın tabii bir neticesidir. Dikkate şayan bir husustur ki Türk kültürüne ait unsurlardan alıntılarla idare kurmaya çalışan Cengiz Moğollarında bile yalnızca beyler namına düzenlemeler yapılıyor, Gök-Türklerde olduğu gibi halkın huzur ve saadeti esas alınmıyordu.¹⁹⁹

Aile müessesesinin mevcudiyeti zaman bakımından Türk tarihi kadar eski, mekân yönüyle de Türklerin yayıldığı coğrafya kadar geniştir. Olağanüstü devlet kurma kabiliyeti ile dünya medeniyetine önemli katkılar sağlamış olan Türklerin bu kabiliyetlerinin temelinde aile ve boy teşkilatları yatar.²⁰⁰ Törenin aile yapısı üzerindeki bağlayıcılığı, aradan yüzlerce hatta binlerce yıl geçmesine rağmen aile yapısının kültürel özelliklerini korumuştur.²⁰¹ Kadim Türk kültürünün önemli bir kısmını teşkil eden devlet yönetimindeki bey, han, hakan veya hükümdar gibi idareciler ile aile büyüğü olan baba arasında birçok benzerlik vardı. Bu benzerliklerden dolayıdır ki baba –devlet baba, asker ocağı-baba ocağı gibi tabirler genellikle bir arada telaffuz edilmiştir.²⁰²

Bozkır Türk toplumundaki en büyük siyasi teşkilat, herhangi bir ailenin güç kullanarak meydana getirdiği bir siyasi teşekkül değildir. Devlet olarak adlandırılan büyük siyasi teşkilat, farklı nedenlerle sıkı bir işbirliğine giden boylar ile devlet şuuruna sahip olan halk tabakalarının eseridir.²⁰³

¹⁹⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 221.

¹⁹⁹ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Ötüken, 2022), 122.

²⁰⁰ Abdülkadir Yuvalı - Hikmet Demirci, *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın* (İstanbul: Selenge, 2021), 33.

²⁰¹ Yuvalı - Demirci, *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, 37.

²⁰² Yuvalı - Demirci, *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, 86.

²⁰³ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 32.

Diğer bütün toplumlarda olduğu gibi eski Türk toplumunun temelinde de aile yer alırdı. Aile bireyleri arasındaki sıkı bağlılık, sevgi ve şefkat duygularından kaynaklandığı kadar aile fertlerini zorlu yaşam koşullarında hayatta tutma güdüsünden de kaynaklanmaktaydı. Eski Türk ailesindeki bu bağlılık duyguları ve sorumluluklar, ailelerden meydana gelen boylara da sirayet eder, boy beyleri tıpkı aile reisleri gibi boyunduruğundaki halkın mesuliyetini üstlenirlerdi. Haliyle, boyların başında yer alacak beyler, kudretli, adil, cesur ve şefkatli kimseler arasından seçilirdi. İşte temelini aile yapısından alan eski Türk devleti bu anlayış üzerine şekillenir, devletin başında bulunan kağanlar da dâhil olmak üzere her tür ve derecedeki idareciler bu vasıf ve sorumluluklara sahip olurlardı.²⁰⁴

Türklerde aile yapısını ve haliyle devlet düşüncesini etkileyen faktörlerden biri Koppers ile Schmidt tarafından da ifade edildiği gibi göğün kutluluğu düşüncesine dayanan din anlayışıdır. Cihanşümül ya da evrensel devlet olarak adlandırılan devlet ideallerinin ve devlete yükledikleri mesuliyetin temelleri gök inancına dayanmaktadır. Aralarında büyük anlayış farkları bulunmasına rağmen Türk ve Çin medeniyetlerinin cihan hâkimiyeti düşüncelerindeki benzerlikler de inanış temellerinden gelmektedir. Çin İmparatoru kendisini göğün temsilcisi olarak görür ve Tao adı verilen gökteki düzenin yeryüzünde kurulması için sorumlu olduğuna inanırdı. Gök dini ile devlet arasındaki ilgi Tao denilen güneş, ay ve yıldızlar arasındaki düzenden ileri geliyordu. Çin imparatoru göğün yeryüzündeki temsilcisi olarak gökteki düzeni, bütün dünyaya yaymakla görevliydi. Türk idare anlayışı, Gök Tanrı'nın kağana yüklediği sorumluluk bakımından Çin ile benzerlik gösteriyordu. Ancak Türk kağanı Tanrı tarafından bütün insanlığın idaresiyle sorumlu tutulmuş ve bu maksatla kendisine kut verilmiş olmasına rağmen bu sorumluluğunu töreye göre yerine getirirdi.²⁰⁵ Saf bir düşünce tarzı olarak iki komşu medeniyette bulunan ve temelleri dini inanışlarına dayanan cihan hâkimiyeti anlayışı, Otto Franke'ye göre, ne Roma'nın daha çok istila maksadı taşıyan "imperium" anlayışı ile ne de İngiltere'nin daha çok maddeye dayanan "empire" düzeni ile mukayese edilebilir. Çünkü Allah korkusunun ve Tanrı'ya bağlılık ile sadakatin görülmediği bu batı imparatorluklarında, ilahi bir mesuliyet de yoktu.²⁰⁶

Mevcut bilgiler, Türklerde devlet yapısının çoğunlukla kağanların şahsi kabiliyetlerine bağlı olarak şekillendiğini göstermektedir. Kağanın şahsi kudreti, devletin bekası için hayati bir önem taşırdı. Sui imparatoru Kao-tsu'nun tespit ettiği gibi, bağlılık bildiren boylar ve beyler, ancak kağan devlet idaresinde yeterli olduğunda sadakat gösterirlerdi. Kağan devlet içerisindeki halkı bir arada tutacak beceriyi gösteremediğinde ise bağlı boylar, ayrılarak başka bir boya bağlanıyor ya da yeni bir lider arayışına giriyorlardı. Bu durumda Göktürklerin yeni bir taht adayı başka bir yerde

²⁰⁴ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 30-31.

²⁰⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 35.

²⁰⁶ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 31.

ayaklanarak dağılmış olan boyları ve ayrılmış olan beyleri yeniden topluyordu. Böylece mevcut otorite henüz tam olarak kaybolmadan yeni bir güç ortaya çıkıyordu. Türklerin teşkilatçı bir yapıya sahip olmaları, yaşam biçimlerindeki zaruretten kaynaklanıyordu. Büyük sürülerin uçsuz bucaksız alanlarda beslenmesi ve korunması evvela ailelerin sorumluluğu altındaydı. Bu sorumluluğun başarılı bir şekilde yerine getirilmesi ise aile reisinin maharetine bağlıydı. Aile düzenine ve reisine duyulan bağlılık, devlet düzenine ve hükümdara duyulan ihtiyaç ve bağlılıkla aynı idi. Bu yönleriyle aile müessesesi, sadece toplum yapısını değil, devlet anlayışını da şekillendiriyordu.²⁰⁷

Boylar bir araya gelerek budun adı verilen siyasi birlikler oluşturlardı ve bu birlikler hanlar tarafından idare edilirdi. Ancak budunlar boylardan oluşan siyasi yapılar olmalarına ve başlarında han unvanlı idareciler bulunmasına rağmen çoğunlukla müstakil değillerdi. Genellikle birden fazla budun daha büyük bir merkezi idareye bağlı olurdu ki bağlı olunan bu büyük siyasi yapı, bugünkü devlet terimine karşılık gelen “İl” kelimesi ile ifade edilirdi.²⁰⁸ İl, Orhun Abidelerinde de bu anlamda kullanılmıştır. Abidelerde geçen, “İl tutacak yer, Ötüken ormanı imiş. ...Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.”²⁰⁹, ifadelerinde devlet düzenini kurmak anlamında “il tutmak” deyiimi kullanılmıştır.

Kaşgarlı Mahmud Divan-ü Luga-ti’t Türk’te ili kurulduğu coğrafyaya ve coğrafyada yaşayan topluma getirdiği düzenden ötürü, “sulh, barış” anlamlarında kullanmıştır. Düzensizliğin ve yağmanın hâkim olduğu, herkesin hak ve hukukunu kendince korumaya çalıştığı bir ortamda devletin varlığından söz etmek mümkün değildir. Toplumu oluşturan bireyler arasındaki çatışmaların yerine barışın sağlanması ancak devlet sistemiyle mümkün olduğu için devlet öncelikle barışı ifade etmiştir. Devletin bu anlamından dolayı “İlci”²¹⁰ kelimesi de “barışçı” anlamında kullanılmıştır.²¹¹

Eski Türk Devlet Teşkilatının en üst idari yapılanması olan ilin sulh yani barış kavramıyla ilişkilendirilmesi dikkate değer bir husustur. Devlet teşkilatına geçilmeden önceki dönemlerde yaşanan çatışmalar ve dökülen kanlar atasözlerine, “Kanı kan il yıkarlar, kalanı su ile yıkarlar.” şeklinde yansımıştır. Devlet düzenine geçilmesiyle birlikte yaşanan barışın ve kurulan düzenin bu atasözünü “Kanı kan ile yıkamazlar, kalanı su ile yıkarlar.”²¹², şeklinde değiştirmesi oldukça manidardır. Toplumun dirliğini ve düzenini sağlama gayesi üzerine şekillenen eski Türk devlet teşkilatı, farklı zaman ve coğrafyalarda da aynı gayeyle devam etmiş, günümüz toplumlarında oluşturulmaya çalışılan demokratik düzenler o günkü şartlarda tesis edilmeye çalışılmıştır.

²⁰⁷ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, 557.

²⁰⁸ Güngör, *Tarihte Türkler*, 39.

²⁰⁹ *Orhun Âbideleri*, 37.

²¹⁰ İlci/Elçi kelimesi, TDK sözlüğünde bir devleti başka bir devlet katında temsil eden kimse ya da bir uzlaşma sağlamak için birinin yanına gönderilen kimse olarak tanımlanır.

²¹¹ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 25.

²¹² Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: Ötüken, 2021), 191.

Ziya Gökalp'e göre il, öz adı verilen aşiretlerden meydana gelir. İl siyasi bütünlüğünü kaybettiğinde ili oluşturan aşiretlerin müstakil bir hayat yaşadıkları görülür. Örneğin Harezmi'deki Türkmen aşiretlerinde bu durum gözlenmiştir. Teke aşireti, Harezmi ve İran'daki diğer Türkmen aşiretleri gibi boylardan, boylar da soplardan meydana gelmiştir. Tekelilerde hâkimiyet, meclisi aracılığıyla kullanılır ve her birey meclisin üyesidir. Han meclis üyeleri tarafından seçilir. Han meclis tarafından verilen bir idari güce sahip olmasına rağmen mali güce sahip değildir. Halkın talep ve beklentilerine karşılık vermezse görevinden istifa etmek zorunda kalır. Tekelilerde müşahede edilen hususlar, Hive Türkmenlerinin demokrat bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir. Avrupalı seyyahların çoğu, Hive Türkmenlerinin bu yönlerine dikkat çekerek, idari ve içtimai düzenleri bakımından dünyanın en demokratik topluluklarından biri olduğunu ifade etmektedirler. Gaston Richard, "Bu kavimde müsavat, kemalin (olgunluğun) son derecesini bulmuştur. Çünkü Türkmenlerde ücretle müstahdem (çalışan) hizmetçiler yoktur. Esirlerse pek azdır.", diyerek Teke aşiretindeki eşitliğin ulaştığı noktayı vurgulamıştır.²¹³ Son dönem Türk topluluklarına geçmişlerinden intikal eden bu demokratik düzen, eski Türk ilinde de mevcuttu. Nasıl ki topluluk içerisinde yer alan her fert eşit hak ve hukuka sahipse devlet içerisindeki topluluklar da eşit haklara sahiptiler.²¹⁴

Eski Türklerin yaşam biçimleri, hüküm sürdükleri coğrafyanın tabii şartları, devletlerarası ilişkilerde izledikleri yol, dini inanışları ve kâinatı algılama biçimleri, idare anlayışını şekillendirmiş, karakteristik özelliklere sahip bir devlet düzeni oluşturmalarını sağlamıştır. Tarih sahnesi toprağa ve dini yapıya bağlı imtiyazlı sınıfların olmadığı bir siyasi teşekkülle çıkan Türkler, oluşturdıkları bu siyasi yapıyı yaşamlarının merkezine almışlardır.²¹⁵ Yaşadıkları hayat, onlarda devletin vazgeçilmez unsurlarından biri olan istiklal duygularını geliştirmiştir. Bu nedenle yaklaşık 2500 yıllık mazilerinde devletsiz kaldıkları yani siyasi istiklallerini tümüyle kaybettikleri bir dönem olmamıştır. Teşkilatçı yapıları sayesinde tarihin her döneminde büyük devletler kurmayı başarmışlardır.²¹⁶ Bu yönleriyle kültür ve medeniyet tarihine kaynak teşkil eden büyük siyasi teşkilatlar vücuda getirmiş, uzun ve parlak bir maziye sahip olmuşlardır. Her ne kadar ekonomik zaruretlerden ve siyasi istiklallerine olan düşkünlüklerinden dolayı yer değiştirmiş olsalar bile²¹⁷ kendilerine ait toprakları ve gelişmiş idari sitemleri vardı. Göktürklerin kağanı, Thomsen'in Ötüken olarak tarif ettiği Tu-kin-şan Dağı'nda ikamet eder, devlet idaresini buradan sağlardı.²¹⁸ Gumilév, Bizans elçisinin Göktürk

²¹³ Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, 180-181.

²¹⁴ Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, 197.

²¹⁵ Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları", 30.

²¹⁶ Güngör, *Tarihte Türkler*, 39.

²¹⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 34.

²¹⁸ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, 23.

hükümdarı İstemi Han'ın huzuruna çıktığı sırada karşılaştığı şatafatı, şu sözlerle değerlendirmiştir: “Elbette, bütün bu servet yağmacılıkla sağlanmıştı ama Türklerin dünyanın yarısının hâkimi haline gelmelerini sağlayan zaferler, bir tesadüf değildir. Kurdukları ordu ve teşkil ettikleri idari sistem, genel olarak göçebe dünyası seviyesinin üzerindeydi ve rahatlıkla söyleyebiliriz ki onlar övülmeye değer zaferlerdi.”²¹⁹

Mete'nin Çin hükümetine gönderdiği M.Ö. 176 tarihli mektupta verilen bilgilere göre, Mete'ye bağlı kavimlerin ve şehir idarelerinin sayısı 26 olup bunların tümü, Asya Hun Devletinin çatısı altında toplanmışlardı. Mete M.Ö. 174'te öldüğünde, ordusu, savaş tekniği ve sanatı, iç ve dış politikası, dini ve sosyal yapısı ile kendisinden sonraki Türk devletlerine örnek teşkil edecek büyük bir teşkilat bırakmıştı.²²⁰ Mete döneminde kesin şeklini alan Büyük Hun devleti, hâkimiyet anlayışı, içtimai yapısı, askeri ve idari kurumları başta olmak üzere birçok yönüyle Türk tarihini etkileyen büyük bir kaynaktır. Bu bakımdan Büyük Hun Devleti, Türk tarihinde müstesna bir yere sahiptir.²²¹

Yukarıda da ifade edildiği üzere boylar Türk toplumunun en küçük siyasi birliğini teşkil eder, bu birliklerin başında siyasi yetkileri haiz beyler bulunurdu. Türk devlet anlayışı ve hakanlık, bu siyasi teşekküle dayanan bir anlayışla gelişirdi. Devlet, boyların oluşturduğu merkezi bir idareydi ve bu büyük idarenin başındaki kişi olan hakanın seçimi, boy beyi seçiminin büyük bir seremonisi şeklindeydi. Bu bakımından beylik düzeninden ulu beyliğe geçiş, devlet düzenine geçişi temsil ederdi. Göktürk kağanlarının tahta çıkma törenleri şeklinde anlatan bazı rivayetler, aslında kağanlık öncesine ait olup boy beylerinin seçimlerini yansıtan rivayetlerdir. Örneğin Bumin Kağan ve İstemi Han'ın tahta geçiş törenlerinde boyunlarının ipe sıkıldığına, tahtta kaç yıl kalabileceklerinin tahmin edilmeye çalışıldığına inanmak pek mümkün değildir. Ancak bu rivayetler, beylik dönemlerine ait seremonileri yansıtmaları ve boy beylerinin halkla iç içe olduklarını, halka hesap verme sorumluluğu taşıdıklarını göstermesi bakımından önemlidir.²²² Han ilan edilecek kişinin bir keçe üzerinde güneşe karşı dokuz kez havaya kaldırılmasının ve boğazının ipek bir kumaşla sıkılarak iktidar süresinin tayin edilmeye çalışılmasının kağanlık dönemine ait bir usul olduğu düşünülemez.²²³ Fakat bu hususta dikkat çeken en önemli nokta, Osman Turan'ın doğru bir biçimde tespit ettiği gibi Türk idare anlayışında hükümdar ile bey arasında büyük farklılıkların olmamasıydı. Göktürk kağanları tarafından Batı Türkistan'a yerleştirilen boylardan biri, kısa bir süre içerisinde devlet düzeni alabiliyordu. Sınırlar genişledikçe başka boylara

²¹⁹ Gumilév, *Eski Türkler*, 79.

²²⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 61.

²²¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 62.

²²² Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 88.

²²³ Gumilév, *Eski Türkler*, 75.

yurtluk verilerek sahip olunan her bölgede devlet düzeni oluşturuluyordu. Böylece karışıklığın ve anarşinin önüne geçiliyordu.²²⁴

M.Ö. 89'da Hun Hakanının Çin'e yazdığı bir mektup, Hun ve Çin devlet anlayışları ile dünya görüşleri üzerine yapılan bir tartışmayı içeriyordu. Hun hakanı bu mektupta Güneyde Büyük Çin, Kuzeyde güçlü Hunlar olmak üzere iki büyük devletten söz ediyordu. Ancak bu iki büyük gücü mukayese ederken Çin'de bitip tükenmek bilmeyen protokol ve seremonileri küçümseyerek şunları söylüyordu: "Hunlar 'Göğün mağrur çocuklarıdır. Küçük seremoni ve protokol işleriyle uğraşmazlar.'" Fakat bu sözler, Hunların devlet işlerinde kural ve kaidelere önem vermediklerini göstermez. Hatta Hun hakanının bu mektubu gönderdiği sıralarda Çin veliahdının babasının haberi olmadan orduyu başbakana karşı kullanması, büyük bir disiplinsizlik olarak görülmüş ve yadırganmıştı.²²⁵

M.Ö. 110'da Çin elçisi Kuo Chi Hun Hakanının yanına gelerek şunları söylemişti: "Eğer Hun Hakanı Çin'e hücum edip bizimle savaşabilecekse imparatorumuz ordusu ile sınırda beklemektedir. Yok, eğer savaşamayacaksanız yüzünüzü güneye dönünüz ve Çin'e bağlılıklarınızı bildiriniz." Bu sözlerle çok kızan hakan Çin elçisini alıkoyarak Kuzey denizinin yukarısına sürgüne göndermiş, büyük bir devlet geleneğiyle hareket ederek ona dokunmamıştı.²²⁶

Büyük bir devlet geleneğinin hâkim olduğu eski Türk İl'i içre ve taşra olmak üzere iki idari bölüme ayrılmıştı. "İçre" kağanın ordugâhını, sarayını ve maiyetini ifade etmek için kullanılan bir terimdi. İçerdekiler sözcüğü buradan gelmektedir. Orhun Abidelerinde geçen "içreki" ile Uygur hukuk vesikalarında geçen "içgerü", saray ve otağlarda görevli olan çok sayıda memuru ve rütbeyi ifade etmek için kullanılmıştır.²²⁷ Şüphesiz bütün bu örnekler, eski Türk toplumunun gelişmiş bir devlet teşkilatına sahip olduğunu ve bu teşkilatın demokratik sistemlere özgü bir düzen içinde işlediğini göstermektedir.

2.2.4.1. İlin Var Oluş Sebebi (Halk)

Halk kelimesi, Türk Dil Kurumu sözlüğünde farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak eski Türk toplumu açısından bakıldığında "Aynı ülkede yaşayan, aynı kültür özelliklerine sahip, aynı uyruktaki insan topluluğu"²²⁸ şeklinde verilen tanım, Orhun

²²⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 161.

²²⁵ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, II/106-107.

²²⁶ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, II/70-71.

²²⁷ Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, ed. Erkin Ekrem - Serhat Küçük (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 78.

²²⁸ <https://sozluk.gov.tr/>

Abidelerinde sık kullanılan millet kavramına karşılık geldiği için daha uygun görünmektedir.

Tarihi vesikalarda Türk kağanları tarafından yapılan açıklamaların çoğunda devletin var oluş gayesi millete dayandırılmakta, temel vazifesinin milletin devamını sağlamak olduğu vurgulanmaktadır. “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye...”²²⁹ Türk Tanrısı, mukaddes yeri ve suyu, millet var olsun diye bilge kağanlara ve hatunlara yardım ediyorlardı.²³⁰

Dönemin birçok devletinde, halk topluluklarının imtiyazlı sınıflar menfaatine çalıştırılması yönünde bir anlayış bulunmasına rağmen, Türk idare anlayışı, “Devlet halk içindir.”, ilkesine dayanıyordu. “Hizmet etmekle kul, bey olur.” ifadesi, bu anlayışın bir tezahürüdür.²³¹

Devletin halk için var olduğu fikri, tarihi Türk devletlerinde hâkim olan temel anlayıştır. Ancak bu düşünce, halk ile devletin birbirleriyle çatışan unsurlar olduğu ya da taşıdıkları ehemmiyet bakımından farklılık gösterdikleri anlamına gelmez. Aksine tarihi süreç içinde devlet ve millet kavramlarının bir arada kullanılması aralarındaki bağların ne derece güçlü olduğunu ve kıymetçe ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu gösterir. Bu bakımdan Türk idare anlayışında devlet baba, millet evlat olarak görülmüştür.²³²

Eski Türk toplumunda sınıflaşma olmamakla birlikte, idarecilerden ve idare edilenlerden meydana gelen başlıca iki zümre bulunmaktaydı. İdareci sınıfın başında kağan ve ailesinden yöneticiler bulunur, bunları şadapıtlar (şadlar), buyruklar ve diğer beyler takip ederdi. Ancak Orhun Abidelerinde sıralanan bu unvanlar idareye dair yetkileri ifade eder, bu unvanlara sahip idareciler silsilesi herhangi bir sınıf hiyerarşisi oluşturmazdı. Beylik, destanlarda ve Dede Korkut Hikâyelerinde sıkça belirtildiği gibi bir hizmetin karşılığında elde edilirdi. Devlet ve toplum hayatında itibar görmek ve büyük mevkiler elde etmek ancak önemli hizmetler ortaya koymakla mümkün olurdu. Bu itibar ve terfie rağmen üst düzey devlet ricali her fert gibi vergisini öder, hiçbir mesuliyetten muaf tutulmazdı.²³³

Beyliği elinde bulunduran boylar, kendi boydaşları için ak sıfatını kullanırken idareleri altında bulunan topluluklar için kara sıfatını kullanırlardı. Örneğin Koyunlular Bayındır boyuna bağlı kendi Oğuz boylarını Ak-Koyunlular olarak adlandırırken uyruklarına Kara-Koyunlular derlerdi. Çeşitli nedenlerle idareyi kaybeden bir boyun ismine kara sıfatı eklenirdi. Mesela Kıpçaklara esir olan Bulak budunu, Kara Bulak

²²⁹ *Orhun Âbideleri*, 45.

²³⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 45.

²³¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 256.

²³² Duman, “İslâm Öncesi Türk Devletleri’nde Aristokrat Cumhuriyet Gerçeği”, 60.

²³³ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 237.

olarak adlandırılmıştı. Ak sıfatı Batı Türklerine mahsus olup Doğu Türklerinde bunun yerine gök sıfatı kullanılırdı. Hâkimiyeti elinde bulunduran soya Doğu Türklerinde Gök-Türk, denmesi bu ayırmadan ileri gelirdi.²³⁴ Fakat kullandıkları sıfatlar her ne olursa olsun, beylerin ve mensubu oldukları boyların idareci olmaktan başka bir imtiyazları yoktu. Servetleri bakımından, sahip oldukları zenginlikler ile hak ve hürriyetler bakımından idareleri altındaki topluluklarla eşit idiler. Zaten yaşadıkları coğrafyadan kaynaklı iktisadi faaliyetler, halk arasında sınıflaşmaya imkân vermiyordu. Geniş topraklarda büyük tarımsal faaliyetler söz konusu olmadığı için buna bağlı varyetli zümreler de ortaya çıkmıyordu. Haliyle savaşlarda ele geçirilen esirlere rağmen toprak üzerinden köleleştirilmiş bir sınıf yoktu.²³⁵ Oysa yerleşik toplumlarda idareyi elinde bulunduran sınıflar, kendilerine hiçbir hak tanımadıkları kesimler üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için güç kullanmaktan ve kast sistemine dayalı bir düzen inşa etmekten geri durmamışlardır. Kol gücüne ihtiyaç duymayan bozkır toplumunda ise özel mülkiyete dayalı bir sosyal düzen gelişmiş, hak ve hürriyetler temelinde gelişen bu düzen, töre adı verilen kaidelerle sürdürülmüştür.²³⁶ Eski Türk toplumunda toprağa dayalı imtiyazlı bir sınıf ortaya çıkmadığı gibi dine ya da askeri güce dayalı zümreler de gelişme imkânı bulmamıştır. Bozkır Türk toplumu siyasi tarafları ağır basan bir cemiyet olduğu için dini karakter taşımıyordu. Orhun kitabeleri başta olmak üzere eski Türk tarihine ait vesikalarda din adamlarından neredeyse hiç söz edilmemesi, eski Türk toplumunda dine dayalı imtiyazlı bir zümrenin olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Askerliğin özel bir meslek olmadığı, çok küçük yaşlardaki çocuklar da dâhil olmak üzere her ferdin asker olarak yetiştiği bir cemiyette askeri güce dayalı imtiyazlı bir sınıfın ortaya çıkması zaten mümkün değildi.²³⁷ Kısaca eski Türk toplumunun yaşam tarzı, toprak zenginliğine, askeri güce ya da dini ayrıcalıklara dayalı çeşitli sınıfların ortaya çıkmasını engellemiştir. Haliyle ne toprak zenginliğine bağlı aristokratlara karşı köleleştirilmiş fakir sınıflar, ne de askeri gücü elinde bulunduran hâkim zümrelere karşı mahkûm sınıflar ortaya çıkmıştır.²³⁸ Tarihin hiçbir döneminde herhangi bir kişinin, ailenin veya zümrenin şahsi malı olarak görülmeyen Türk devleti, her daim sosyal bir yapı üzerine inşa edilmiştir. Kuruluş itibarıyla halkçı bir karakter taşıyan eski Türk devleti yukarıda da ifade edildiği üzere genellikle ak kemikliler tarafından yönetilir, idare edilen kesim kara kemikliler olarak ifade edilirdi. Ancak ak kemikliler ile kara kemikliler arasında keskin sınırlar bulunmazdı. Kara kemiklilerden olup da Kara-Han unvanıyla tahta çıkan çok sayıda

²³⁴ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 238.

²³⁵ Güngör, *Tarihte Türkler*, 39.

²³⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 230.

²³⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 232.

²³⁸ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 240.

hakan vardı. Bu durum, devleti oluşturan idari ve sosyal yapının sınıflaşmaya mahal vermeden teşkil ettiği bütünlüğü gösterir.²³⁹

Eski Türk toplumunda devlet erkânının imtiyazlı bir zümre oluşturmadığına, idari ve içtimai yapının ayrılmaz bir bütün olduğuna dair Léon Cahun'un Orta Asya Türk Tarihi'nde şu izahatlar verilmektedir:

Eski Hiyongnularla ilk Türklerin hükümet teşkilatını izah eden Çin vakayinamelerinde bahsi geçen büyük küçük yirmi sekiz memurun ekserisinden Orhun Kitabelerinde de resmi unvanları ile bahsedilmektedir. Hatta Hakan bile diğerleri gibi memurdan başka bir şey değildir ancak rütbesi onlardan daha ileridir. Bu askeri camiada meratip silsilesi varsa da imtiyazlı bir zadedân sınıfı yoktur. Hakan nasıl bir adalet timsalinden ziyade bir idare adamıysa, kanunlar nasıl ahlaki bir mecelleden ziyade bir nizamnameden ibaretse, devlet erkânı da bir zadedân zümresinden ziyade büyük devlet memurları vaziyetindedir.²⁴⁰

Léon Cahun'un izah ettiği gibi tam bir eşitlik esasına dayanan eski Türk toplumunun belirgin vasıflarından biri de vicdan hürriyetinin teminat altına alınmış olmasıdır. Bu hürriyet, aynı zamanda temel insan haklarından ve demokrasinin temel ilkelerinden biridir. Günümüz devletlerinde bile tam anlamıyla tatbik edilemeyen din ve vicdan hürriyetine İslamiyet öncesi Türk toplumunda ne derece riayet edildiği, Fransız İlmi Araştırmalar Milli Merkezi üyelerinden Jean Paul Roux tarafından şu sözlerle dile getirilmiştir: “Dini bakımdan Türkler daha fazlasına imkân olmayacak kadar müsamahakârdırlar.”²⁴¹ Türk toplumu din ve inanç alanındaki müsamahakârlığını, geçmişte olduğu gibi günümüzde de sürdürmektedir.²⁴²

Hindistan'ın Gandhara devletinden keşiş Jinagupta, Kuzey Çovların İmparatoru Wu-ç'eng'in hüküm sürdüğü 550'li yıllarda hocalarının refakatçisi olarak yoldaşlarıyla birlikte Çin'e gelmişti. Ancak 574'te Çin'de Budizm ve Taoizm yasaklandığı için can güvenlikleri tehlikeye girdi ve vatanlarına dönmek zorunda kaldılar. Dönüş güzergâhları Göktürk topraklarından geçiyordu. Dönüş sırasında kendilerini büyük bir nezaketle karşılayan T'a-po Kağan, şu sözlerle kendi devletinde kalmalarını rica etti: “Kuzey Çovlarda bazen zaferler bazen yenilgiler olur; bu yüzden de siz üstatlar kâh oraya kâh buraya gitmek zorunda kalırsınız. Bizdeyse ne yenilgi ne başkaldırı vardır; burada huzur içinde yaşarsınız. Gönlünüzün istediği gibi bakılmanızı ve rahat etmenizi sağlayacağım.” T'a-po Kağan'ın bu sözleri üzerine on yılı aşkın bir süre Göktürk topraklarında huzur ve güven içinde kaldılar.²⁴³

Tarihi Türk devletlerinin tümünde din hürriyeti esas olmakla birlikte herhangi bir dine mensup olma mecburiyeti yoktu. Türk devlet ve toplulukları Din ve vicdan hürriyetinin önemini dünya milletlerinin çoğundan önce idrak etmişlerdi. Güney Uygur

²³⁹ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 189-190.

²⁴⁰ Danişmend, *Garp Membalarına Göre Eski Türk Demokrasisi*, 17-18.

²⁴¹ Danişmend, *Garp Membalarına Göre Eski Türk Demokrasisi*, 18-19.

²⁴² Orhan Doğan - Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluşta Yıkılışa)* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 377.

²⁴³ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, 56.

hanlıklarında halk arasında Budist ve Zerdüş olanların dışında Maniheiztler ve Hristiyanlığın çeşitli mezheplerine mensup kimseler de vardı. Bütün bu kimseler, mensup oldukları dinin gereklerini serbestçe yerine getirebilirlerdi. Devlet idaresinde Uygur Türklerinin bilgi ve tecrübelerinden istifade etmiş olan Cengiz Han, birini diğerine tercih etmeden bütün dinlere saygı gösterilmesini kanunlarla zorunlu hale getiriyordu. Türk devletlerinde dini müesseselere gösterilen saygı, din adamlarının çeşitli vergilerden muaf tutulması şeklinde tezahür ediyordu. Türk devletlerinde bütün dinlerin ruhanileri ferdi olarak vergi ve angaryalardan muaftı. Bunun yanında dini mahiyette olan cemiyetlerin arazisi de çeşitli vergilerden muaf tutuluyordu. Çengiz yasası, Türklerin bütün dinlere hürmet ve dini reislerle karşı müsamahakârlık prensibinden hareketle, Ali bin Ebu Talib ahfadına herhangi bir şekilde vergi veya rüsum mükellefiyeti yüklenmesini yasaklamış, bütün mabetlere hürmet edilmesini emretmişti.²⁴⁴

Bilge Tengri Elik Han tarafından Hristiyan Türklere ait dini cemiyete verilen bir fermanla, cemiyetin arazi ve üzüm bağları ile cemiyet üyelerinin her çeşit vergi mükellefiyetinden muaf tutulması düzenleniyordu.²⁴⁵ Ancak bu düzenlemelerdeki istisnalar, Türk devletlerinde din adamlarına ve dini cemiyetlere gösterilen müsamahadan ibaret olup imtiyazlı bir zümre oluşmasına müsaade edilmemiştir. Toplumun büyük bir kesimi, eşit haklara sahip hür insanlardan oluşurdu.²⁴⁶

Tolstov tarafından ifade edildiği üzere, Hunların çağdaş anlamda kölelere sahip bir toplum olarak kabul edilmesi hayli güçtür. Hunlarda baskı ve sömürüye dayalı bir kölelik sisteminin bulunmadığı çeşitli tarihi vesikalarda gösterilmiştir. Bunlardan biri, Hu-han-yeh Shan-yü'nün sınırdaki Çinli askerlerin kaldırılması için Yüan İmparatoruna gönderdiği mektup üzerine Çin sarayında yapılan görüşmeleri içeren kayıtlardır. İmparatorun danışmanları, Hu-han-yeh'in talebinin karşılanması yönünde görüş bildirirken sınır işlerinde uzman olan Huo Ying, Hun Shan-yüsünün talebinin geri çevrilmesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir: “Bizim sınırlarımız içinde yaşayan köleler pek sıkıntı çektiği için Hunlara kaçmak isteyenlerin sayısı çoktur. Onlar, Hun memleketinde insanların ıstıraplı ve zahmetsiz yaşadıklarını duyduğunu fakat sınırlardaki bekçi teşkilâtının pek sıkı olmasından dolayı Hun topraklarına kaçamayacaklarını söylüyorlar. Fakat buna rağmen, onlar sık sık sınırlarımızdan dışarıya kaçmaktadırlar.” Huo Ying'in sınırdaki Çinli birliklerin kaldırılmaması için öne sürdüğü gerekçeler, Hun topraklarındaki yaşamın Çin tarafındaki köleleri cezbedecek kadar rahat ve hür olduğunu açık bir biçimde göstermektedir.²⁴⁷ Bu örnekten de

²⁴⁴ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 324.

²⁴⁵ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 324.

²⁴⁶ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 325.

²⁴⁷ Masao Mori, “Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 9 (1978), 224.

anlaşılacağı üzere, eski Türk toplumunda ferdi hukuk gelişmiş, iktisadi bakımdan hür bir düzen oluşturulmuştu. Kişi hürriyeti, şahsi mülkler üzerinde serbestçe tasarruf hakkı bulunduğu sürece mevzu bahistir. Aksi takdirde ne hak ve hürriyetlerden ne de gelişmiş bir sosyal düzenden söz edilebilir. Kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olan şahsi mülkiyet, evvela Türk ailesinde mevcuttu.²⁴⁸ Ailelerin ve fertlerin taşınabilir mülklerini göç sırasında beraberlerinde götürmeleri ve istedikleri gibi kullanmaları, onların daima canlı bir hürriyet duygusuna sahip olmalarını sağlıyordu. Haliyle eski Türk toplumunda köleliğin gelişmesi ve imtiyazlı zümrelerin ortaya çıkması önleniyordu. Bozkır yaşamının iktisadi yapısı da ayrıca eşitlik, adalet ve insana saygı gibi temel demokratik değerlerin gelişmesini sağlıyordu.²⁴⁹ Bilindiği gibi Türkler, kadim dönemlerinden beri geniş bozkırlarda hayvancılıkla uğraşan ve savaşçı göçebelerden oluşan bir halktır. Yaşam tarzları, Türklerin savaşçı göçebe kavimlerden hürriyete düşkün bir toplum meydana getirmelerini sağlamıştır.²⁵⁰ Ünlü Rus şarkiyatçısı Gumilév, tarihte bilinen ilk Türk Devletini meydana getiren Hunların henüz güçlü bir siyasi teşkilat ortaya koymandan önceki yaşamlarının bile çok düzenli olduğunu ifade etmektedir. Konargöçer Hun toplulukları, baharın gelmesiyle birlikte büyük sürülerini beslemek için otlaklarla bezeli bol su kaynaklarının bulunduğu yaylalara çıkar, sonbaharın gelmesiyle birlikte kar yağışının nispeten az olduğu ovalara inerlerdi. Fakat bahar aylarında yapılan bu göçler kesinlikle gelişigüzel olmayıp sıkı bir disiplin ve büyük bir düzen içinde gerçekleştirilirdi.²⁵¹ Eski Türklerle mahsus olan bu sosyal düzen, ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir. Çağdaş kaynaklarda belirtildiği üzere, mahşeri kalabalıkta kütlelere ve sayısız büyüklükte sürülere rağmen “Türkler kargaşalığa ve gürültüye meydan vermeden” hareket ederlerdi. Çünkü onlar “Daima sükûtu muhafaza eder ve uzun nutuklardan hoşlanmazlardı.”²⁵² Yaylalar ve ovalar konargöçerler arasında belirli kurallar dâhilinde taksim edilirdi. Taksim edilen topraklar, boyların ve ailelerin şahsi mülkü olurdu.²⁵³ VI. yüzyıl Çin vakayinamelerinde Göktürklerde de şahsi mülkiyetin geliştiğine dair, “Her ne kadar göçebe iseler de her kabilenin kendine mahsus bir arazisi vardı.”, şeklinde kayıtlar tutulmuştur. Mülkiyeti kabileye ait olan bu araziler, idare ile aileler arasında dağıtılırdı. Boy beyleri kendilerine ait olmayan topraklar üzerinde tasarruf hakkına sahip olmazdı.²⁵⁴ Şahsi hürriyetlerine düşkün bireylerden oluşan eski Türk toplumu, bir arada yaşadıkları diğer kavimlere ve fertlere de aynı hak ve hürriyetleri tanımıştır.²⁵⁵ Bu nedenle, Çin topraklarında sıkı bir köleliğe

²⁴⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 228.

²⁴⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 229.

²⁵⁰ Gumilév, *Eski Türkler*, 326-327.

²⁵¹ Lev Nikolayeviç Gumilév, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge, 2013), 42.

²⁵² Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 141.

²⁵³ Gumilév, *Hunlar*, 42.

²⁵⁴ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 137.

²⁵⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, ed. Aykut Can (İstanbul: Yeditepe, 2019), 289.

mahkûm edilen savaş esirleri ve çeşitli nedenlerle hürriyetlerinden mahrum bırakılan kişiler, imkân bulduklarında Büyük Hun Devletine sığınıyorlardı. Bozkır Türk Devletinin kuruluşundan gelen hürriyet havası o kadar belirgindi ki her aile adeta küçük bir İl'i andırıyordu. Aile içindeki bu demokratik hava, sosyal yapının üst kademelerine de intikal ediyordu. Kimi Bizanslılar, Avrupa Hun Devletinde özgürce ve korkusuzca yaşamalarına rağmen Bizans'ta kanunların işlemediğinden ve insanların baskı altında olduklarından şikâyet ediyorlardı.²⁵⁶ Avrupa Hun Devletinin adalet sistemi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamasına rağmen Hun topraklarında yaşayan insanların boy ya da kavim aidiyetleri fark etmeksizin eşit muamele gördüklerine dair önemli bilgiler mevcuttur. Bu konu hakkında Ahmetbeyoğlu'nun Romalı tarihçi Salvianus'tan verdiği bilgiler dikkate değerdir: "...barbarların arasında yabancı hayat tarzını, Romalıların içinde öfkeli haksızlığa yeğlediler. Bu nedenle ya Gotlara veya barbarların hüküm sürdüğü başka yerlere göç ettiler. Başka yere gittiklerine hiçbir zaman pişman olmadılar. Çünkü esirlik görüntüsü altında hürriyette yaşamak, hürriyet görüntüsü altındaki esirlikten daha iyidir." Ahmetbeyoğlu'nun Salvianus'tan aktardığı bu bilgiler, Hun topraklarının hukuki manada esir olanlar için dahi serbestçe yaşanan bir coğrafya ve idare merkezi olduğunu göstermektedir.²⁵⁷

Türk Devlet idaresinin başında bulunan hükümdar, tebaadan hiçbir kişi ve sınıfı ayırmaz herkesi kanunlar karşısında bir ve eşit görürdü. Modern devletlerde demokrasinin temel ilkesi olarak kabul edilen halkçılık, eski Türk idaresinin benimsediği temel kaidelerden biri olmuş, hükümdar tarafından şu sözlerle dile getirilmiştir: "İster oğlum, ister yakınım ya da hısımım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun; kanun karşısında bunların hepsi birdir."²⁵⁸

Türk devlet ve toplum hayatında önemli mevkiler elde etmek için kabiliyetli ve çalışkan olmak dışında bir şart aranmaz, kimseye ayrıcalık tanınmazdı.²⁵⁹ Kişiler arasındaki ayrılık ancak hizmete ve tecrübeye, kâmil ve bilge insan olmaya bağlıydı.²⁶⁰

Bu yönüyle Hun devletinde ve Hunlardan sonra kurulan Türk devletlerinde irsî sınıfların olmadığı açıkça ifade edilebilir. Hanların vilayetlerin başına vali olarak tayin ettikleri yüksek memuriyetler dışında beyliklerin irsî olduğuna dair kayıtlar mevcut değildir. Halkın büyük bir kısmı eşit haklara sahip hür insanlardan oluşuyordu. Belirli nitelikleri haiz bir kimse en yüksek kumandanlıklara kadar çıkabiliyordu. Herhangi bir fert, zekâsı, hizmeti ve özellikle savaşlarda sağladığı yararlar sayesinde yüksek görevler elde edebiliyordu. Ancak devlet kadrosunun büyük bir kısmını oluşturan bu kişilerin dışında diğer bütün kadim dönem kavimlerinde olduğu gibi Hunlarda da esir edilmiş

²⁵⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 229.

²⁵⁷ Ahmetbeyoğlu, *Attila ve Hunları*, 93.

²⁵⁸ Duman, "İslâm Öncesi Türk Devletleri'nde Aristokrat Cumhuriyet Gerçeği", 61.

²⁵⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 231.

²⁶⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 38.

kimseler bulunurdu. Bunlar genellikle yabancı milletlerden ele geçirilen savaş esirlerinden oluşuyordu.²⁶¹ Belirli arazilere yerleştirilen savaş esirleri kendilerine tahsis edilen yerlerde üretim yapar, vakıf oldukları alanlarda çeşitli sanatlar icra ederlerdi. Bu yolla elde ettikleri kazancın bir bölümünü Türk idaresine vergi olarak öderlerdi. Haraçgüzarlar savaş esirlerinden mürekkep bir sınıf olmasına rağmen köle muamelesi görmemiş, vergi ödeyen Türk toplulukları ile eşit haklara sahip olmuşlardır. Savaş esirlerinin Türk toplumundaki bu konumları Tolstoff tarafından kanıtlanmış, ödedikleri vergi miktarının çok az olduğu “Sui-shu”da şu sözlerle zikredilmiştir: “Talep edilen insan at, haraç ve sığır miktarı, deveye tüy mesabesindeydi.”²⁶²

Eski Türk toplumunun hür ve eşitlikçi yapısı, sosyal adalet ve dayanışmanın ilahi kaynağa dayanması ve töre hükümleri ile zaruriyet halini alması, her ferdin gerektiğinde kendi başının çaresine bakabilecek şekilde müstakil hareket etme hürriyetine sahip olması eski Türklerde demokratik yaşam tarzının geliştiğine dair açık kanıtlardır.²⁶³

2.2.4.2. İli Düzenleyen Kaideler (Töre)

Töre, İslam öncesi Türk devletlerinde idari ve içtimai müesseseleri düzenleyen kaidelerdir. “İl bırakılır, törü bırakılmaz!” atasözünde olduğu gibi il ve töre sözleri çoğunlukla beraber kullanılmıştır. İlin devlet anlamına geldiği, törenin ise kanun anlamını içerdiği düşünüldüğünde bu iki kelimenin genellikle beraber kullanılması olağandır. Fakat kanun anlamına gelmekle birlikte törenin bununla sınırlı bir anlam taşıdığı düşünülemez. Çünkü hukuki mevzuattan başka idari ve içtimai hayata yön veren teamüller de törenin kapsamında bulunmaktadır. Bu yönüyle töre, eski Türk toplumuna atalarından kalan ve sosyal bünyede sürekliliği sağlayan kural ve kaidelerin tümüdür.²⁶⁴

Günümüzde töre kelimesine atfedilen, “adet, gelenek, görenek, usul” gibi anlamlar o günkü kullanımda töreyi tam olarak karşılamıyordu. Bu kavramları ifade etmek için “yan” (tarz, biçim, izlenen yol) kelimesi kullanılıyordu. Rene Girad’a göre düzeni ifade eden törü kelimesi, büyük ihtimalle “hukuki müesseseler” anlamında kullanılmıştır.²⁶⁵

Töre, devlet ve toplum ile bireyler arasındaki ilişkileri tanzim ettiği için hukuk düzeni olarak da ifade edilir. Eski Türk toplumu hayatını zorlu şartlarla çevrili bir coğrafyada idame ettirmek mecburiyetindeydi. Bu nedenle öncelikle töre hükümlerine riayet edilmesi, birlik ve beraberlik içinde sıkı bir disiplinle hareket edilmesi oldukça önemliydi. Töre hükümleri bugün olduğu gibi yazılı hukuk kuralları şeklinde değildi.

²⁶¹ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 206.

²⁶² Gumilév, *Eski Türkler*, 78.

²⁶³ Aydın, *Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler*, 236.

²⁶⁴ Ziya Gökalp, *Türk Töresi* (İstanbul: Ötüken, 2020), 21.

²⁶⁵ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 48.

Örf ve adetler şeklinde toplumun her kesimine ve müessesine nüfuz etmişti. Törenin ne olduğu, töreye uygun bir biçimde nasıl hareket edilmesi gerektiği her birey tarafından sosyal öğrenme yoluyla öğrenilirdi. Töre, milletin kadim dönemlerdeki yaşam tecrübelerinden meydana geldiği için her fert tarafından doğru ve adil kabul edilirdi. Hem kağanların başkanlık ettiği büyük mahkemelerde hem de diğer mahkemelerdeki bütün yargılamalar töreye göre yapılırdı. Doğruluk, adalet ve eşitlik gibi kesin hükümlere karşı hükümdar da dâhil hiçbir yargıç karar veremezdi. İşlenen suça göre ağır cezalar verilmekle birlikte verilen cezalar genellikle kısa süreli olur, kişi hürriyeti çok fazla kısıtlanmazdı. Ancak cezai müeyyidelerin süresi ve şekli ne olursa olsun sosyal düzenin korunması ve devlet teşkilatının devamı açısından uygulanan müeyyidelere karşı gelinmezdi.²⁶⁶

Töredeki esaslarla işleyen bir düzende halk sorumluluk bilinciyle hareket edecek, devleti idare edenlerden hak ve hürriyetlerine saygı gösterilmesini isteyecekti. Halkın bu talep ve beklentileri, kamu hukukunu meydana getiren, idarecilerin yetki alanlarını sınırlayan, sorumluluklarını belirleyen ve cezai müeyyideler içeren töre ile karşılanıyordu. Bu açıdan bakıldığında töre genellikle “kanun” şeklinde yorumlanmaktadır.²⁶⁷ Töreyi bu anlamda değerlendiren bilginlerden biri Thomsen’dir. Thomsen “İli tutup töreyi düzenlemiş.”, ifadesindeki kullanıma bakarak töreyi kanun şeklinde yorumlamış, “...ilini töreni kim bozabilecekti?”, ifadesinde ise müessese anlamında kullanıldığını belirtmiştir.²⁶⁸

Aslında töre olarak adlandırılan bu kaideler, bozkır toplumunun gerçek yaşamdan edindiği davranışları zamanla hukuki değerler şeklinde kabul etmesiyle gelişmiş, sosyal hayatla birlikte devlet teşkilatını şekillendirmiştir. Orhun kitabelerinde on bir ayrı yerde söz edilen töre, bu yerlerin altısında “il” kelimesi ile kullanılmış, diğer kullanımlarda da “il” ile ilişkisi açıkça ifade edilmiştir. İl ve töre arasındaki bu ilgi eski Türk devletinin kanunlara dayalı bir kuruluş olduğunu göstermektedir.²⁶⁹ “Öyle kazanılmış düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı.”²⁷⁰ “Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?”²⁷¹ Abidelerde geçen ifadelerden de anlaşıldığı üzere töre ve devlet ayrılmaz unsurlardır. Devlet töre ile düzenlenir, töreye riayet edildiği sürece bu düzen devam ederdi.

Türk hakanları ile birlikte halk da milli kültürünü oluşturan ananelere büyük bir ehemmiyet verir, kutsiyet yükler; bu ananeleri korumak için oldukça hassas davranırlardı. Bu nedenle Bilge Kağan, Türk milletin Çin esaretinde bulunduğu dönemde Çin yaşamının taklit edilerek töreden taviz verilmesini, çok sert sözlerle tenkit

²⁶⁶ Güngör, *Tarihte Türkler*, 42.

²⁶⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 237.

²⁶⁸ Gökalp, *Türk Töresi*, 20.

²⁶⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 237.

²⁷⁰ *Orhun Âbideleri*, 49.

²⁷¹ *Orhun Âbideleri*, 73.

etmiştir.²⁷² “Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış.²⁷³ Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, küçük kardeş ile büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış. Türk Beyler Türk adını bırakmış.”²⁷⁴ Göktürkler dışında idareci zümrenin Museviliği kabul ettiği Hazarlarda dahi devlet işleri Hahamlık esaslarına göre yürütülmezdi. Bütün Türk devletleri töreye göre tanzime edilirdi. Türk lehçelerinin tümünde yer alan töre tabiri, mevcut bilgilere göre Tabgaçlardan beri kullanılmakta, törenin oluşturduğu düzen, bütün Türk toplumlarında siyasi ve sosyal yaşamı kolaylaştırmaktaydı.²⁷⁵

Mete’nin Hun tahtına henüz çıktığı yıllarda en güçlü dönemlerini yaşayan Tunghular, (Mete’nin sabrını zorlayarak savaşa mecbur etmek için) kadınlarından birini istemişlerdi. Bunun üzerine devlet meclisinde bir araya gelen Hun büyükleri, Tunghuları ahlaksızlıkla suçlamışlardır. Tunghuların bu istekleri, ahlak denen töreyi bilmeme şeklinde değerlendirilmiş, töreyi hiçe sayan Tunghulara savaşa mukabele edilmesi istenmiştir.²⁷⁶ Ahlaklı olmakla töreyi bilmek arasındaki ilişki sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Yûsuf Hâs Hâcib’in Kutadgu Bilig adlı eserinde, “Ahlak töre üzere yaşamaktır.”, şeklinde ifade edilen düşünce, ahlak ile töre arasındaki ilişkinin devam ettiğini göstermektedir.²⁷⁷

Türklerin sürekli hareket halindeki yaşamlarını kolaylaştıran amillerden biri de güçlü bir maneviyata sahip olmalarıdır. Zaruri nedenlerden dolayı olsa dahi, bilinmeyen mecralara doğru yol almak, her an ölümle karşı karşıya olduğu bir maceraya atılmak, her millet için tabii karşılanamaz. Türklerde bariz bir biçimde gözlemlenen ve hareket kabiliyetlerini sağlayan bu kuvvet, elde edilen başarılarla daha da artmıştır. Her askeri başarı, Türklerin yeni bir gaye edinmelerini sağlamış, ülkeler fethedildikçe törenin adil ve halkçı düzenini dünyaya hâkim kılma ülküsü ortaya çıkmıştır.²⁷⁸

Türk tarihi ile ilgili kaynakların çoğunda töre hakkında önemli bilgiler verilmektedir. İbni Batuta’nın seyahatnamesinde Türklerin senede bir kez toplanıp kağanın icraatlarını kontrol ettiklerini, töreye uygun hareket etmediğini tespit etmeleri halinde kağanı tahtan indirdiklerini kaydetmiştir. Bu bilgi, eski Türk idaresinde zorbalığın ve keyfiliğin töre ile engellendiğini gösteren önemli bir kayıttır. Benzer bir bilgi Divan-ü Luga-ti’t Türk’te yer almakta şu atasözü ile dile getirilmektedir: “Zor kapıdan girerse töre bacadan çıkar!”²⁷⁹

²⁷² Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 110.

²⁷³ *Orhun Âbideleri*, 89.

²⁷⁴ *Orhun Âbideleri*, 67.

²⁷⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 237.

²⁷⁶ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, I/161.

²⁷⁷ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 53.

²⁷⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 55.

²⁷⁹ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, 36.

3. TÖRENİN TÜRK İDARE ANLAYIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ VE EHEMMİYETİ

3.1. Kaynağı ve Değişmeyen Kaideleri

Eski Türklerde idari ve sosyal düzeni oluşturan töre, esas itibariyle toplumun kadim dönemlerdeki yaşantısına dayanır.²⁸⁰ Bununla birlikte halkın mevcut yaşantısı, hakanın buyrukları ile meclise sunduğu teklifler ve kurultayın tasvibi ile alınan kararlar, törenin dayandığı başlıca kaynaklardı.²⁸¹

Hukuki kaidelerin önemli bir bölümü, milletin nesilden nesile aktarılan tutum ve davranışlarından oluşurdu ki bunlara “yusun” denirdi.²⁸² Örf ve adetler, törenin yani eski Türk hukukunun kaynaklarından biriydi. Bu kaynaktan gelen kaideler, özellikle aile yapısının düzenlenmesinde, miras paylaşımlarında ve ticari alandaki faaliyetlerde belirleyici olmuştur. Örf ve âdetler sağlam temellere dayandığı için yaşanan siyasi çözümlerde çok zarar görmemiş bir diğer yapıya geçebilmiştir. Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ü Luga-ti’t Türk adlı eserinde naklettiği, “İl gider, töre kalır.” sözü, törenin kalıcı olduğunu göstermesi bakımında önemlidir.²⁸³ Kaşgarlı Mahmud bu atasözüyle, toplumda yer edinmiş olan örf ve âdetlerin, gelenek ve göreneklerin her durumda uyulması gereken kaideler olduğuna dikkat çekmekte, kaynağını halktan alan bu kuralların sürekliliğini vurgulamaktadır.²⁸⁴

Kağanlar ya da boy beyleri tarafından çıkarılan buyruklar töreyi oluşturan kaynaklardan bir diğeridir. Orhun Abidelerinde Göktürk kağanlarından Bumin ve İstemi Kağanların Türk milletini ve devletini düzene koyarak töreyi oluşturdukları²⁸⁵ anlatılır. Törenin kağanlarca tertip edilmesi ve halkın tümü için eşit bir şekilde tatbik edilerek memleketin düzene konulması hakkında Kutadgu Bilig’de önemli bilgiler verilmiştir.²⁸⁶ “Ey kanun yapan (hükümdar), iyi kanun koy!”²⁸⁷ “Hangi bey memlekette doğru kanun koydu ise o memleketini tanzim etmiş ve işlerinin yolunda gitmesini sağlamıştır.”²⁸⁸ “Halka kanunu doğru ve dürüst tatbik et ki kıyamet gününde iyilik bulabilesin.”²⁸⁹ Yusuf Has Hacib’in hükümdara verdiği bu tavsiyeler, törenin oluşumunda kağanın

²⁸⁰ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 62.

²⁸¹ Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler”, 5.

²⁸² Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler”, 7.

²⁸³ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, 38.

²⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, çev. Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014), 443.

²⁸⁵ *Orhun Âbideleri*, 65.

²⁸⁶ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, 38.

²⁸⁷ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 180.

²⁸⁸ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 210.

²⁸⁹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 175.

önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir. Burada hükümdarın töreye kaynaklık etme görevinin yanında doğru ve adil kanunlar koyma sorumluluğuna da ayrıca dikkat çekilmiştir. Hakanların töreye uygun bir şekilde aldığı kararlar ve yayınladıkları emirler töre için kaynak oluştururken, geçerli olan törede değişiklik yapmaları ancak meclisten onay almaları ile mümkün olurdu. Hükümdarlar tarafından sunulan teklifler devlet meclisinde onaylanarak hüküm kazanır, töre için kaynak teşkil ederdi.

Hukuk kurallarının oluşmasındaki bir diğer yol, kurultaylarda alınan kararlardı.²⁹⁰ Kurultaylarda hem devlet başkanlarınca verilen teklifler görüşülerek karara bağlanır hem de bizzat kurultayın kendisi önemli bir meseleye dair töre hükmünde karar verebilirdi. Bu yönü kurultayın yasama yetkisine sahip olduğunu, verdiği kararların hukuki düzenleme niteliği taşıdığını gösterir.²⁹¹

Meydana geliş şekli ne olursa olsun töreyi oluşturan hükümler, bazı istisnalar dışında, yeniliklere açık olup zamana ve çevreye göre düzenlenebilirdi. Bu düzenlemeler, değişen koşullara uyum sağlama gayesiyle yapıldı. Eski Türk hükümdarı iyi bir devlet idaresinin teorilerle değil, gerçek hayattaki şartlara uygun düzenlemelerle mümkün olduğunu farkındaydı. Bu nedenle meclisin tasvibini almak suretiyle törede önemli düzenlemeler yapıyorlardı.²⁹² Örneğin Asya Hun Devletinde Mete Han'ın, Göktürklerde Bumin ve İltiş Kağanların, Tuna Bulgar devletinde Krum'un töreyi yeniden düzenledikleri hakkında tarihi kayıtlar mevcuttur.²⁹³ Bilge Kağan'ın VIII. yüzyıl başlarında Orkun'da Buda inancına ait mabetler yapılması yönündeki düşüncesi ve teşebbüsü, her ne kadar bilge veziri Tonyukuk tarafından Türk toplumunu miskinleştireceği gerekçesiyle karşı çıkmış²⁹⁴ olsa bile, kağanın bu konudaki yetkisine dair kayıtlardan biridir. Bununla birlikte törede değiştirilmesi mümkün olmayan bazı kurallar vardı ki bunlar anayasa hükmünde idi. Kutadgu Bilig'de verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla “adalet, eşitlik, iyilik ve insanlık” törede her daim bulunması gereken prensiplerdir. Hükümdar başta olmak üzere beyler ile diğer yöneticilerin bu ilkelere riayet etmesi önemli bir zaruriyet olarak görülmüştür.²⁹⁵

3.2.İdari Anlayış Üzerindeki Etkileri

Törenin Türk idare anlayışı ve kadim Türk devlet teşkilatı üzerindeki etkilerini gösteren çok sayıda tarihi kayıt bulunmaktadır. Devletin temel unsurlarından biri olan

²⁹⁰ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, 38.

²⁹¹ Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler”, 7.

²⁹² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 238.

²⁹³ Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, 54.

²⁹⁴ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 86.

²⁹⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 238.

ve toplumun her ferdi için onur meselesi olarak görülen istiklal, törenin idari anlayış üzerindeki etkilerinden biri olarak kayıtlarda yer almıştır.

Hun Tanhusu Ho-han-yeh ile kardeşi Çiçi arasında devletin istikbali üzerine yaşanan şiddetli anlaşmazlıklar iç çatışmaya varınca, mesele meclise intikal etmişti. Hun meclisinde konunun görüşüldüğü sırada yapılan bir konuşma, Türklerdeki istiklal duygusunu yansıtmaları bakımından önemlidir. “Cesarete karşı hayranlık duymak ve tabiiyeti yüz kızartıcı saymak bizim geleneğimizdir. Atalarımızdan toprakla birlikte devraldığımız devletimizi (istiklalimizi) feda edemeyiz. Mücadele edecek savaşçılarımız hala mevcut iken devletimizi korumalıyız.” Çin yıllığı Ts’ien Han-shu’da yer alan bu kayıt ile Göktürklerdeki fetret devrini istiklalden mahrum kaldığı için ölümle bir gören kitabeler, Türk idare anlayışındaki istiklal tutkusunu yeterince açıklamaktadır.²⁹⁶

Ağabeyi Cici Han ile girdiği mücadeleyi kaybeden Doğu Hun hakanı Huhanyeh, hem iktidardan hem de çevresinden olmuştu. Bazı Hun Prensleri düştüğü zor durumdan kurtulması için Huhanyeh’e Çine bağlanmasını tavsiye ettiler. Bu tavsiye üzerine Huhanyeh, devletin ileri gelenlerini toplayarak konu ile ilgili görüşlerini talep etti. Devlet adamlarının konu hakkında öne sürdükleri görüşler, yalnızca Hun tarihi açısından değil, Türk tarihi ile dünya tarihi açısından da oldukça kıymetli bir vesikadır. Törenin devlet ve millet anlayışı üzerindeki etkisini göstermek bakımından bu değerli metnin daha geniş biçimde sunulması yararlı olacaktır.²⁹⁷

Hun hakanı Huhanyeh Han, (büyük kardeşi Cici Han) tarafından yenilgiye uğratılınca kendi çevresinde bulunan bir Hun Prensi, hakana Çin’e bağlanmasını öğütledi. Çin sarayına giderek ziyaret etmesini ve onlara hizmet ederek yardım dilenmesini Hunların ancak böylece rahata kavuşabileceklerini söyledi. Bunun üzerine Huhanyeh Han, devletin ileri gelenlerini topladı (ve Çin’e bağlanma konusunda onların da görüşlerini) sordu. Devletin ileri gelenleri şöyle dediler: Bu olamaz! Hunların gelenekleri, cesaret ve güçlülüğü kök ve temel olarak bir üstünlük ve onur meselesi olarak kabul eder! Başkasına bağlanıp ona hizmet etmek ise aşağılıktır! (Hunlar), at üstünde savaş verme yolu ile devleti derlemiş ve kurmuşlardır. (Hunlar, Çinin dışında kalan) yüzlerce kavim arasında ünlerini böyle yaparak kazanmışlardır, ölünceye kadar savaşmaya hazır yiğitler bizde her zaman bulunur. Şimdi devletimiz içinde büyük ve küçük kardeşler devleti ele geçirmek için uğraşıyorlar. Devleti ele geçirmeyi büyük kardeş yapamazsa küçük kardeş başarabilir. O öldükten sonra ise bize onun şerefi ve ünü kalır. Onun torunları ise daima devletin başında kalarak (devleti idare ederler). Çin gerçi bugün bizden güçlüdür. Fakat Hunları kendisine bağlayıp diz çöktüremez. Bize ta atalarımızdan gelen (devlet) idaresi yol ve yöntemlerini niçin bozalım? Çin’e bağlanarak Çin’e niçin hizmet edelim? Bazı eski Hun hakanlarına kızdığımızdan dolayı gülünç mü olalım? Biz, dirlik ve düzenimizi belki bu yolla (bir süre) kurabiliriz. Fakat yüzlerce kavim üzerindeki üstünlüğümüzü, yeniden nasıl kuracağız?²⁹⁸

²⁹⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 226.

²⁹⁷ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, II/143.

²⁹⁸ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, II/144.

M.Ö. 53 yılında toplanan Hun kurultayında söylenen bu sözler, devlet anlayışının ne derece büyük olduğunu göstermektedir. Türk devlet felsefesinin esaslarından biri, devletin devamlılığına ve istiklale verilen ehemmiyetti. Kimin tahta geçeceğinin devleti idare etme kabiliyetine sahip olmasının dışında bir ehemmiyeti yoktu.

Törenin Türk idare anlayışı üzerindeki etkisi evvela kağanın belirlenmesinde görülmektedir. Göktürk hükümdarı İşbara Kağandan sonra kardeşi Ch'u-lo-hou ile oğlu Yung-yü-lü arasında taht için yapılan yazışmalar, törenin kağanlık seçimindeki etkisini gösteren önemli bir kayıttır.

İşbara Kağan kendinden önce olduğu gibi taht için oğlu yerine yabguluk vazifesi gören kardeşi Ch'u-lo-hou'yu varis göstermişti. Oğlu Yug-yü-lü'nün zayıf ve çekingen olmasını kağanın bu tavsiyede bulunmasına neden olmuştu. Yung-yü-lü tahta geçecek olmasına itiraz etmediği yabguluk görevinde bulunan amcasına bir mektup göndererek destek mahiyetinde şunları ifade etti: “Biz Gök-Türklerde, Mukan Kağan’dan beri esas kadınlardan doğan çocuklardan büyük kardeşlerin yerine küçük kardeşler (tahta) geçmiştir. Zorla taht gasp edilip ataların usulleri bir kenara atılıp (töre) saygı gösterilmiyor; sen tahta geçersen ben seni selamlamaktan korkmam.” Bu mektuptan sonra bir kez de elçi vasıtasıyla amcasının tahta geçmesi gerektiğini şu sözlerle dile getirdi: “Amcam ve babam ayrı vücut iseler de birleşmişlerdi. Ben onların çocuğuyum. Fakat nasıl çocuktan isyan edeceği fikrine düşebilirsiniz. Amcam gençlere mi tenezzül ediyor? Ayrıca babamın emri var. Onu mu çiğneyeceğiz? Amcamın hiç şüphe etmemesi arzusundayım, bunu nasıl ortadan kaldıracabiliriz?” Bu görüşmelerin yapıldığı sırada Yung-yü-lü, Hoten’in yeşim taşlarını kardeşiyle Çine göndererek amcasının tahta geçmesi konusunda teminat sundu.²⁹⁹ Netice itibarıyla Ch'u-lo-hou, yabgu unvanını bırakarak Yung-yü-lü'nün ifade ettiği üzere töreye saygı gereği Baga Kağan unvanıyla tahta geçti.³⁰⁰

Eski Türk töresinden kaynaklanan devlet anlayışı Türk kültürüne işlemiş, Selçuklu ve Osmanlı tarihinde de aynı şekilde devam etmiştir. Şehzadelerden biri karizması ve kabiliyeti sayesinde halkın desteğini alarak iktidarı ele geçirir, devlet düzeninde devamlılığı sağlardı.³⁰¹ Esas olan kimin tahta geçtiği değil, istiklalin koruması, halkın dirlik ve düzeninin sağlanmasıydı. Bu esas eski Türk töresinden kaynaklanır, hakanlar başta olmak üzere diğer tüm idareciler görevlerini töredeki esaslar doğrultusunda icra ederlerdi. Hükümdarların ve beylerin görevleri süresince töreden ayrılmamaları gerektiği Kutadgu Bilig’de sıklıkla dile getirilmiştir.³⁰² “Doğru töre, bu göğün direğidir. Töre bozulursa bu gök yerinde duramaz.” “Yasalara uyan, doğru bey

²⁹⁹ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 59.

³⁰⁰ Taşağıl, *Gök-Türkler*, 59-60.

³⁰¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 135.

³⁰² Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 54.

gerçekten bir kuttur. Onun kutundan herkes kendisine pay alır.”³⁰³ “Gerçek töreyi koyan adil ve Kadirimutlaktır (Tanrıdır).”³⁰⁴ Burada ifade edildiği üzere Tanrı kağanı töreyi doğru bir biçimde uygulaması için kut verirdi. Bu nedenle kağanın öncelikli görevi törenin emrettiği adaleti sağlayarak insanların huzur ve güven içinde yaşayacakları bir ortam oluşturmaktır. Eski Türk toplumunun en büyük siyasi teşekkülü olan devlet bu töre üzerine şekillenirdi.³⁰⁵ Töre üzerine inşa edilen bir devlette, idarecilerin görev ve yetkileri de töreye göre belirlenirdi. Fakat töre hükümleri istisnalar dışında çok kati değildi. Maksudın hâsıl olması için devlet başkanlarının teklifi, meclisin tasvibiyle törede lazım gelen değişiklikler yapılabilirdi.³⁰⁶ Ancak halkın tasvip etmediği, kurultayın onamadığı değişiklikler hükümdarlar tarafından dahi yapılamazdı. Örneğin Göktürk kağanı Şa-po-lüe, Çin hükümdarı tarafından törede yapılması istenen değişikliklere dair cevaben şunları söylemiştir:

“Yeleklerin çapraz iliklenmesi ve örgü saçların çözülmesine gelince (yani adetlerimizin değiştirilmesi) bu adetlerimizin Çinlilerin tarzına uyum sağlanması isteniyor, aynen müzik aletlerinin Lü aletine uyum sağlaması gibi. Fakat bizim adet ve geleneklerimiz yıllardır kökleşmiştir, bu nedenle bunları değiştirmeye gönlüm razı değildir.”³⁰⁷ İşbara Han’ın her türlü fedakârlığa katlanmak suretiyle oğlunu Çin sarayına göndererek vergi ödemeyi kabul etmesine ve hatta tabiiyet bildirmesine rağmen milli ve manevi değerler söz konusu olduğunda taviz veremeyeceğini ifade etmesi, halkın ve hakanın töre hususundaki hassasiyetini gösteren tarihi bir örnektir.³⁰⁸ Göktürk hükümdarının örf ve adetler hususunda gösterdiği bu hassasiyet, Hun Türkleri dönemine kadar dayanıyordu. Hun idaresine girmiş olan Çinli elçi Chung Hang Yüeh, Mete’nin oğlu Lao-shang yabgudan örf ve adetlerine bağlı kalmasının kendileri için hayati öneme sahip olduğunu şu sözlerle dile getirmişti. “Hunların nüfusu bir Çin şehrinin nüfusuna bile denk değildir. Fakat onlar, farklı giyim kuşam ve yeme içime konusunda Çinlilere bağımlı olmadıkları için güçlüdürler. Şimdi ise, ey yabgu, siz adetlerinizi değiştiriyor, Çin eşyalarından hoşlanıyorsunuz. Eğer Çin elindeki eşyaların onda birini gözden çıkarırsa (satmaya razı olursa) bütün Hunlar tek tek Han hanedanı tarafına geçerler.” Gumilév, Yüeh’in töre konusundaki uyarılarının dikkate alınmamasını, Hunların sonu olarak değerlendirmektedir. “Eşyaların cazibesi” Hun Türklerini daha fazla tüketime sevk ettiği ve tüketici bir toplum haline getirdiği için ekonomileri ve yaşam tarzları büyük bir zarar görmeye başladı. Neticede birkaç nesil geçmeden neredeyse bütün

³⁰³ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 286.

³⁰⁴ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 272.

³⁰⁵ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 50.

³⁰⁶ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 54.

³⁰⁷ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, 78.

³⁰⁸ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 111.

Hunlar, Çinliler tarafından yozlaştırıldı ve siyasi hâkimiyetlerinin sonunu getirecek bir yola girildi.³⁰⁹

Orhun Abidelerinin girişinde yer alan, “Üstte gök basmasa, aşağıda yer delinmese, Türk Milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?”³¹⁰, ifadesi eski Türk töresinin mahiyeti ve ehemmiyeti hakkında bilgi veren mükemmel bir hitaptır. Thomsen bu ifadede geçen töre kelimesini “güç ve kudret” anlamında değerlendirmektedir. Töre, devletin temelinde, inşasında ve tekâmülünde yer alır. Devletin mevcudiyeti, insan topluluklarının milli şuurla bir araya gelmesi ve bu birlikteliği devam ettirmesi ancak törenin sağladığı düzenle mümkün olmuştur. Siyasi bir otorite sahip olduğu töreden aldığı “güç ve kudret” ile devlet vasfını haiz olmakta, halk tarafından meşru kabul edilmektedir. Gök çökmedikçe yer delinmedikçe devlet ile törenin bozulması mümkün değildi. Tarih boyunca Türk devletlerinin birbiri ardınca kurulmuş olması ve hemen hemen aynı töre üzere idare edilmiş olması Orhun Kitabelerindeki ifadeleri doğrulamaktadır.³¹¹

Thomsen yine bir başka değerlendirmesinde, Kül Tegin Abidesinde geçen, “Tanrı buyurduğu için... Fakir milleti hep toplattım... Zengin kıldım... Az milleti çok kıldım!”³¹² “Bunca töreyi kazanıp... Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım...”³¹³, ifadelerinden hareketle töreyi, “devlet gücü” olarak ele almıştır. Aslında Thomsen’in burada “devlet gücü” şeklindeki yorumunu, “güçlü devlet düzeni” olarak ele almak daha doğru görünmektedir.³¹⁴

Orhun Abideleri, devlet idaresinde karşılaşılan zorlukları, elde edilen başarıları, gerçek hayata dayanarak anlatan tarihi kayıtlardır. Ayrıca bu kayıtlar, Türk tarihini ve töresini çok iyi bilen, devlet idaresi hakkındaki görüşlerini tecrübelere dayandıran Bilge bir hakan tarafından kaleme alınmıştır. Haliyle burada töre ile ilgili verilen bilgiler, salt teorilerden ve hayal ürünü düşünceler olmayıp kesinliği tecrübelerle ortaya konmuş ifadelerdir. Bilge Kağanın kendi yaşamından kesitlerle “ağır töre” şeklinde yaptığı nitelme, konuyu açıklaması bakımından önemlidir.³¹⁵

“...(Türk Milleti) üzerine kağan olarak oturdum, (kağan olarak tahta) oturduğumda, ölecek gibi düşünen Türk beyleri, milleti memnun olup sevindiler. Bu zamanda kendim (tahta) oturup bunca ağır töreyi (düzenledim ve yürürlüğe koydum).”³¹⁶ Bilge Kağan’ın “bunca ağır töre” şeklindeki nitelemesine bakıldığında ilk etapta törenin devletin kuruluşunu düzenleyen bir anayasa niteliğinde olduğu düşünülebilir. Ancak ağır

³⁰⁹ Gumilév, *Hunlar*, 104.

³¹⁰ *Orhun Âbideleri*, 73.

³¹¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 283.

³¹² *Orhun Âbideleri*, 39.

³¹³ *Orhun Âbideleri*, 51.

³¹⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 285.

³¹⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 281-282.

³¹⁶ *Orhun Âbideleri*, 65.

sözünün “ağır-uluğ” deyimindeki anlamı göz önüne alındığında töreyi yalnızca anayasa hükmündeki hukuki kaideler şeklinde düşünmek yerine millet açısından büyük bir değer taşıyan örf ve adetler şeklinde düşünmek daha doğru görünmektedir.³¹⁷

Toplumun yapı taşı olması ve devlet düzenine temel oluşturması bakımından töreyi kaybetmek, devletin çökmesi, milletin çözülmesi anlamına geliyordu. Bu nedenle Thomsen tarafından ele alındığı gibi, töre “devletin oturduğu temel düzen” olarak yorumlanabilir.³¹⁸

Göktürklerde ve sonraki Türk devlet ve topluluklarında, “il tutmuş, il tutmak” veya “devleti tutup idare etmek” deyişlerine sık rastlanmaktadır. Bu deyişler, devlet ile törenin ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu açıkça göstermektedir. Kağanların tahta çıktıklarından ilk iş olarak milletin ilini ve töresini tutuvmeleri, törenin de devlet gibi bir idareye sahip olduğunu gösterir ki bu durum, “kanunların yürürlüğü” şeklinde ifade edilebilir.³¹⁹

Orhun Abidelerinde devlet yerine kullanılan il sözü, zamanla yurt anlamıyla sınırlanmıştı. Tıpkı anlamındaki daralma gibi ilin kendisi de zamanla küçülür ve dağılırdı. Fakat töre, millet hayatındaki büyüklüğünü ve sürekliliğini kaybetmezdi. Bununla birlikte Göktürkler zamanında “devlet gücü ve düzeni” olarak görülen töre, XI. yüzyılda kimi çevrelerce “görenek” anlayışına indirgenmişti.³²⁰

Eski Türk toplumundaki “İl gider, töre kalır.”, sözü, Çin Devletinin Türklere karşı izlediği politikayı belirleyen Çin idarecileri için de yol gösterici olmuştu. Türk ilini, ancak töresini bozarak dağıtabileceklerini anlamışlardı. Bu nedenle Türklerin illerinden ziyade töresiyle meşgul olmaya başlamışlardı. Çünkü Türklerde devlet ve toplum hayatına işlemiş olan örf ve adetler, gelenek ve görenekler ve bütün bunlardan mürekkep hukuk kaideleri devlet düzeninin kendisi haline gelmişti. Herhangi bir nedenle bozulmuş olan devlet düzenini yeniden sağlamaya çalışan kağanların yaptıkları ilk iş evvela töreyi tanzim etmektir.³²¹

Ancak törenin idari anlayış üzerindeki etkisi ve töre ile il arasındaki güçlü bağ, her daim ehemmiyetini korumuştur. Tevarih-i Al-i Selçuk’un Oğuznâme bölümünde Oğuz Kağana atfedilen sözler bu bağı göstermesi bakımından önemlidir. “Bir kişi törelerimizi bir kere çiğnerse ona bir daha yapmaması için öğüt verilmelidir. Eğer bunu ikinci kez yaparsa ciddi şekilde uyarmak ve gereği gibi cezalandırmak gerekir. Aynı şekilde üçüncü kez törelerimize uymaz da kuralları çiğnerse onu ıssız kırlara, ilden uzak, kuş uçmaz kervan geçmez yerlere sürmek gerekir.”³²² Oğuz bu sözleriyle töreye uymama

³¹⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 281-282.

³¹⁸ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 282.

³¹⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 286.

³²⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 286.

³²¹ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 79.

³²² Necati Demir, *Oğuz Kağan Töresi* (İstanbul: Ötüken, 2022), 34-35.

konusunda ısrar eden bir kişiyi ilden sürerek cezalandırmak gerektiğini belirtmiştir. Bu gereklilik, il ve töre arasındaki güçlü bağı gösterdiği gibi töresi olmayan bir kişi için ilin de olmayacağını da göstermektedir. Aynı şekilde Oğuz Kağan, töresiz davranan hakanların saltanatlarını ve il düzenlerini kaybedeceklerini belirtmiş, töreye riayet eden hakanlarınsa iliyle milletiyle refah içinde yaşayacaklarına olan inancını dile getirmiştir.³²³

3.3. İdare ile Halk Arasındaki İlişkiyi Düzenlemesi

3.3.1. Kağana Sağladığı Meşruiyet

Kağan, Türk devlet idaresinin başında bulunan, hükümlerlik meşruiyeti Tanrı'nın kendisine sağladığı güce dayanan yüksek bir otoriteydi. Bu yüksek otorite Türk idare anlayışına göre meşruiyetini, sınırları töre ile çizilen ve kut olarak adlandırılan ilahi bir güçten alırdı.³²⁴ Hükümdarın hâkimiyeti, dayandığı kaynaklar itibarıyla kendisine meşruiyet kazandırmasına rağmen sınırsız hareket etme imkânı ve keyfi bir idare yetkisi vermezdi. Hükümdarın idari yetkileri ve icraatları töre ile sınırlandırılır, yasama organları tarafından kontrol edilirdi. Adeta gelişmiş demokrasiler vasıtasıyla uygulamaya konulan güçler ayrılığı ilkesi, eski Türk idaresinde töre marifetiyle icra edilmiştir. Günümüz devletlerinde yetki ve sorumluluklarını anayasalardan alan devlet başkanları gibi eski Türk hükümdarının meşruiyeti de töreye dayanır, yetki sınırları ve sorumlulukları töre ile çizilirdi.³²⁵ Haliyle, hükümdarın mutlak bir hâkimiyeti söz konusu değildi. Hâkimiyetin esas kaynağı olan töreye uygun bir idari anlayış ortaya koyduğu sürece meşruiyeti devam ederdi. Aksi takdirde Tanrı'nın kendisine bahsettiği gücü kaybeder, hükümdarlığı düşerdi.³²⁶

Hakan, Tanrı'nın siyasi güç ile tahta çıkardığı tek şahsiyet³²⁷ ve en büyük otorite olmasına rağmen töreye göre meşruiyetini halka ve meclise dayandırmak zorundaydı. Hakanın meşruiyetini töreye dayandırma mecburiyetinde olması, ancak kurultay tarafından kabul edildikten sonra göreve başlaması, eski Türk devletlerinin bir anlamda meşruti idareler olduğunu göstermektedir.³²⁸

³²³ Demir, *Oğuz Kağan Töresi*, 32.

³²⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 256.

³²⁵ Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliğin Hududları", 46.

³²⁶ Duman, "İslâm Öncesi Türk Devletleri'nde Aristokrat Cumhuriyet Gerçeği", 56-57.

³²⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 255.

³²⁸ Seyitdanlıoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler", 5.

3.3.2. Kağana Yüklediği Mesuliyet

Törenin Türk hükümdarına yüklediği mesuliyetler hakkında tarihi kaynaklarda birçok bilgi mevcuttur. Asya Hun hükümdarının Çin imparatoruyla yaptığı yazışmalar, Oğuz Kağan Destanında ve Dede Korkut Hikâyelerindeki anlatımlar, Bilge Kağanın icraatlarına dair kitabelerde yaptığı açıklamalar, eski Türk töresinin yazılı metni mahiyetindeki Kutadgu Bilig’de verilen bilgiler, bu kayıtlardan başlıcalarıdır.

Bütün bu kayıtlarda Türk hükümdarlarının görevleri hakkında verilen bilgiler incelendiğinde Türk topluluklarının hemen her ihtiyaçlarını devletten ve haliyle devletin başında bulunan hükümdardan beklediği kolayca anlaşılmaktadır. “Beslenme, giyinme, korunma, huzur ve refahın temini” gibi ihtiyaçlar hükümdardan beklenen başlıca görevler olarak göze çarpmaktadır.³²⁹ Ancak memlekette adil bir düzen inşa ederek huzuru ve refahı temin etme, böylece halkın devlete bağlılığını sağlama, hükümdardan beklenen öncelikli görevdir. Bu husus, Kutadgu Bilig’de şu sözlerle dile getirilmiştir:

“Memleketi tanzim eyleyerek doğru kanun koysun, hizmetinde bulunanlar iyilik görerek (ona) sevgi duysun.”³³⁰

Devletin ancak adalet üzerine kurulabileceği hakkında çok sayıda beyit bulunmakla birlikte hükümdarı temsil eden Kün Toğdı karakteri, bizzat adil kanun anlamında “Köni Törü” sıfatıyla nitelendirilmiştir. Kün Toğdı’nın adaleti temsil etmesi, hükümdarlığın yalnız adaletle sağlanabileceğini vurgulamakta, hükümdarın varlık sebebinin adalet dağıtmak olduğu belirtilmektedir.³³¹ “Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru uygulamak gerekir. Bey iyi olur ve adalet yayılırsa halkın günleri ve devir ne kadar kutlu olur!”³³²

Asya Hunlarında Tengri Kut’u olarak adlandırılan hakan, sahip olduğu yetkilerden başka önemli sorumluluklar da üstlenmiştir. Tengri Kut’un başlıca vazifeleri, yabancıların istila ve işgallerine karşı ülke sınırlarını korumak, halkın maddi kazancını arttırmak, ülke içinde barışın ve huzurun hâkim olduğu bir düzen sağlamaktır.³³³ Hakanların halka karşı mesuliyetlerine ve meşguliyetlerine dair çok sayıda tarihi kayıt bulunmaktadır. M.Ö. 176 yılında Büyük Hun Hakanı Mete’nin Çin imparatoruna yazdığı mektup, bu konuda değerli bilgiler veren bir kayıttır. “Eski anlaşmazlıklar ile düşmanlıkları bir yana bırakmak, böylece antlaşmalarımızı yenilemek, sınırlarda yaşayan halkı huzura ve rahata kavuşturmak, başlangıçtaki ilişkilerimiz nasıl ise onları yeniden kurmak istiyorum. Böylece küçükler büyümeleri için gerekli ortamı elde etmiş olacaklar; yaşlılar ve büyükler ise sessiz ve rahat yaşayacaklar; nesillerden nesillere

³²⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 255.

³³⁰ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 218.

³³¹ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 209.

³³² Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 125.

³³³ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 196.

(bütün Hunlar) barış ve mutluluk içinde kalacaklardır.” Büyük bir protokolle ve bir devlet diliyle kaleme alınmış olan bu mektup, hakanların taşıdıkları sorumluluğa açıklık getirmektedir.³³⁴ Yaklaşık 2000 yıl önce bir devlet başkanının kendi halkı için bundan daha güzel düşünceler taşıdığını gösteren bir başka kayıt yok gibidir. Hunlardan sonra Göktürk devletleri döneminde ve sonraki dönemlerde de Türk idarecileri aynı sorumluluk bilinciyle hareket etmişlerdir. Çünkü dönemler ve devletler farklı olsa bile idari anlayışı yönlendiren değerler, çoğunlukla aynı töre etrafında devam etmiştir.³³⁵ “Açı doyurma, çıplağı giydirme” düsturu, bütün Türk devletlerinin öncelikli gayesi idi. Bu anlayış, Orhun Abidelerinden Dede Korkut’a, Dede Korkut’tan Manas Destanına ve Selçuklulara ve Selçuklulardan Osmanlı Devletine kadar genel bir kural şeklinde devam etmiştir. Kadim Türk tarihinden günümüze ulaşan bu köklü gelenek, İslamiyet’in kabulünden sonra yeni değerlerle bütünleşerek toplum ve devlet hayatındaki yerini daha da güçlendirmiştir.³³⁶ “Türk milleti aç idi. O at sürüsünü alıp besledim.”³³⁷ (Onlara) bakarak onardım (eğittim).” Kağan burada yalnızca halkı beslediğinden söz etmiyor, aynı zamanda onarıp kalkındırdığından yani eğittiğinden bahsediyor. Hâlbuki Ortadoğu ve Hindistan gibi coğrafyalarda bulunan ihtiyaç sahipleri kendi başlarının çaresine bakmaya çalışıyorlardı. Türk toplumunda ise sosyal yapının ve teşkilatlanma düzeninin getirdiği birlik ve beraberlikten dolayı hem açlıkta hem varlıkta ortak bir yaşam söz konusuydu. Yokluk durumunda şahsi mücadele verenler çoğunlukla soysuz sopsuz kimselerdi. M.S. 983-985 yıllar arasında Uygurları ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-t’ê’nin Uygurlar hakkında söyledikleri Türk toplumundaki sosyal dayanışmayı çok güzel açıklamaktadır. “Uygurlar arasında aç ve yoksul olan bir kimse yoktur. Çalışamayana (sakatlara) ise devlet yardım eder.”³³⁸

Orhun Abidelerinde değişmeyen bir gaye ve temenni olarak dile getirilen “Çıplak milletin giydirilmesi, yoksul milletin varlıklı, az milletin çok kılınması” Kutadgu Bilig’de de aynı şekilde devam etmiştir. Kelimelerin yapı ve anlamlarına bakıldığında Kutadgu Bilig’de hükümdarların görevleri ile ilgili verilenlerin Uygur ve Göktürk töresine dayandığı görülür.³³⁹ “Çalışanların hallerini sormalı; aç mıdırılar, tok mudurlar?”³⁴⁰ “Çıplak ise giydirmeli, aç ise doyurmalıdır.”³⁴¹ “Yoksulu zenginleştirmeli ve açları doyurmalıdır.”³⁴² Yusuf Has Hacıb’in hükümdara verdiği tavsiyelerdeki anlam

³³⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 132-133.

³³⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 139.

³³⁶ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 152.

³³⁷ *Orhun Âbideleri*, 83.

³³⁸ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 153.

³³⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 153.

³⁴⁰ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 238.

³⁴¹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 260.

³⁴² Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 395.

ve yapılara dikkat edildiğinde, buradaki yönetim anlayışının Göktürk ve Uygur töresinden kaynaklandığı anlaşılır.³⁴³

Dede Korkut Hikâyelerinde de açların doyurulması ve yalınların giydirilmesi için düzenlenen toylardan sıkça söz edilmektedir. “Ala çadırın yeryüzüne diktir, attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestir, İç Oğuz’un Dış Oğuz’un beylerini başına topla, aç görsen doyur, çıplak görsen donat, borçluyu borcundan kurtar, tepe gibi et yığ, göl gibi kırmızı sığıdır, büyük ziyafet ver, dilek dile...”³⁴⁴ Ancak Dede Korkut’taki toyların anlatımında masalsi bir dil sezilirken, Kutadgu Bilig’de devlet dilini çağrıştıran büyük bir töre sezilir.³⁴⁵

İlk Türk devletlerinden beri hükümdarların üstlendiği önemli görevlerden biri de doğru yasalar koyarak ülkeyi adil bir şekilde yönetmektir. Devlet başkanının ülkedeki adaletin dağıtılmasından kendisini sorumlu tutması bu görevin ifasında önemli bir etkeni.³⁴⁶ Türk toplumunun sınıf ve kast esasına dayanmaması, adil bir düzenin sağlanmasını kolaylaştırıyordu. Yönetici sınıf ile yönetilenler arasındaki uyumun ancak adaletle sağlanabileceğini bilen eski Türkler, bu uyuma “tüz” yani “düz olma” diyorlardı.³⁴⁷

Kendisi de büyük bir devlet adamı olan Selçuklu veziri Nizâm’ü’l-mülk, *Siyerü’l-mülûk* adlı siyâset-nâmesinde, Tanrı tarafından hükümdar olarak seçilen kişinin evvela insanların huzur içinde yaşayacağı adil bir düzen kurmakla görevli olduğunu vurgular. Böylece ülke içerisinde karışıklık çıkarmaya çalışan kimseleri engelleyerek halk nezdinde itibar kazanacağını ve meşruiyetini sağlamlaştıracağını belirtir.³⁴⁸ Bu nedenle hükümdarın kendisinden öncekilerin adet ve törelerini iyi bilmesi ve kendisine devlet işlerinde yardımcı olacak hünerli ve adil bir vezire sahip olması gerektiğini ifade eder.³⁴⁹

Oğuz Kağan destanında geçen, “Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir.”³⁵⁰, sözleri Türk hükümdarlık anlayışında kağanın mutlaklığını ve evrensel bir nitelik taşıdığını gösterir. Bu minvalde kağan, cihan devletinin başındaki idareci olarak boyları ve kabileleri bir araya getirmek, bir araya getirdiği kitlelerin birbirleriyle ve idareyle ilişkilerini düzenlemek, ekonomik refahı

³⁴³ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 153.

³⁴⁴ *Dede Korkut Kitabı*, çev. Muharrem Ergin (İstanbul: Boğaziçi, 2020), 24.

³⁴⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 154.

³⁴⁶ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 205.

³⁴⁷ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 206.

³⁴⁸ Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, ed. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 8.

³⁴⁹ Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 135.

³⁵⁰ W. Bang - Reşid Rahmeti Arat, “Oğuz Kağan Destanı”, *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*, ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken, 2021), 214.

sağlamak, savaşlarda orduya komuta etmek gibi sorumluluklara sahiptir.³⁵¹ Orta Asya Türk devletlerindeki hükümdarlar, bu görevleri töreye uygun bir biçimde yerine getirmekle sorumluydular.³⁵²

Oğuz Kağan Destanında belirtildiği üzere, kağan kozmolojik olarak da Tanrı'nın yeryüzündeki sembolüdür ve kozmik düzenin merkezinde yer alır. Bu sistemde hükümdarın Tanrı tarafından belirlemiş olduğuna inanılırdı. Haliyle Tanrı ile hükümdar arasındaki ilişki bütün toplumu ilgilendirirdi. Tanrı hükümdarı cezalandırma yoluna giderse toplumdaki herkes bundan zarar görür, hükümdar Tanrı'nın lütfuna mazhar olursa eğer bütün toplum bu lütuftan nasibini alırdı. Bu bakımdan hükümdarın topluma karşı önemli vazifelerinden biri de Tanrı ile aralarındaki ilişkiyi düzenlemektir.³⁵³

Hükümdarın Tanrı ile toplum arasındaki ilişkileri düzenleme sorumluluğu bir anlamda kut yetkisine dayanıyordu. Bu yetkiyi Tanrı'dan aldığına inanılan hükümdar, halkın sorunlarını çözerek toplumda memnuniyet uyandırmak, böylece kuta sahip olduğunu göstermek mecburiyetindeydi. Sorumluluklarını başarıyla yerine getiren kağanlar, kut sahibi olduklarını göstermiş olurlardı. Bu nedenle Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi şeklinde telakki edilir, halkın bu hükümdarlar eliyle Tanrı tarafından korunduğuna dirlik ve düzenlerinin bu yolla sağlandığına inanılırdı. Bu yönüyle hem Tanrı'nın hem de halkın temsilcisi olan hükümdar, sosyal mevcudiyetin ve birliğin de temel dayanağıydı. Toplumun huzurlu bir ortamda ve güven içinde varlığını sürdürmesi, Tanrı katında iyi bir yere sahip olması kağanın şahsına bağlıydı. Hükümdarın öncelikli görevlerinden biri dağınık halde bulunan toplulukları bir araya getirerek Türk idaresi altında toplamaktı.³⁵⁴

Türgişlere bağlı bir kabilenin reisi olan Su-lu, dağınık halde bulunan toplulukları bir araya getirme ve huzurlu bir ortam oluşturma konusunda oldukça maharetliydi. Bu özelliğinden dolayı kısa süre içerisinde sayısı iki yüz bine ulaşan bir halkı etrafına toplayarak kağanlığını ilan etti. Kaynakların verdiği bilgilere göre yumuşak huylu saf bir karaktere sahipti. Seferlerde elde edilen ganimetleri beylere, askerlere ve tüm kabile üyelerine taksim ederdi. Halk onun tebaası olmaktan ve ona hizmet etmekten mutluluk duyardı. Hatta halktan gördüğü bu teveccüh, T'u-kûe'lerin kızlarını Su-lu Kağana hatun olarak vermelerini dahi sağlamıştır. Chavannes, Bilge Kağan Abidesinde geçen "Türgiş Kağanına kızımı..."³⁵⁵, ifadesinden hareketle bu hatunun Bilge Kağanın kızı olduğunu belirtir.³⁵⁶ Aslında Çin sarayını ziyaretleri sırasında (730) Göktürk elçisinin Türgiş

³⁵¹ Aydın Taneri, "Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/518.

³⁵² Seyitdanlıoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler", 5.

³⁵³ Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları", 40.

³⁵⁴ Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları", 41.

³⁵⁵ *Orhun Âbideleri*, 93.

³⁵⁶ Edouard Chavannes, *Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç (İstanbul: Selenge, 2020), 76-77.

elçisine söylediği gibi Türğişlerin bir tebaası olmasına rağmen³⁵⁷ Su-lu'nun meziyetleri, hem kendisine kağanlık unvanını kazandırmış hem de Türğişlerin itibarını arttırmıştır.

Kağanlık elde eden hükümdarın ilk işi töreyi tanzim ederek devleti hukuki bir düzen dâhilinde idare etmektir. Nasıl ki kağan töreyi tesis edip devleti buna göre idare etmekle mükellef ise kağanın başında bulunduğu devlet teşkilatı da halkın ihtiyaçlarını töre gereğince karşılamakla yükümlüdür.³⁵⁸

Yusuf Has Hacib hükümdara, “Bu beylik makamına sen isteyerek ve güçle gelmedin. Onu kadim Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti (unutma!).”³⁵⁹ diyerek hükümlanlığın Tanrı tarafından verilen sınırlı bir güç ve sorumluluklarla dolu bir görev olduğunu hatırlatmaktadır. Zaten kut anlayışı, eski Türklerde sınırsız bir hâkimiyete izin vermemiş, idarenin yetkilerini önemli görevlerle sınırlandırmıştır. Hükümdar ancak dağınık boyları bir araya getirip bunların iktisadi ve hukuki ihtiyaçlarını karşıladığı ve bu boylar arasında asayışı temin ettiği sürece hükümlanlığı devam ederdi.³⁶⁰ Hükümdar bu sorumlulukların yerine getirilmesinde zafiyet gösterir, halkın talep ve ihtiyaçlarının karşılayamazsa hâkimiyeti tartışmalı hale gelirdi.³⁶¹ Kutadgu Bilig’de halkın hükümdar üzerindeki hakları ve hükümdarlığın devamı için yapılması gerekenler şu sözlerle ifade edilmiştir:

Yönetim altındakilerin senin üzerinde üç hakkı vardır. Bu haklarını öde ve onları zorluğa düşürme. Bunlardan biri, memleketinde gümüş (para) temiz kalsın. Onun ayarını koru, ey bilgili insan. İkincisi halkı adil kanunlar ile idare et. Birinin diğerine hâkim olmasına engel ol, onları koru. Üçüncüsü bütün yolları güvenli tut. Yol kesen haydutlardan temizle. Böylece yönetilenlerin hakkını ödedikten sonra sen de onlardan kendi hakkını isteyebilirsin ey cömert kağan.³⁶²

Yusuf Has Hacib’in hükümdara verdiği tavsiyelerden anlaşıldığı üzere, kağan ancak iktisat, adalet ve asayiş ile ilgili sorumluluklarını yerine getirdiği takdirde hâkimiyetini meşrulaştırır, halktan itaat bekleyebilirdi.

Türk hükümdarları meşruiyetlerine kaybetmemek için doğru yasalar koymak ve bu yasaları herkes için eşit bir uygulamak zorundaydılar. Töreye bağlılıkları sayesinde güce dayalı zorbalığın yerini yerine meşru bir otorite almıştır. Törenin hükümdar üzerindeki bağlayıcılığı, hâkimiyetin sınırlarını çizmiştir. Devlet yönetiminde yer alan diğer idareciler de kurulu düzeni sürdürmek adına töreye sıkı bir biçimde riayet ederlerdi.³⁶³ Yûsuf Hâs Hâcib Kutadgu Bilig’de aklı ile övülmüş bir şahsiyet olarak takdim ettiği Öğdölmüş üzerinden kağana şu uyarıda bulunur: “Ey yönetici, memlekette

³⁵⁷ Chavannes, *Batı Türkleri*, 77.

³⁵⁸ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlanlığın Hududları”, 33.

³⁵⁹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 392.

³⁶⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 246.

³⁶¹ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlanlığın Hududları”, 45.

³⁶² Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 398.

³⁶³ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlanlığın Hududları”, 46.

uzun müddet hüküm sürmek istersen töreyi (yasayı) doğru yürütmeli ve halkı korumalısın.”³⁶⁴

3.3.3. Düzenlediği Hak ve Hürriyetler

Yukarıdaki bölümlerde halkın, adil yönetim, asayiş, huzur, yeterli bir iktisadi düzen gibi haklara sahip olduğu, bu hakların temininden hükümdar öncelikli olmak üzere idarenin sorumlu bulunduğu çeşitli örnekler üzerinden açıklanmıştı. Bununla birlikte eski Türk toplumunda özel mülkiyet hakkı, din ve inanç hürriyeti gibi temel hak ve hürriyetler gelişme imkânı bulmuş, sıkı teamüller şeklinde işleyen töre ile düzenlenmişti.

İdare ile halk arasındaki hak ve sorumlulukların töre ile düzenlenmiş olması eski Türk devletlerinde siyasi iktidar bakımından herhangi bir şahsiliğin ve keyfî tutumun olmadığını gösterir. İdari işlerin yürütülmesinden sorumlu olan görevliler, hükümdarın her istediğini yerine getiren idareciler olmayıp kanuni vazifelerini icra etmekle görevli kişilerdi. Bu nedenle Türk hükümdarlık anlayışı menşe bakımından karizmatik olmasına rağmen töreye bağlılık bakımından kanunî hükümdarlığa dayanıyordu.³⁶⁵ Kutadgu Bilig’de hükümdarın her işini kanunla yapması gerektiği sıklıkla belirtilmekte, halkın en temel hakkının doğru yasa ile idare edilmek olduğu anlatılmaktadır. “Memleketin direği, temeli, sağlamlığı esası ve kökü iki şeye bağlıdır: Bunlardan biri halkın hakkı olan yasa, diğeri de hizmette bulunanlara dağıtılan gümüşdür. Herhangi bir bey halka yasal hakkını vermez, halkını korumaz, halkın serveti kapanın elinde kalırsa... beyliğin temeli yıkılır.”³⁶⁶

3.4.Oluşturduğu Demokratik Düzen

Eski Türklerde töreye sıkı bir biçimde riayet edilirdi. Bundaki temel maksat, devlet ve toplum hayatında adil bir düzen oluşmasını sağlamak böylece kişi hak ve hürriyetlerini güvence altına almaktı. Şahsi hakların teminat altında olduğu hissi, kişilerde töreye ve törenin uygulayıcısı olan idareye bağlılığı artırır, halk ile devlet arasındaki ilişkileri belirli bir düzende sürdürürdü.³⁶⁷ Sosyal düzeni oluşturan başlıca unsurlar, ahlaki değerler, iktisadi işleyiş, inanç sistemi ve bütün bunlardan mürekkep töre kaideleridir. Devlet bu unsurların her biri ile ahenk içerisinde teşkilatlandığı için töreyi oluşturan ilkeler aynı zamanda sosyal düzeni de sağlardı. Çünkü devlet, törede öngörülen ve toplum yaşamını yönlendiren ilkeleri uygulamakla görevliydi. Devlet

³⁶⁴ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 211.

³⁶⁵ Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, 53-54.

³⁶⁶ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 216.

³⁶⁷ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümdarlığın Hududları”, 39.

namına töreyi uygulama ve sosyal düzeni sağlama görevi, hükümdar ve yardımcılara aitti.³⁶⁸ Buna karşılık halk da idarenin emirlerine riayet etmeli, mali yükümlülükleri yerine getirmeli, oluşturulan düzene uyum sağlamalıydı. Bu hususlar Kutadgu Bilig’de şu şekilde dile getirilmiştir. “...halk senin emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun onu derhal yerine getirmelidir. İkincisi hazine hakkını gözetmeli ve vergileri zamanında ödemelidir...”³⁶⁹

³⁶⁸ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlanlığın Hududları”, 40.

³⁶⁹ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 398.

4. KURULTAYIN TÜRK İDARE SİSTEMİNDEKİ YERİ VE DEMOKRATİK MAHİYETİ

4.1. Yapısı ve Yetki Alanları

Eski Türklerde siyasi, sosyal ve ekonomik meselelerle ilgili kararlar almak amacıyla Asya Hunlarından beri belirli aralıklarla çeşitli toplantılar tertip edilmiştir. Kaynaklarda senenin birinci ayında, ilkbaharda ve sonbaharda olmak üzere başlıca üç toplantı yapıldığından söz edilir. Bunlar içerisinde yapılan görüşmeler ve alınan kararlar bakımından en mühim olanı mayısta düzenlenen toplantıdır. Katılımın hayli geniş olduğu, yere ve göğe kurbanların sunulduğu, at yarışı ve deve güreşi gibi sporların düzenlendiği bu toplantıda ülke sorunları üzerine genel görüşmeler yapılarak kararlar alınırdı. Hükümdarlıklar onaylanır ya da yeni hükümdar seçimi yapılır, ihtiyaç halinde töreye yeni hükümler eklenerek idareye geniş yetkiler verilirdi.³⁷⁰ Törenin ne derece tatbik edildiği kontrol edilir, böylece başında hükümdarın bulunduğu icracı makamlar denetlenmiş olurdu.³⁷¹ Hükümdarlığın onaylanması yahut ihtiyaç duyulduğunda yeni hükümdar seçiminin yapılması ve törenin düzenlenmesi bu meclislerin yasama organı yapısında olduğunu gösterir. İlkbaharda düzenlenen toplantıya Şanyü başta olmak üzere, hatun ve hükümdar ailesinin mensupları ile boy beyleri ve tâbî olan yabancılar da katılmak mecburiyetindeydiler.³⁷²

Toylar başlangıçta yeme içme şenliklerini, çeşitli müsabakaları ve dini törenleri barındıran devlet toplantıları şeklinde yapılyordu. Katılımın geniş olması, halk ile idarecilerin kaynaşmasını kolaylaştırıyor, halkın talep ve beklentileri birinci ağızdan dinleniyordu.³⁷³ Türk devletlerindeki toyların bu yönüne Çin kaynaklarından hareketle detaylı bir biçimde dikkat çeken ilk bilgin Shiratori'dir. Shiratori'ye göre devlet ile millet arasındaki bağları güçlendiren hiçbir kurum ve kuruluş, Hunlarda düzenlenen bu festivaller kadar etkili olmamıştır.³⁷⁴

Kurultay, Moğollarda yalnız Cengiz soyuna mensup kimselerin katıldığı aristokratik bir toplantı olmasına rağmen Hunlar ile Oğuzlarda halkın katılımıyla düzenlenen bir toplantıdır. Türklerde halkı ve beyleri doyurmak hakanın bir vazifesi olarak görüldüğü için bu toplantılar yemekli toy ya da düğün dernek şeklinde düzenlenirdi.³⁷⁵

³⁷⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 249.

³⁷¹ Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", 54.

³⁷² Taşağıl, "Kurultay", Ek-2/94.

³⁷³ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 100.

³⁷⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 102.

³⁷⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 100.

Kurultaylar bu sosyal yönleri yanında, yürütme organların denetleyen, ülke idaresinde yetersiz kalan hükümdarların görevlerini sonlandıran siyasi toplantılardı. Hakanlar, idareci vasıflarını kaybettiklerinde, halkın ve devletin ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düştüklerinde hâkimiyetleri tartışmalı hale gelir, meclis tarafından görevlerine son verilir.³⁷⁶

Göktürklerde bununla ilgili çok sayıda kayıt bulunmasına rağmen Hunlarda hakanının kurultay tarafından seçildiğini gösteren tek tarihi kaynak, Hunların 12. Hakanı Hsü-lu-kuan-chü Han'ın ölümünden sonra tahta çıkarılan (M.Ö. 60) Wu-yen-chü-te ile ilgili kayıttır. 12. Hakan hanlığı sırasında devlet içindeki çeşitli güçleri sindirerek gerekli tedbirleri almış, devlet düzenini sağlamış büyük bir handır. Ancak Hakanın hastalanması üzerine sindirilmiş olan güçler yeniden hareketlenmeye başlamışlardı. Bu güçlerin başında konumu zayıflatılmış olan Ulu Hatun ile kardeşi bulunuyordu. Bu sırada düzenlenen kurultayda hakanlık seçimi için görüşmeler yapılıyordu. Nitekim Hakanın ölümü üzerine Kurultayda yapılan görüşmelerde Ulu Hatun baskın gelmiş, hükümdarlık ölen hakanın oğullarından alınarak Kurultay kararı ile önceki hakanlardan birinin torununa bırakılmıştır. Yeni hükümdar her ne kadar devlet içerisindeki güçlerin etkisi ile tahta çıkarılmış olsa da Hun hakanlarının kurultay kararı ile seçildiğini gösteren tek kayıt budur.³⁷⁷

Göktürklerde ve Uygurlarda toplumun genelini ilgilendiren konularda ve hükümdar seçiminde devlet meclisi mutlak yetkiye sahip olup nihai karar bu mecliste verilirdi. Örneğin Göktürk hakanı Bilge Kağan'ın şehirleri surlarla çevirme fikri ile Budizm ve Taoizm'i ülkede yaygınlaştırma düşüncesi bilge vezir Tonyukuk tarafından ciddi bir biçimde eleştirilmiş, konu mecliste görüşülerek reddedilmiştir.³⁷⁸ Bu örnekte görüldüğü gibi toylarda devletin dâhili ve harici meseleleri görüşülürdü. İhtiyaç duyulduğunda törede mevcut olan hükümler değiştirilir ya da töreye yeni hükümler ilave edilirdi. Alınan kararların icrasında aşağıda açıklanacağı üzere hükümetin başkanlığını yürüten aygucu birinci dereceden mesuldü. Bunun yanında buyruk, apa ve tarhan gibi devlet ricali bu kararları uygulamakla mükellefti. Bizzat hakanın kendisi de mecliste alınan kararlar doğrultusunda hareket eder, başka bir işlem tesis edemezdi.³⁷⁹

Gök-Türk hükümdarı Kara Kağan ölünce yerine kardeşi Mukan geçmişti. Mukan'ın tahta geçmesinde ağabeyi Kara'nın vasiyeti etkili olmuştu. Kara Kağan ölmeden önce, oğlu She-t'u'nun yerine kardeşi Mukan'ın tahta geçmesini istemişti. 553 yılında yaşanan bu taht değişikliği, o yıllarda hızlı bir gelişme içinde olan Gök-Türk devletine zarar vermek yerine büyük katkılar sağladı. Mukan Kağan'ın tahta varis gösterilmesinde şahsi özellikleri belirleyici olmuştur. Çin kaynakları, Mukan Kağan'ın zeki ve bilgili

³⁷⁶ Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları", 46.

³⁷⁷ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, II/129.

³⁷⁸ Mandaloğlu, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler", 217.

³⁷⁹ Seyitdanlıoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler", 6.

oluşu, cesurluğu ve askeri iyi kumanda edişi hakkında müşterek bilgiler vermişlerdir.³⁸⁰ Çin kaynaklarında hakkında en çok bilgi verilen Türk hükümdarı, Mukan Kağan'dır. 553-572 yılları arasında yaklaşık yirmi yıl tahtta kalan Mukan Kağan, olağanüstü bir cesarete sahipti. Askeri taktikler konusunda tam bir deha olup, ordusunu çok iyi idare ediyordu. Akıllı, bilgili ve cesur bir devlet adamı olduğu konusunda kaynaklar ittifak halindedirler.³⁸¹ Selefî Kara Kağan'ın oğlu She-t'u'nun yerine kardeşi Mukan'ı varis göstermesinde bu özellikleri önemli rol oynamış olmalıdır.

Taspar Kağan, Göktürk geleneklerine aykırı bir şekilde Ta-lo-pien'i taht için vasiyet etmişti. Ta-lo-pien'in annesi Türk soyundan olmadığı için kağanın meşruiyeti tartışmalı hale gelmiş, karışıklıklara neden olmuştu. Taspar'ın ölümünden sonra devlet büyükleri vasiyetini yerine getirmek için T-lo-pien'i tahta geçirmeye çalıştılar. Ancak annesi asıl hatun olmadığı için Ta-lo-pien'in hakanlığı halk tarafından kabul görmedi. Tartışmalı taht meselesinde devlet meclisinde halkı tatmin edecek bir sonuç çıkmayınca Kara Kağan'ın oğlu She-t'u meclise gelerek töreye uygun hareket etmeleri konusunda meclis üyelerine sert uyarılarda bulundu ve annesi Türk soyundan gelen An-lo'nun tahta geçirilmesini istedi. Aksi halde Ta-lo-pien'in kağanlık için yeterli olamayacağını öne sürerek devleti koruma görevini uzun mızrağı ve kesin bıçağı ile kendisinin üstleneceğini söyledi. She-t'u'nun bu çıkışı, onun cesur ve kuvvetli oluşundan da etkilenen meclis üyeleri tarafından dikkate alındı ve An-lo tahta çıkarıldı. Ancak An-lo'nun tahta çıkarılması usul bakımından töreye uygun olmakla birlikte, tahta geçirilmeyen Ta-lo-pien tarafından türlü hakaretlere maruz kalması ve devlet düzenini sağlamada yetersiz olması, yeni kağanın durumunu da tartışmalı hale getirdi. Yaşanan tartışmalar üzerine meclis üyeleri, kağanlık meselesini görüşmek amacıyla yeniden bir araya geldi. Yapılan görüşmelerde adaylar içinde kağanlık görevine en uygun ismin She't'u olduğuna karar verilerek, İşbara Kağan unvanıyla tahta geçirildi.³⁸² İşbara Kağan'ın cesurluğu, bilgeliği ve kahramanlığı devlet içerisindeki boyların gönlünü kazanmış, doğu ve kuzeydoğuda bulunan Moğol kabileleri de dâhil olmak üzere birçok kabile ve boy İşbara'ya bağlılıklarını bildirmişlerdi.³⁸³ İşbara unvanıyla tahta geçen She't'u'nun bu yönüyle ilgili Çin kaynaklarında şu bilgiler veriliyordu. "İşbara Kağan cesur ve alp bir kişiydi. Halkının kalbini kazanmıştı. Kuzeydeki kavimlerin hepsi onun buyruğu altına girmişti."³⁸⁴ Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere eski Türk devletlerinde toplanan meclisler, hakan seçiminde hayli önemli rol oynamıştır.

³⁸⁰ Taşağıl, *Gök-Türkler*, 23.

³⁸¹ Taşağıl, *Gök-Türkler*, 32.

³⁸² Taşağıl, *Gök-Türkler*, 42.

³⁸³ Taşağıl, *Gök-Türkler*, 44.

³⁸⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 135.

4.1.1. Üyeleri ve Görevleri

Hukuk kurallarının geçerli olduğu bir devlet düzeninde hükümdar dahi olsa hiçbir idareci devlet işlerini yalnız yürütemez. Asya Hunlarında olduğu gibi diğer Türk devletlerinde de çeşitli vazifeler üstenerек hükümdara yardımcı olan görevliler devlet idaresinde yer almıştır. Eski Türklerde hükümdara yardımcı olan büyük idarecilere genel olarak beg unvanı verilmiştir. Eski Türk devlet yönetiminde beg, ili beklemekle muhafaza etmekle ilin idari işlerini yürütmekle mükellef bir idarecidir.³⁸⁵ Beg (bey) kelimesinde, “bakmak, korumak gözetmek, muhafaza etmek” gibi anlamlar saklıdır. Kelime etimolojik menşе bakımından muhtemelen bek-lemek, bek-ci kelimelerindeki bek kökünün zamanla beye dönüşmesinden meydana gelmiştir. Bek, bege, beg de beye dönüşmüştür.³⁸⁶ Kelimenin içerdiği bu anlamlar, Türk devletlerinde üst düzey yöneticilerin halka nezaret etmekle yükümlü olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Beylik, devlet idaresinin başarılı bir şekilde yürütülmesinde hakanın işlerini kolaylaştıran bir sistemdir. Bu sistem içerisinde birçok derece ve rütbe ihdas edilmiştir. Her rütbe, kendine has genel unvanlara sahiptir. Şadapıtlar (şadlar), tarhanlar ve buyruklar beylerin dâhil olduğu başlıca idari sınıflardır. Devlet idaresinde en yüksek bey zümresini teşkil eden sınıf şadapıtlardır. Şadapıtların çoğu hâkim sülâlenin yakınlarıdır. Çin kaynaklarında memuriyetlerin irsî zâdegân sınıfını teşkil ettiği hakkındaki bilgi ancak bu sınıf için doğru kabul edilebilir. Diğer idareci sınıflar için böyle bir hâl mevzubahis değildir. Bunlar resmi ayin ve törenlerde, halkın katıldığı kurultaylarda, hakanın sağ tarafında bulunurlardı.³⁸⁷

Eski telaffuzu tarkan olan tarhanlar, verdikleri hizmetler karşılığında önemli mevkilere yükselmiş büyük devlet adamlarıdır. Bunların beylikleri hayatlarıyla sınırlı olup, işgal ettikleri mevkiler ve icra ettikleri görevler evlatlarına intikal etmezdi.³⁸⁸

Buyruklar içerisindeki idarecilerin beylikleri de memuriyetleri süresince geçerliydi. Memuriyette bulundukları süre içinde bey unvanları devam eder, memuriyetleri bitince beylikleri de sona ererdi.³⁸⁹

Türk devlet teşkilatında meclis kararlarının ülke genelinde uygulanmasını sağlamak, yapılan çalışmaları takip etmek gibi görevleri olan bir hükümet bulunurdu. Hükümet “ayukı” olarak adlandırılır ve buyruklardan kurulurdu.³⁹⁰ Hükümetin başkanlığını bir nevi sadrazama ve başbakana karşılık gelen “aygucı” yürütürdü. Aygucuların hükümdar

³⁸⁵ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 269.

³⁸⁶ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 268.

³⁸⁷ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 269.

³⁸⁸ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 269.

³⁸⁹ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 269.

³⁹⁰ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, 302.

adına ordu komutanlığı yapmak, diplomatik ilişkileri yürütmek gibi geniş yetki ve sorumlulukları vardı. Avrupa Hunlarında Onegesius, Göktürklerde meşhur bilge vezir Tonyukuk, Uygurlarda Kutlug gibi adını tarihe yazdırmış şahsiyetler, bunlardan bazılarıdır. Aygucılar genellikle halk nezdinde itibar gören, sevilen, yapıkları hizmetlerle öne çıkan şahsiyetli kimseler arasından seçilir, bunların hanedana mensup kişilerden olmamasına dikkat edilirdi.³⁹¹ Örneğin Göktürklerin Bilge veziri tarafından kullanılan “tonyukuk” unvanındaki “tun” kelimesi saygınlığı ifade etmekte, “yuğruş” ise Kaşgarlı Mahmud’un ifadesiyle “haktan vezirlik derecesine çıkan adam” anlamına gelmektedir. Buradan hareketle büyük devlet adamı Tonyukuk (Tun-yuku/Tun-yuğruş) için “halk arasından çıkmış saygın vezir” şeklinde bir değerlendirme yapmak doğru olsa gerektir.³⁹²

Türk devletlerinde hükümet üyelerinin sayısı zaman zaman değişmekle birlikte, Göktürk ve Uygur devletlerindeki hükümetler dokuz buyruktan kurulmuş, bunların altısı harici, üçü dâhili işlerle meşgul olmuştur.³⁹³

Kitabelerde, günümüzdeki bakanlara benzer görevlere sahip idarecileri ifade etmek için buyruk kelimesi kullanılmıştır. Unvanları buyurmak ve emretmek fiillerinden türetilen buyruklar, devlet düzeninin sağlanması açısından oldukça önemli sorumluluklar üstlenmişlerdir. Buyrukların vazifelerini hakkıyla icra etmeleri, devletin işleyişini aynı ölçüde düzene koymuş böylece halkın huzur ve refahı da artmıştır.³⁹⁴ Türk halkı, bilge vezir Tonyukuk döneminde en parlak günlerini yaşamıştır. Sahip olduğu vasıflar, güçlü bir devlet düzeninin sağlanmasında ortaya koyduğu çaba ve yaptığı katkılar, onun büyük devlet adamlarından biri olduğunu göstermektedir. Gömeç, Tonyukuk’un Irkıl Koca ve Korkut Ata gibi bir şahsiyet olduğunu, hatta bu kişilerin Tonyukuk’un birer yansıması olabileceğini belirtir.³⁹⁵

İslam öncesi Türk devletlerinde vezir, akıl veren kimse (ayguç) demektir. Vezirler kağanlar için devlet idaresinde adeta mihenk taşları idi. Göktürklerin büyük devlet adamı Tonyukuk, kağanın hemen her konuda fikirlerine başvurduğu bir vezirdi. Kendisine danışılan meselelere örnekler ve atasözleri üzerinden açıklık getirir, sorun hakkında yaptığı etraflı değerlendirmelerle durumu kağana arz ederdi. Kağan meseleyi veziri ile görüştüktan sonra ne yapılması gerektiğine karar verirdi. Karahanlılar döneminde ise vezir hakanla görüş alışverişinde bulunan bir kengeşçi idi. “Mukayese ve denkleştirme” yoluyla hükümdara akıl vermeliydi. Daha açık bir ifadeyle “kengeşçi” (dengeci) ya da “tengeşçi” (dengeleyici) olmalıydı. Göktürklerde vezir bilge,

³⁹¹ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, 303.

³⁹² İlhami Durmuş, “Bilge Tonyukuk”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (01 Haziran 2019), 34.

³⁹³ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, 303.

³⁹⁴ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 93-94.

³⁹⁵ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 253.

Karahanlılarda ise öge idi. Yani kengeşçi öge... Bu örneklerden de görüldüğü gibi Türk düşüncesinin dışı vurumu olan deyimler zamanla farklılaşmış olsa da Türk idare anlayışındaki derinlik aynı şekilde devam etmiştir.³⁹⁶

Eski Türk devlet sisteminde merkezden başkent dışına idareci olarak atanan, hükümetin emirleri doğrultusunda görev yapan, kağan ile kanat eligleri ve boy beyleri arasında bağlantıyı sağlayan, görev yaptığı bölgenin idaresini gözeten, vergi ve askerlik gibi işleri düzenlemekle görevli yüksek memuriyetler de bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde hanın yardımcılığını yapan şadlar ve yabgular öncelikli olmak üzere, vergi işlerini yürüten tudunlar, askeri vali konumundaki çorlar ve il teberler bulunmaktaydı. Ayrıca yabancı dillere vakıf olup dış politika ile ilgili kararları takip etmekle görevli bitikci ya da tamgacı adı verilen kâtipler de önemli memuriyetler arasında yer almaktaydı.³⁹⁷ “Tamgacı” veya “damgacı” olarak adlandırılan bu görevliler büyük yetkilere sahipti. Fermanların bu görevliler tarafından mühürlenmesi ve imzalanması gerekiyordu.³⁹⁸ Ancak devlet idaresinde hakandan sonraki en önemli görevli “yabgu” idi. Yabgu bir nevi hakanın vekili ve başyardımcısı idi. Bu göreve çoğu kez hükümdar ailesinden biri getirilirdi. Örneğin Göktürklerin İl-hanı Bumin zamanında yabguluk görevi kardeşi İstemi Han’a verilmişti. Bununla birlikte yabgu hükümdarın veliahtı değildi. Veliaht “tegin” olarak adlandırılır, idareye herhangi bir vazifeye bağlı bulunmazdı. “Şad” ise hanın soyundan gelen kendine bağlı ülüşleri bulunan prensler için kullanılan bir unvandı.³⁹⁹ Kağanların oğulları ve küçük erkek kardeşleri bu unvanı kullanırlardı.⁴⁰⁰ Teginler dışında ayrı bir gruhun başında bulunan ve askerlere komuta eden hanedan mensuplarının tümü Şê (Şad) olarak adlandırılırdı.⁴⁰¹ Chavannes’in Çin kaynaklarından aktardığı bilgilere göre, Göktürklerin batı kanadında, doğudaki görevlilerden farklı olarak idari işleri müzakere etmek ve denetlemekle görevli Se-li-fa adı verilen memurluklar bulunmaktaydı.⁴⁰²

Hakanın başkanlığında toplanan devlet meclisine hakanın yanı sıra hatun (katun), hükümetin başkanlığını yürüten aygucı, buyruklar, şadapıt beyleri ile apa, erkin, tudun, ve ilteber gibi diğer beyler de katılmaktaydı. Bununla birlikte kurultaya katılan üyelerin sayısı hakkında net bilgi yoktur.⁴⁰³

Kağan unvanı, Hiung-nulardaki Şan-yü’ye denk geliyordu.⁴⁰⁴ Gök-Türk Devletinin kurucusu Bumin, 552 yılının baharında Juan-juanlara karşı büyük başarılar elde ederek

³⁹⁶ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 124.

³⁹⁷ Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, 303.

³⁹⁸ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 79.

³⁹⁹ Gumilév, *Eski Türkler*, 75.

⁴⁰⁰ Chavannes, *Batı Türkleri*, 24.

⁴⁰¹ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, 177-178.

⁴⁰² Chavannes, *Batı Türkleri*, 42.

⁴⁰³ Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler”, 6.

⁴⁰⁴ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, 177-178.

Gök-Türkleri müstakil bir devlet hüviyetine kavuşturdu. Bumin, Juan-juanlardan ayrılarak devleti kurduğu için, dört yüzlü yılların başından beri Jua-juanlar tarafından kullanılan kağan unvanını aldı. Fakat Bumin, kağan unvanını, M.Ö. Büyük Hun Devletinden gelen “ıl” (devlet) kelimesiyle birlikte kullandı. Böylece, “ıl”ın Kağanı, yani devletin hükümdarı mertebesine yükselmiş oldu. Eşine de Hatun (K’o-ho-tun) unvanı verildi. Kaynaklarda, Bumin’in İl Kağan unvanının alması Büyük Hun İmparatorluğuna dayandırılmakta, Hunların hükümdarlık unvanı Ch’an-yü ile Bumin’in Kağan unvanı bir görülmektedir.⁴⁰⁵

İyi bir Türkolog olmasına rağmen eski Çince kelimeler hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan Radloff gibi kimi bilginler, şanyü unvanının Türkçe tengri kelimesinin Çinliler tarafından bozularak yazılmış eski bir şekli olduğunu öne sürmektedirler.⁴⁰⁶

Kağan hanımlarına Çin imparatorları tarafından Türkçe “hatun” anlamına gelen Çince “k’o-tun” veya “ko-ho-tun” unvanı verilmiştir. Bumin Kağan hanımına da “hatun” unvanı yine Çinliler tarafından verilmiştir. Uygurlar döneminde Hsieh kabilesinin kızı Bilge Kağan’la evlendikten sonra hatun unvanını almıştır. Kağan eşleri tarafından kullanılan bu unvan Çince “kraliçe, prenses” anlamlarına gelmektedir.⁴⁰⁷ Ancak Orhun Abidelerinde ve Uygurlar dönemine ait çeşitli metinlerde ve hukuki vesikalarda kullanılan hatun unvanı, bugünkü anlamına uygun bir biçimde (eş) kullanılmıştır. Uluğ-kem kitabesinde geçen “yotuz” kelimesi, “zevce, eş” anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Uygurlarda “mama, karı, tişi, işi, ebçi” gibi ifadeler, kadın kelimesini karşılamak için kullanılmıştır.⁴⁰⁸

Hatun, Türk devlet idaresinde kağana münhasır olan kut gücünü paylaşacak kadar yetki sahibidir ve gerektiğinde hayati sorumluluklar alan bir idarecidir. Hatun’un bu yetki ve sorumlulukları Çin yıllıklarında, Orhun abidelerinde ve diğer kaynaklarda farklı şekillerde anlatılmıştır.

Çin kaynağında, Peteng Dağı’nda Mete tarafından 300 binden fazla bir askerle kuşatılan imparator Kao’nun ne içeriden ne de dışarıdan yardım alma imkânı olmadığı için kurtuluş ümidi olarak Mete’nin hatununa müracaat ettiği kaydedilir. İmparator Kao yedi gün kaldığı kuşatma altından bir çıkış yolu bulamadığı için Mete’nin hatununa çok değerli hediyeler göndererek kuşatmanın kaldırılması için ondan aracı olmasını istemiştir. Bunun üzerine hatun Mete’ye şunları söylemiştir: “İki hakan da (yani Hun ve Çin hakanları) karşılıklı olarak birbirlerini sıkıştırıp mutsuz etmemelidirler. Bugün Çin topraklarını elde etmiş olsanız bile, Siz ey Hun hakanı, (yani Mete) orada oturup (Çin’i)

⁴⁰⁵ Taşağıl, *Gök-Türkler*, 22.

⁴⁰⁶ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, I/123.

⁴⁰⁷ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 25.

⁴⁰⁸ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 77.

idare etmek için eninde sonunda gerekli gücü bulamayacaksınız. Ayrıca Çin hakanı Tanrı gücüne de sahiptir. Ey hakan (yani Mete), ne yaptığını düşün ve tart!”⁴⁰⁹

Hatun’un Mete’ye kuşatmanın kaldırılması için söyledikleri, dünya tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bir kadının komşu devletler ile devlet idaresi hakkında bu kadar derin bir anlayışa sahip olması ayrıca dikkate değer bir husustur. Bu bilgilerden hareketle hatunların devlet adamları gibi iyi bir eğitim aldıklarını ve yetiştirildiklerini söylemek zor değildir. Mete’nin bu hatunu da muhtemelen kutlu olan büyük (ulu) hatundu.⁴¹⁰ Bu gelişme, hatunun ülke siyasetinde ve uluslararası ilişkilerde üstlendiği sorumluluğu göstermesi bakımından önemli bir tarihi olaydır. Hun ile Çin arasında yaşanan bu tarihi hadisede Hun hakanı Mete, ordu komutanı; hatunu Ch’ün-ku ise diplomatik bir görevli gibi hareket etmiştir.⁴¹¹

Çin kaynağında verilen bu çok değerli bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Hun hakanı Göktürk hakanları gibi Tanrı tarafından kutla donatılmıştır. Ancak vücutları ve ruhları kutsal kabul edilen Çin imparatorları gibi mukaddes değildirler. Tanrı’nın bir elçisi ve resulü gibi vazife görmüşlerdir.⁴¹²

Hatunun devlet ve toplum yaşamındaki yeri hakkında bilgi veren önemli kaynaklardan biri şüphesiz Orhun Abideleridir. Abidelerde geçen “Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş Kağanı, annem İlbiğe Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.”⁴¹³, şeklindeki ifade hatunun ve dolayısıyla kadının devlet ve toplum hayatındaki mevkiinin ne derece ileri olduğunu göstermektedir.⁴¹⁴ Göktürk kağanları, devlet idaresindeki mesuliyetlerini hatunla paylaşmışlardır. Emirnamelerde kağanla birlikte hatunun da imzasının bulunması, kadının devlet idaresindeki mesuliyete ortak olduğunu göstermektedir. Hatunun idari hayattaki bu sorumluluğu aile yaşamındaki ehemmiyetinden ileri geliyordu.⁴¹⁵

Uygurlarda da kadının durumu Göktürklerdeki ile benzerdi. Kağanın hanımı ya da annesi Göktürklerde olduğu gibi yanında bulunur ve her işte ona yardımcı olurdu. Uygur oymağının reisi henüz Uygur devleti kurulmadan önce savaşlarla meşgul olurken annesi Uluğ Hatun, halkın arasında çıkan ihtilaflara ve davalara bakıyordu. Töreye muhalefet edenleri engelleyerek Uygurlar arasında düzen kurulmasını sağlıyordu.⁴¹⁶ Uygurlarda hatunların kendilerine ait otağları ve şehirleri bulunurdu. Kaynaklarda, Etsina Nehri yakınlarındaki bir yerleşim yerinin T’ang sülalesi döneminde Uygur

⁴⁰⁹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, I/287.

⁴¹⁰ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, I/288.

⁴¹¹ Yuvalı - Demirci, *Türk Dünyası’nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, 43.

⁴¹² Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, I/287.

⁴¹³ *Orhun Âbideleri*, 69.

⁴¹⁴ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 31.

⁴¹⁵ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 30.

⁴¹⁶ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 31.

prenseslerinin ikamet ettiği bir şehir olduğu bildirilmektedir. Çin kaynaklarında bundan hariç, üç K'o-tun ch'eng'in yani hatun şehrinin daha bulunduğu bildirilmektedir.⁴¹⁷

Hatun devlet işlerinin müzakere edildiği toplantılarda, elçi kabullerinde, şöenlerde ve dini merasimlerde hakanın yanında yer alırdı. Alınan kararlarda, verilen emirlerde hatun zikredilir, emirnameler “hakan ve hatun emrediyor ki” ifadesi ile başlardı. Aksi takdirde herhangi bir emre itaat edilmezdi.⁴¹⁸

Abbasi halifesi el- Muktedir tarafından miladi 921 senesinde Bulgar hükümdarına gönderilen İbn Fadlan⁴¹⁹ Oğuz Türklerinde idarenin şuraya dayandığını yani işlerin danışma usulü ile yürütüldüğünü, herhangi bir konu üzerinde kararların ittifak halinde alındığını belirtir.⁴²⁰ Devlet idaresinde meşveret, Büyük Hun devletinden Göktürklerle, Göktürklerden Uygurlara, Uygurlardan Selçuklu ve Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde idareciler için vazgeçilmez bir yol olmuştur. İslam öncesi Türk devletlerinde örneklerini çeşitli divanlar, toylar ve kurultaylar ile gördüğümüz danışma kültürü, diğer Türk devletlerinde de aynı önemle devam etmiştir. Nizâmü'l-mülk Melikşah'a tavsiyelerde bulunduğu Siyâset-nâme'sinde “Karşısına bir iş çıkınca padişahın herkesin aklına geleni söylemesi, ortaya atılan fikri, her birinin sözü ile karşılaştırması, doğru olanı tercih etmesi için ihtiyarlar âlimler ve dostları ile meşveret etmeyi vazife bilmelidir.”,⁴²¹ diyerek danışmanın önemine dikkat çekmiştir.

4.1.2. Toplanma Zamanları ve İcraatları

Toy geleneğinin dayandığı meclis yahut toplantılarla ilgili ilk bilgiler Mete'nin hükümdarlığındaki Asya Hunlarına kadar gitmektedir. Mete döneminde (M.Ö. 209–174) devlet işlerini görüşmek, dini törenleri icra etmek, nüfus sayımını yapmak ve hayvan sayısını tespit etmek amacıyla yılın belirli dönemlerinde üç büyük toplantı yapıldığı bilinmektedir. Bu toplantıların ilki senenin birinci ayında, ikincisi ilkbaharda beşinci ayda, üçüncüsü ise sonbaharda dokuzuncu ayda düzenlenirdi. Tertip edilen toplantılar, “wu” günü olması nedeniyle düzenlendikleri ayın beşinci gününe getirilirdi.⁴²²

Hun hükümdarı Shan-yü'nün karargâhında “Lung-ch'êng” veya “Lung-t'ing”te gerçekleştirilen bu toplantılarda Hân hanedanı ile yürütülecek ilişkilerin seyri, Hân'dan gelecek elçilere ne şekilde muamele edileceği ve yeni Shan-yü'nün seçimi gibi mühim

⁴¹⁷ İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 78.

⁴¹⁸ Selahattin Döğüş, “Kadın Alplardan Bacıyân-ı Rum'a (Anadolu Bacıları Teşkilatı); Türklerde Kadının Siyasi Ve Sosyal Mevkii”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (07 Mayıs 2015), 132.

⁴¹⁹ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe, 2021), 2.

⁴²⁰ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 10.

⁴²¹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, 79.

⁴²² Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler”, 3.

devlet işleri müzakere edilirdi. Müzakere edilen meselelerin ehemmiyetine göre bu toplantılara en azından Tso (Sol)'da ve Yu (Sağ)'da bulunan başbuğlar ile hâkimiyet altına alınmış olan kabile veya devletlerin başbuğları katılmak mecburiyetindeydiler.⁴²³ Özellikle beşinci ayda düzenlenen toplantıya katılmak sadakat göstergesiydi. Bu nedenle toplantılara iştirak etmemek isyan anlamına gelirdi.⁴²⁴

Çin yıllığı Shih Chi'de Hunların bu toplantıları hakkında şu bilgiler yer almaktadır: “Senenin ilk ayında kabile reisleri toplanarak Hsiung-nu imparatorluk sarayında küçük bir topluluk meydana getirirler. Beşinci ayda Lung-ch'eng'de toplanarak kendi ataları, gök ve yer için ibadet ederler. Sonbaharda atlar şişmanladığı zaman yine büyük bir toplantıyı Tai-lin'de yaparlar ve aynı zamanda bu toplantıda nüfus sayımı yaparak şahısların vermekle yükümlü oldukları nüfus vergisini toplarlar.”⁴²⁵

Shih Chi'de verilen bilgiler, Hunlarda beşinci ayda düzenlenen toplantının diğerlerinden daha önemli olduğunu göstermektedir. Çünkü hükümdarın başkanlığında düzenlenen bu festivale hatunun ve şehzadelerin yansıra yüksek dereceli devlet memurları ile Shan-yü'nün hükümrancılığı altındaki kabile reisleri ve himaye edilen devlet idarecileri katılırdı. Vassal devlet idarecilerinin de bu festivallerde hazır bulunması, dini törenlere katılma gerekliliklerinden ziyade siyasi yönden Shan-yü'ye bağlılıklarından kaynaklanıyordu.⁴²⁶ Bu toplantıda öncelikle hükümdar tarafından büyük bir ziyafet (toy) verilir, ardından devlet işlerinin görüşülmesine geçilirdi. Ordunun teftiş edilmesi, sosyal-ekonomik gücün tespit edilmesi, devlet siyasetinin belirlenmesi, hükümdarın meşruiyetinin onaylanması ve idareye verilecek yetkilerin görüşülmesi ele alınan başlıca konulardı.⁴²⁷

Hsiung-nulardaki üçüncü büyük toplantı ise sonbaharda Tai-lin'de düzenlenen savaş ve sayım kurultayıdır. Bu kurultayda nüfus sayımı yapılır, atların ve diğer hayvan sürülerinin miktarı tespit edilirdi. Sonbahar hem atların semirip güçlendiği hem de Çin'de ekinlerin toplandığı ve işlendiği dönemdi. Bu nedenle sonbaharda düzenlenen kurultayda atların sayımı yapılır, askeri güç tespit edilir ve Çin'e yapılacak akınlar görüşülürdü.⁴²⁸

Bu festivallerin Göktürkler döneminde de Hsiung-nulardaki şekliyle devam ettiği, beşinci ayda düzenlenen festivalin diğerlerinden daha önemli görülmektedir. Hsiung-nularda olduğu bu festivalde at yarışları düzenlenir, toplu halde şarkılar söylenirdi. Özellikle toplu halde söylenen şarkılar, Çin kaynaklarında anlatıldığı kadarıyla

⁴²³ Mori, “Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, 220.

⁴²⁴ Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler”, 3.

⁴²⁵ Özkan İzgi, “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, *Tarih Dergisi* 31 (Mart 1977), 30.

⁴²⁶ İzgi, “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, 31.

⁴²⁷ Koca, “Toy”, 41/271.

⁴²⁸ Seyitdanlıoğlu, “Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler”, 3.

Çinlilerin büyük bir ilgiyle takip ettiği etkinliklerdi.⁴²⁹ Çinin Sui Hanedanı'na ait resmi tarih kitabında (Sui-shu) T'u-küelerin (Göktürklerin) müziği hakkında açık bilgiler verilmektedir.⁴³⁰ Ayrıca erkekler tarafından gülle atılması, kadınların çevgan (ayak topu, futbol) oynaması, bu festivallerin zengin sosyal yapılar olduğunu göstermektedir. Göktürklerin adet ve gelenekleri de Hun toplumuyla büyük ölçüde benzerdi. Genellikle keçeden yapılmış çadırlarda yaşar, etle beslenir, kımız adı verilen mayalanmış süt içerlerdi. Festivallerde en çok tükettikleri içecek kımızdı. Yün kaban ve kürk giyer, cepkenlerini soldan iliklerlerdi. Saçları bellerine kadar uzardı.⁴³¹ Göktürk Kağanı Ötüken Dağ'ında ikamet eder, her yıl beşinci ayda halkın katılımıyla Temir Irmağı kıyısında Gök Tanrı'ya kurban sunulurdu. Dini törenlerin icra edildiği, sosyal aktivitelerin düzenlendiği bu festivaller, bayram havasında geçerdi.⁴³²

Uygurlarda düzenlenen toplantılarda da devlet erkânı ile halk bir araya gelir, devlet-halk birlikteliği sağlanırdı. Uygur toplantılarının bu yönü, M.S. 983-985 arasında Turfan'a gelmiş olan Çinli elçi ve seyyah Wang Yen-t'ê' tarafından kaleme alınan gezi notlarında sıklıkla ifade edilmiştir. Uygurlardaki idare bu yönüyle büyük ölçüde demokratik esaslara dayanıyordu. Halk ile idare arasındaki mesafe her anlamda azalmış, sosyal adalet tam olarak sağlanmıştı. Wang Yen-t'ê Uygurlardaki sosyal adalete şu ifadelerle dikkat çekmişti: "Uygurlarda herkes çalışır, çalışamayanlara da devlet yardım eder."⁴³³

Oğuzlarda da aynı amaçla toplantılar düzenlenmiştir. Bunlar, büyük ziyafetlerin verildiği sosyal toplantılar olduğu kadar, devlet işlerinin görüşüldüğü siyasi meclislerdi. Dernek ya da Kengeş Toyu denilen bu meclislerde siyasi ve sosyal yaşamı ilgilendiren kararlar alınırdı. Oğuz meclisleri, diğer toylarla benzer özellikler taşımasına rağmen diğerlerinden farklı toyun sonunda hanın sofrası yağma edilirdi. Han-ı Yağma adı verilen bu gelenek, idarecilerin sahip olduğu zenginliği halkla paylaşmasını sağlardı. İbn-i Fadlan seyahatnamesinde Oğuzlarda düzenlenen toylara, idareci sınıfın yanı sıra halkın katıldığını belirtmektedir.⁴³⁴

4.2. Temsil Mahiyeti ve Demokratik Vasıfları

Yukarıdaki bölümlerde açıklandığı üzere Türk devletlerindeki toplantı ve meclislerin geçmişi Asya Hun Devletine kadar dayanmaktadır. Asya Hunlarındaki ve diğer Türk Devletlerindeki meclisler hakkında çok sayıda tarihi kayıt bulunmaktadır.

⁴²⁹ İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", 32.

⁴³⁰ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, 599.

⁴³¹ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, 63.

⁴³² Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 102.

⁴³³ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 102.

⁴³⁴ Seyitdanlıoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler", 4.

Ancak M.Ö. 55'te yaşan bir hadise nedeniyle toplanan Hun meclisi, kuruluş tarzı, siyasi ve idari fonksiyonları, ele aldığı meselenin ehemmiyeti, mecliste öne sürülen görüşlerin mahiyeti gibi nedenlerden dolayı Wieger ve Schmidt gibi araştırmacılar tarafından "Devlet Meclisi" ya da "Millet Meclisi" şeklinde nitelendirilmiştir.⁴³⁵

Tarihleri hakkında detaylı bilgiler mevcut olan Göktürk ve Uygur hakanlıklarında da siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel işlerin görüşülüp karara bağlandığı büyük meclisler bulunmaktaydı. Bu meclisler hakanın üstünde yetkiye sahipti. Öyle ki yeni hükümdarı onayarak meşrulaştırabileceği gibi taht için uygun görmediği adayı mazeret bildirerek reddedebilirdi. Dahası Uygurlarda olduğu gibi güçlü devlet adamlarından birini han olarak ilan edebilirdi. Türk devletlerindeki meclisler bu yönüyle adeta millet meclisi gibi hareket ediyor, yasama kurulu niteliği taşıyordu.⁴³⁶ Hükümdarlığın onandığı ya da yeni hükümdarın belirlendiği bu meclisler gerçek anlamda bir seçim meclisi değilse bile burada alınan kararların idare açısından bağlayıcı olması ve hükümdara halk nezdinde meşruiyet kazandırması bakımından oldukça mühimdir.⁴³⁷ Eski Türk hükümdarları, "Gök Tanrı'nın tahta oturttuğu Hsiung-nu'nun Büyük Shanyü'sü" ya da "Gök Tanrı ve Yer Tanrı'nın doğurduğu ve Güneş ve Ayın tahta çıkardığı Hsiung-nu'un Büyük Shanyü'sü" unvanını kullanarak sahip oldukları kudreti ilahi menşe yoluyla arttırırlardı. Ancak bu karizmalarına rağmen Lungch'êng'deki toplantıya katılanların görüşlerine rağbet eder, bu toplantıda alınan kararlara uyarlardı. Shanyü'nün gücü ve kudreti, hiç değilse meclise iştirak edenler tarafından sınırlandırılırdı. Bu bakımdan Shanyü'nün mutlak güç sahibi, zorba bir hükümdar düşünmek doğru değildir.⁴³⁸

Yukarıdaki bölümlerde yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere eski Türk devletlerinde hükümdar, millet meclisince tasvip edilmeyen konularda karar verme yetkisine sahip değildi. Ancak meclisin onay vermesi durumunda icra yetkisini kullanırdı.⁴³⁹ Mete'nin imparator idaresindeki Çin ordusunu imha edecek şekilde kuşatmasına rağmen Çin içlerine girmesine meclis tarafından engel olunması,⁴⁴⁰ Hun hükümdarı Ho-han-yeh'in ağır iktisadi ve siyasi sıkıntılar nedeniyle Çin himayesine girilmesi yönündeki teklifine Hun Devlet meclisinde istiklalin feda edilmesinin "gülünç ve utanç verici" bir davranış olduğu ifade edilerek karşı çıkılması,⁴⁴¹ meclisin icra üzerindeki gücünü gösteren örneklerden yalnızca birkaçıdır.

Hsiung-nulardan beri görülen devlet meclislerinde töre hükmünde kararlar alınması ve alınan kararların idare açısından bağlayıcı olması, bu meclislerin demokratik niteliğe

⁴³⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 250.

⁴³⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 251.

⁴³⁷ Göksu, "Türk Hâkimiyet Anlayışı Üzerine", 17.

⁴³⁸ Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", 220.

⁴³⁹ Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", 54.

⁴⁴⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 62.

⁴⁴¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 64.

sahip olduğunu göstermektedir. Eski Türklerdeki meclis geleneğinin İslam'ın kabulünden sonraki Türk devletlerinde oluşturulan divanlarda ve meşveret meclislerinde etkili olduğu söylenebilir. Fakat eski Türk meclislerindeki demokratik niteliğin divanlarda devam ettiğini söylemek pek mümkün değildir. Eski Türk toylarına katılan üyeler (toygunlar) başında bulundukları kabileleri temsil eder, bu yolla hükümdarın yetkilerini sınırlandırırldı. Ancak sultanın hâkimiyetinde toplanan divan üyelerinin böyle bir temsil yetkisi ve hükümdarı sınırlandırma gücü yoktu. Araştırmacıların çoğu toyların demokratik yapısı üzerinde ittifak halinde olmalarına rağmen divanlarla ilgili aynı kanaat hâsıl olmamıştır. Bu nedenle toy meclislerinin ya da kurultayların divanlar ya da meşveret meclisleri üzerindeki etkisinden söz edilebilir fakat kurultaylardaki demokratik niteliğin divanlarda aynen devam ettiğinden pek söz edilemez.⁴⁴²

Asya Hunlarından beri devlet idaresinin temelinde yer alan bu meclislerde, Kaşgarlı Mahmud'un "Geniş elbise parçalanmaz, danışmakla gelişen bilgi ise bozuk ve kötü çıkmaz", cümlesinde belirttiği üzere icraya dönük doğru kararların alınması için müzakereler yapılırdı.⁴⁴³ Yûsuf Hâs Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde yapılacak her işin ancak meşveretle (danışmayla) halledilebileceğini, her konuda bilenlere danışmanın aynı zamanda Tanrı'nın bir buyruğu olduğunu söyleyerek hükümdara uyarılarda bulunması eski Türklerdeki meclis geleneğinin bir devamıdır.⁴⁴⁴ Ancak kurultaylara çok sayıda bey ile geniş bir halk kitlesi katıldığı için bu toplantılarda disiplinin sağlanması ve toplantıların düzen içinde yürütülmesi oldukça önemliydi. Aksi halde her kafadan bir ses çıkar, kargaşa hâkim olur, anarşi doğardı. Bu nedenle toplantıya katılan her bey ve kabile yerini bilmeli, törede belirlenen sınırlar dâhilinde hareket etmeliydi.⁴⁴⁵

Toylarda devlet protokolünü düzenleyen töre, "orun" ve "ülüş" geleneğine dayanıyordu. Cemiyet içindeki her topluluk ve fert bu geleneğe göre hareket ederdi.⁴⁴⁶ Eski Türk toplumunda önemli rol oynadığı bilinen orun (mevkii), belirli kabilelere mensup fertlerin büyük meclislerde oturacakları yerin tespit edilmesidir.⁴⁴⁷ Toplulukların içtimalarda işgal edecekleri mevki, kabile yaşamında ve devlet teşkilatında önemli bir mesele olarak süregelmiştir.⁴⁴⁸ Eski Türk ananelerini yaşatan ve hukuki anlaşmazlıkların çoğunu bu ananelerle halletmeye çalışan Kazak-Kırgızlarda "orun-mevki" meselesi oldukça önemlidir. Orun meselesinin ehemmiyeti yalnızca büyük meclislerde değil, yaylalarda, obalarda ve çadırların bu yerlerde kurulmasında da geçerlidir. Hatta orun hukukuna dair bazı ananelerin Anadolu Türklerinde dahi sürdüğü

⁴⁴² Seyitdanlıoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler", 9-10.

⁴⁴³ Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerinin Hududları", 43.

⁴⁴⁴ Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 402.

⁴⁴⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 114-115.

⁴⁴⁶ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 104-105.

⁴⁴⁷ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 237-238.

⁴⁴⁸ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), I/246.

görülmektedir. Güveyinin kaynata evinde evin başköşesinde oturmaması bu geleneğin devam ettiğini gösteren bir örnektir.⁴⁴⁹

Ülüş meselesi de orun hukuku ile yakından ilgilidir. Her orunun (mevkiin) kendine ait ülüşü vardır. Kesin olarak tespit edilmiş bir mevkide oturan her kabileye, işgal ettiği mevkiin ehemmiyetine göre kesilen hayvandan pay verilirdi.⁴⁵⁰ Üleşmek veya üleştirmek fiilinin kökü olan “ülüş” kelimesi, “pay” anlamına gelir. Bir kabilenin ve başında bulunan beyin ülüşü, verdikleri hizmetin karşılığında belirlenirdi. Diğer türlü halk arasında sınıflaşmaya dayalı bir üstünlük söz konusu değildi. Karşılıklı rıza ve hoşgörüye dayanan bu ayrıcalıklar, her kabileye atalarından beri yaptıkları hizmetin ve gösterdikleri başarının karşılığı olarak verilirdi. Bundan dolayı Dingeldest ve ona istinaden Krader, orun ve ülüş meselesine dair Kazak Türkleri özelinde şu açıklamayı yapmaktadırlar: “Kazaklarda sınıf yoktur. Herkes kendini atasından beri soylu sayar. Herkes atası ile öğünür. Yalnız aralarından bir öncelik veya üstünlük hakları vardır. Bu da ziyafetlerde et kesmek ve et üleşmekle ortaya çıkar.” Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere orun ve ülüş hukuku, kuzey Türklerinde hala devam etmektedir.⁴⁵¹

Orun ve ülüş, devlet içerisindeki kabilelerin yalnızca toylarda elde ettikleri mevkii ya da bu mevkie istinaden sahip oldukları pay meselesi değildir. Aynı zamanda devlet ve toplum içindeki hukuklarını, konumlarını düzenleyen bir töredir. Büyük toylarda orun ve ülüşünü kaybeden bir kabile veya oymak, yayla ve meralar üzerindeki hukukunu kaybetme tehlikesiyle karşılaşır. Bu nedenle orun ve ülüş, topluluklar için toylarda yer elde etmek, pay ve söz sahibi olmak dışında önem verilmesi gereken bir meseleydi.⁴⁵²

Orun ve ülüş geleneği evvela devletçe kazanılan iktisadi gücün boylar arasında belirli bir düzen içinde ve adil bir biçimde taksim edilmesini sağlardı. Böylece iktisadi refahı ve haliyle halkın bu taksimattan ve meclislerde tanzim edilen intizamdan duyduğu memnuniyeti arttırdı.⁴⁵³

Devletin yürütme gücünü kontrol eden meclisler, Eski Yunan, Roma ve İran medeniyetlerinde de mevcuttu. Ancak bu meclisler, Moğollarda olduğu gibi yalnızca çeşitli zümreleri temsil eder, her kesimden halk bu meclislere katılamazdı. Örneğin Antik Yunan’da kadınlar ve köleler meclislerde yer alamazdı. Oysa eski Türklerdeki meclislere devlet içerisindeki her topluluğu temsilen insanlar katılabilirdi. Eski Türk toplumunda yukarıda da geniş bir biçimde ifade edildiği üzere sınıflaşma yoktu ve bazı savaş esirleri haricinde kimse hak ve hürriyetlerinden mahrum edilmezdi.⁴⁵⁴ Hatta savaş

⁴⁴⁹ İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, I/247.

⁴⁵⁰ İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, I/251.

⁴⁵¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 104-105.

⁴⁵² İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, I/254.

⁴⁵³ Engin Eroğlu, “Orhun Abideleri’ne Göre Adil Hükümdarın Vasıfları”, *Journal of Turkish Studies* 13/Volume 13 Issue 1 (01 Ocak 2018), 36.

⁴⁵⁴ Donuk, “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”, 56.

esirlerinden köle (kul) olarak seçilen kişiler dahi, hür insanlarla ve soylu kimselerle bir arada yaşardı. Özellikle kadın köleler sosyal hayattaki bu imtiyazdan çok daha kolay istifade ederdi. Kölenin kaçmasına engel teşkil edecek bir durumu yoksa her daim efendisinin atıyla kaçma hakkı vardır ve (eski Türklerde at hırsızlığı büyük bir suç olmasına rağmen) çaldığı atın bedelinden de sorumlu tutulmaz. Haliyle Türklerin kölelik sistemiyle tanıştıkları söylene bile bunun çağdaşı toplumlardaki gibi ağır uygulandığı söylenemez. Orhun Abidelerinde geçen “kul” kelimesinin bugünkü anlamıyla köle kelimesini karşılamaması bunun açık bir göstergesidir.⁴⁵⁵ Gök-Türk yazılı metinlerde “kul” tabiri on dört yerde geçmiş ancak bu deyimler, mülklerinden ve haklarından mahrum bırakılan kimseler anlamında kullanılmamıştır.⁴⁵⁶ Örneğin Bars Bey’in öldürüldüğünün, kavminin cariyeye ve kul haline getirildiğinin anlatıldığı bölümde, kul olanların bildiğimiz anlamda esir pazarına çıkarılarak köle diye satılmasından hiçbir şekilde söz edilmemektedir.⁴⁵⁷ “Bars Bey idi. Kağan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşim Prensesi verdik. Kendisi yanıldı, kağanı öldü, milleti cariyeye, kul oldu.”⁴⁵⁸ Orhun Abidelerinde geçen bu ifadelerde isyan eden Kırgız kavminin itaat alınmasından söz edilmiş, ancak bu kavmin fertlerinin hak ve hürriyetlerinden mahrum bırakıldığına dair hiçbir imada bulunulmamıştır.⁴⁵⁹ Bu bakımdan eski Türk toplumunda, Antik Yunan ve Roma medeniyetinde olduğu gibi kölelik sisteminden ve dolayısıyla meclislerde temsil hakkı bulunmayan bir kesimden söz etmek mümkün değildir.

Türk kavimlerinin müşterek biçimde iştirak ettiği toplantılardaki demokratik ruh, Oğuz toylarının özünü oluşturur. Oğuzların büyük kurultayına Oğuz Han’ın soyundan başka, Kıpçak, Kanglı ve Karlık gibi uzakta bulunan Türk toplulukları da katılırdı. Bunların listesi Türkmenlerin Şeceresinde verilmektedir. Cengiz Han idaresindeki Moğol devletinde ise Oğuz Türklerindeki demokratik yapının aksine kurultaya ancak Cengiz soyundan olanlar girerdi.⁴⁶⁰ Moğolların Gizli Tarihi’nde⁴⁶¹ Timuçin’in Cengiz unvanıyla han ilan edildiği kurultayda (1206) orman halklarının müstesna tutulduğu, Cengiz’in sayısı doksan beşi bulan binbaşı atamalarını yalnızca kendi (Manghol/Moğol) ulusundan yaptığı belirtilmektedir. Bu bilgiler, Moğollardaki kurultayın büyük Türk toylarından farklı olarak aristokratik yapıda olduğunu göstermektedir.

⁴⁵⁵ Gumilév, *Eski Türkler*, 76.

⁴⁵⁶ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 239.

⁴⁵⁷ Gumilév, *Eski Türkler*, 77.

⁴⁵⁸ *Orhun Âbideleri*, 47.

⁴⁵⁹ Gumilév, *Eski Türkler*, 77.

⁴⁶⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 115-116.

⁴⁶¹ Manghol-un Niuça Tobça’an, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 134.

5. TÜRK İDARE ANLAYIŞININ TARİHİ KAYITLARDAKİ YANSIMALARI**5.1. Kitabelerdeki Yansımaları****5.1.1. Göktürk Kitabelerindeki Yansımaları**

Eski Türk idare anlayışını Göktürk Kitabeleri üzerinden yansıtan örnekler çalışmanın önceki bölümlerinde sıkça verildiği için burada genel değerlendirmelerle iktifa edilecek fakat bu değerlendirmelerle ilgili bazı örnekler yine kullanılacaktır.

Orhon Abideleri, II. Göktürk Kağanlığı döneminde Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına diktirilen, Türklerin hükümlanlık anlayışı, devlet düzeni ve kültürleri hakkında bilgiler veren tarihi metinlerdir.⁴⁶²

Bu metinlerde ana hatlarıyla Doğu Türklerinin M.S. 630-680 yılları arasında yaklaşık yarım yüzyıl kadar Çin hâkimiyetinde kaldıkları dönemden, istiklallerine kavuşmak için verdikleri mücadeleden ve sonrasında batıdaki kardeşleriyle yeniden bir araya gelmelerinden söz edilmektedir.⁴⁶³

Çin hâkimiyeti altında yaşanan esaret dönemine dair sitem ve şikâyetler ile istiklale duyulan özlem, Bilge Kağan Abidesi'nde şu sözlerle dile getirilir: “İlli millet idim, ilim şimdi hani, kağanlı millet idim, kağanım hani!”⁴⁶⁴ İşte bu sözlerle bir avuç Türk, yine abidelerde belirtildiği üzere on yedi kişiyle başlayıp yedi yüz kişiye⁴⁶⁵ ulaşan bir güçle istiklal mücadelesine koyulmuşlardır. Kutluk⁴⁶⁶ adı verilen soylu prenslerinin öncülüğünde başlattıkları mücadelenin bütün gaye ve endişesi, her zaman olduğu gibi (devlet düzeni) “inşa etmek” ve (halkı) “düzenlemek”tir. Neticede müthiş bir güç, büyük bir devlet ve belki daha fazlası ortaya çıkar.⁴⁶⁷

Halkın düzene konulması için devlet düzeni inşa etme sorumluluğu, esasen Göktürklerden öncesine dayanan bir anlayıştır. Büyük Hun Hakanı Mete'nin M.Ö. 176'da Çin imparatoruna gönderdiği mektupta, “Tanrı'nın Lütuf ve inayeti ile askerlerinin üstün yetenek ve erdemleri ile ve dayanıklı atlarının üstün gücü ile yay

⁴⁶² Altan Ayan, “Orhun Abidelerindeki Liderlik ve Yönetim Anlayışının Değerlendirilmesi”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 49 (01 Mayıs 2015), 307.

⁴⁶³ Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, ed. Kâzım Yaşar Koprıman - İsmail Aka, çev. Râgıp Hulûsi Özdem (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 3.

⁴⁶⁴ *Orhun Âbideleri*, 67-69.

⁴⁶⁵ Orhun Abidelerinde istiklal mücadelesine katılan kişi sayıları hakkında verilen bilgiler, uğur getirdiğine inanılan sayılar olduğu için doğruluğu kesin değildir.

⁴⁶⁶ İltiş Kağan için kullanılan kutluk, kutlu olan yani Tanrı'nın rahmeti ve desteği üzerine olan anlamına gelir.

⁴⁶⁷ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil - Lale Arslan Özcan (İstanbul: Dergâh, 2020), 97.

çekebilen ve kullanabilen bütün kavimlerin bir tek aile halinde birleştirilerek düzene” konulduğundan söz etmesi bu anlayışın geçmişe dayandığını göstermektedir.⁴⁶⁸

Bu sorumlu devlet anlayışı, çok sonra kurulan Türk devletlerinde de çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Roux, Türk idare anlayışının temelinde yer alan devleti inşa etme ve halkı düzene koyma düşüncesinin asırlar sonra kurulan Türk devletlerinde aynı şekilde devam ettiğini Kanuni üzerinden verdiği örnekle çarpıcı bir biçimde dile getirmiştir:

Süleyman (Kanuni) bizzat üç oğlunu öldürmüş ve şunları söylemiştir: “Müslümanların oğullarımın arasında çıkan savaştan kurtulduğunu görecektim kadar uzun yaşadığım için Allah’a şükrediyorum... Eğer tersi olsaydı umutsuzluk içinde yaşıyor olacak ve o şekilde ölecektim.” Bu sözcüklerin dile getirdiği düşünce biz batılıların asla anlayamayacağı (ve) kavrayamayacağı (kadar büyük) bir devlet (anlayışı) ve halkın selameti düşüncesidir.⁴⁶⁹

Abidelerde kullanılan dil ve üslup, Türklerdeki kültür ve medeniyetin göçebe yaşam tarzından beklenenden daha gelişmiş bir seviyede olduğunu göstermektedir. Metinleri kaleme aldırarak kağan, bütün Türk kavimlerinden abideleri okuyup anlamalarını, verdiği mesajlardan ders çıkarıp yaşamlarını bu mesajlara göre şekillendirmelerini istemektedir. Kağanın milletin istiklalinden duyduğu endişeyle kendi döneminden örnekler vererek uyarılarda bulunması, Chavannes’in “Hanlar bu heykellerinden yalnız kendilerinin vahşi şöretlerinin rüyalarını tasvir etmişlerdir.” şeklindeki sözleriyle ifade etmek istediği kadar basit bir anlayışa sahip olmadığını gösterir.⁴⁷⁰ Aksine Bilge Kağanın abidelerde geçen “Taş yonturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum. On ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp bilin.”⁴⁷¹ Sözleri, Türk devlet idarecilerinin ileri görüşlülüğünü yansıtan, ne kadar geniş bir vizyona sahip olduklarını gösteren açık ibarelerdir.⁴⁷²

Yine abidelerde geçen “Milletinize değerli evladınızdan, tay gibi oğullarınızdan daha iyi bakıyordunuz.”, ifadesi kağanların millete hizmet etmeyi temel gaye edindiklerini, bu gayenin devlet idarecileri için öncelikli bir sorumluluk olduğunu göstermektedir.⁴⁷³

Eski çağlardaki savaşçı hükümdarlar, başka kavimleri katletmelerini ve yaptıkları zulümleri tarihi zaferler olarak kaydederken ve bunlardan övgüyle söz ederken, Göktürk Kağanları, zaferlerini anlattıkları abidelerde ne öldürdükleri düşmanların sayısı ile gurur duymuş ne de döktükleri kanla övünmüşlerdi. Aksine kendi kavminin kanının su gibi

⁴⁶⁸ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 2019, I/310.

⁴⁶⁹ Roux, *Türklerin Tarihi*, 371.

⁴⁷⁰ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 9.

⁴⁷¹ *Orhun Abideleri*, 39.

⁴⁷² Ayan, “Orhun Abidelerindeki Liderlik ve Yönetim Anlayışının Değerlendirilmesi”, 312.

⁴⁷³ Ayan, “Orhun Abidelerindeki Liderlik ve Yönetim Anlayışının Değerlendirilmesi”, 309.

aktığından, kemiklerinin dağ gibi yığıldığından yakınmışlardı.⁴⁷⁴ “Kanın su gibi koştı, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evlâdın kul oldu, hanımlık kız evlâdın cariyeye oldu.”⁴⁷⁵ Kültigin Abidesinde geçen bu ifadelerde görüldüğü üzere Türkler, döktükleri kanla övünen Asur hükümdarlarının aksine, başarılarını dökülen kanlar üzerinden bir zafer şeklinde anlatmıyor, kendi kayıplarından duydukları kederi ifade etmekle yetiniyorlardı.⁴⁷⁶

Orhon Kitabeleri, doğrudan hukuk tarihi bakımından kayıtlar içerdiği için ayrı bir öneme sahiptir. Türklerin o dönemki devlet ve toplum yapısını, kanunlarını, yöneticilerin görev ve sorumluluklarını, idari anlayışlarını yansıtan pek çok metin mevcuttur.⁴⁷⁷

Hakanın her işini halkın refahını temin için icra ettiğini belirtmesi, bu uğurda gündüz dinlenmeden gece uyumadan çalıştığını dile getirmesi, devlet idaresinde hâkim olan demokrasi ruhunu göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.⁴⁷⁸ “Babamızın amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile öle yite kazandım.”⁴⁷⁹

Kağanın halk için yaptığı bütün icraatlar kadim Türk telakkisini yansıtan abidelerde belirtildiği üzere töreye dayanmaktadır. Abidelere göre kağanın öncelikli görevi, töreyi düzenleyerek devleti töre dâhilinde idare etmektir.⁴⁸⁰

Orhun Kitabelerinde verilen bilgilere göre kağan, Tanrı tarafından insanoğlunun tümü üzerine hakan olarak gönderilmiş, hizmet ve adaletini bütün insanlar arasında dağıtmakla görevlendirilmişti.⁴⁸¹

Kağanların sadece Türk toplumu için değil bütün insanlığı yönetmek için Tanrı tarafından gönderildiği yönündeki düşünce abidelerde açıkça ifade edilmiştir. Abidelerde geçen “Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kagan oturmuş.”⁴⁸² İfadeleri bu anlayışın açık tezahürüdür.⁴⁸³ Orhun Abidelerinde görülen kâinat tasavvuru, Cihanşümül Türk devlet anlayışının eski Türklerdeki sosyal düzen anlayışına dayandığını göstermektedir.⁴⁸⁴

⁴⁷⁴ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 356.

⁴⁷⁵ *Orhun Âbideleri*, 49.

⁴⁷⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 10.

⁴⁷⁷ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 70.

⁴⁷⁸ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 69.

⁴⁷⁹ *Orhun Âbideleri*, 51.

⁴⁸⁰ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, 41.

⁴⁸¹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 131.

⁴⁸² *Orhun Âbideleri*, 65.

⁴⁸³ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, 33.

⁴⁸⁴ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, 40.

Türk devlet anlayışı eski dönemlerden beri din, devlet ve insanlık idealine dayanmaktadır. Orhun Abidelerindeki “Türk budun” sözü ile devlet sınırları içinde kalan halk topluluklarının tümü kastedilmiş, devlet düzeni devam ettiği sürece her kavimden insan devlet hizmetinde yer almış, saygı görmüştür.⁴⁸⁵

Orhun Abideleri, Türk toplumunun siyasi tarihi hakkında bilgiler vermesinin yanında kültür tarihi bakımından da önemli bilgiler aktarmaktadır. Önceki bölümlerde anlatıldığı üzere devlet teşkilatının en küçük yapısı olan aileye ve kadının toplum hayatındaki yerine dair dikkat çekici bilgiler vermektedir. “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış.”⁴⁸⁶ Orhun Abidelerinde geçen bu ifadeler, hem eski Türk toplumundaki kadın erkek eşitliğini hem de kadının devlet hayatındaki yerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.⁴⁸⁷

Eski Türk idare anlayışına yön veren temel faktörlerden biri dini inanışlarıdır. Kitabelerde söz arasında kullanılan kelimeler, Türklerin dini inanışları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre, Türkler bütün kâinatın yaratıcısı olan yüksek semavi bir ilah tanımaktadırlar. Bundan başka Tanrı’ya tabi olan ikinci derece bir güçten “Yersub”tan söz etmektedirler. Türk Yersubu mukaddes olmasına rağmen, Semavi Tanrı’nın yerini almamaktadır. Doğu Roma tarihçilerinden Simscotta, Türklerdeki tek Tanrı inancını şu sözlerle dile getirmektedir: “Onlar ateş, hava, suya karşı hürmet besliyorlar ve yeri “Yer suyu” metheden şiirler terennüm ediyorlar. (Fakat) yalnız yeri ve gökleri yaratan Tanrı’yı Allah olarak tanıyorlar ancak ona ibadet ediyorlar ve bu Tanrı’ya at, sığır koyunları kurban ediyorlar.”⁴⁸⁸ Tarihi kayıtlarda verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere eski Türk dininin merkezinde “Gök Tanrı” inancı yer almakta, semavi Tanrı’nın hem maddi gökyüzünün hem de kâinatın yaratıcısı olduğuna inanılmaktaydı.⁴⁸⁹

5.1.2. Uygur Kitabelerindeki Yansımaları

Bir milletin tarihini araştırmak isteyenler için öncelikli başvuru kaynağı o milletin kendi içinden vücuda getirdiği kitabelerdir. Bu nedenle runik yazıtlar Türk halklarının tarihleri hakkında bilgiler veren en önemli kaynaklardır. Runik yazı, bozkırdaki Uygurlar Türkleri tarafından da kullanılmıştır. Uygur yazısının 5. Yüzyıldan beri

⁴⁸⁵ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 32.

⁴⁸⁶ *Orhun Âbideleri*, 45.

⁴⁸⁷ Yuvalı - Demirci, *Türk Dünyası’nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, 87.

⁴⁸⁸ Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 66.

⁴⁸⁹ Doğan - Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 376.

Türkler tarafından kullanıldığını ileri süren araştırmacılar olmasına rağmen Uygur yazısıyla yazıldığı bilinen en eski metinler, 9. yüzyıl sonlarına kadar uzanmaktadır.⁴⁹⁰

Uygur Kağanlığının ilk dönemine ait büyük kitabelerin tümü runik yazı ile meydana getirilmiştir. Ancak sonraki dönemlerde Soğdlarla ticari ve kültürel ilişkilerin gelişmesi, mani dininin Uygurlar arasında yayılması ve bu dine ait kitap basımında yeni bir yazıya ihtiyaç duyulması gibi sebeplerle Soğd yazısını esas alan bir sistem geliştirilmiş, böylece Uygur yazısı oluşturulmuştur.⁴⁹¹

Uygurlardan kalma kitabelerle ilgili yapılan değerlendirmeler hayli karışıktır. Göktürk kağanlığının ikinci döneminde dikilen ve Uygurlara ait olduğu düşünülen bazı kitabeler hakkında sarıh bilgiler mevcut değildir. Ancak Uygur Kağanlığı döneminde dikilmiş olan Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun kitabelerinin Uygurlara ait olduğu yönündeki değerlendirmeler daha net bilgilere dayanmaktadır. Bunların dışında kalan kitabelerin Uygurlara ait olduğu yönündeki düşünceler ise kitabelerdeki damgalara dayandırılır.⁴⁹²

Uygur Devleti'nin kağanlarından Kül Bilge Kağan ile oğlu Bilge Bayun Çur (Moyen-çor) dönemlerini kapsayan⁴⁹³ Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtlarında Uygurların devlet ve toplum hayatına dair önemli bilgiler verilmektedir.⁴⁹⁴

Tes yazıtının doğu yüzündeki ifadeler, Hun hakanlarında ve Göktürk kağanlarında olduğu gibi Uygur Kağanlarının da öncelikli vazifelerinin devleti inşa etmek, toplumu düzenlemek olduğu belirtilmiştir. “Kağan’ım tahta oturdu, yurdu tuttu (düzenledi).”⁴⁹⁵ Ayrıca “Kağanım bilge olduğu için doğuda güneşin doğduğu yerdeki halklar”⁴⁹⁶ ifadesiyle kağanın taşınması gereken önemli özelliklerden birine, bilgelik vasfına, sahip olduğu vurgulanmıştır.

Tariat (Terh) yazıtının güney yüzünde 5. Satırda geçen “sen varken halk güçlü imiş, sensizken halkın gücü kara su (gibi) imiş”⁴⁹⁷ ifadesi, kağanın halk nezdindeki karizmasını, birleştirici ve düzenleyici vasfını göstermesi bakımından önemlidir. Yine aynı yerde geçen “halk ayağa kalkıp kağan olarak atadı. Tengride Bolmuş El Bilge Kağan (olarak) atadı. (Eşimi) El Bilge Katun olarak atadı.”, şeklindeki ifadeler, kağan seçiminde halkın talep ve beklentilerinin ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

⁴⁹⁰ Peter Zieme, “Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 30-31/1982-1983 (01 Ocak 1986), 229.

⁴⁹¹ Tsend Battulga, “Moğolistan’daki Uygur Harfli Yazıtlar”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 4/2 (03 Ağustos 2015), 505.

⁴⁹² *Uygur Yazıtları*, çev. Erhan Aydın (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2021), 31.

⁴⁹³ Volker Rybatzki, “Taryat, Tes ve Şine Usu Yazıtları Arasındaki Dil Bilimsel ve Tarihi Bağlar Üzerine Bazı Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 59/1 (01 Mayıs 2011), 64.

⁴⁹⁴ *Uygur Yazıtları*, 66.

⁴⁹⁵ *Uygur Yazıtları*, 36.

⁴⁹⁶ *Uygur Yazıtları*, 36.

⁴⁹⁷ *Uygur Yazıtları*, 43.

Şine Usu yazıtının doğu yüzünde Tanrıda Bulmuş, El Etmiş unvanlı Uygur Kağanı Moyen Çor'un,⁴⁹⁸ düşmandan kurtulup rahata erdikten sonra iki oğluna yabgu ve şad unvanlarını vererek onları, Tarduş ve Töles boylarına yönetici olarak tayin ettiğinden⁴⁹⁹ söz edilir.

Karabalgasun yazıtı, Moğolların eski başkenti Karakum'un kuzeyinde yer almaktadır. Bu yazıtta Uygurların Manihaizm'le tanışmalarından söz edilmektedir. 821'e kadarki devlet yöneticilerinin liste halinde bulunması yazıtın önemini arttırmıştır.⁵⁰⁰ Fakat yazıttaki metinler tahribat nedeniyle okunamamaktadır. Üç dilde (Türkçe, Soğdca ve Çince) yazılmış olan yazıtın özellikle Türkçe bölümündeki tahribat daha fazladır. Dolayısıyla bu bölümdeki ifadelerin okunması neredeyse imkânsızdır.⁵⁰¹

5.2. Destanlardaki Yansımaları

5.2.1. Oğuz Kağan Destanındaki Yansımaları

Oğuzların siyasi ve sosyal yaşamları hakkında bilgiler veren, dini, felsefi ve edebi düşüncelerini yansıtan tarihi kaynaklar Oğuznâme olarak adlandırılır.⁵⁰² Oğuznâmeler, oğuzların ve diğer Türk topluluklarının yaşadıkları coğrafyalar, kurdukları askeri ve idari teşkilatlar ile oluşturdıkları demokratik sistemler hakkında bilgiler veren tarihi kaynaklardır.⁵⁰³ Oğuz Kağan Destanı, Oğuznâme olarak adlandırılan tarihi kaynaklardan biridir.⁵⁰⁴ Destanın hemen hemen aynı dönemde biri Uygurca diğeri Farsça kaleme alınmış olan iki metni mevcuttur. Uygurca destan, manzum biçimde tanzim edilmiş olup başından ve sonundan eksiktir.⁵⁰⁵ Uygur yazılı el yazması Oğuznâme Paris Milli Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserde Oğuz'un cihan hâkimiyeti vasiyeti edebi bir dille aktarılmıştır.⁵⁰⁶

Ben sizlere oldum kağan,
Alalım yay ile kalkan,
Nişan olsun bize buyan,
Bozkurt olsun bize uran,
Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan,

⁴⁹⁸ Uygur Yazıtları, 49.

⁴⁹⁹ Uygur Yazıtları, 57.

⁵⁰⁰ Rybatzki, "Taryat, Tes ve Şine Usu Yazıtları Arasındaki Dil Bilimsel ve Tarihi Bağlar Üzerine Bazı Notlar", 64.

⁵⁰¹ Uygur Yazıtları, 66.

⁵⁰² Bayat, *Dede Korkut Oğuznameleri*, 19.

⁵⁰³ Bayat, *Dede Korkut Oğuznameleri*, 22.

⁵⁰⁴ Fuzuli Bayat, "Oğuznâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/371.

⁵⁰⁵ Faruk Sümer, "Oğuzlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2007), 33/329-330.

⁵⁰⁶ Demir, *Oğuz Kağan Töresi*, 21.

Daha deniz, daha müren,
Güneş bayrak olsun, gök kurikan.⁵⁰⁷

Özellikle son iki mısra Oğuz'un cihangirlik idealini açıklaması bakımından oldukça anlamlı ifadelerdir. Bu ideal Oğuz'un cihan kağanı olarak dünyanın dört bir yanına elçilerle yolladığı tebliğlerde de açıkça ifade edilmiştir.⁵⁰⁸ “Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir.”⁵⁰⁹ Oğuz Kağan batıda urum Kağan ile kardeşi Uruz Bey'e doğuda Çürçet Kağan'a karşı verdiği mücadeleyi gök tüylü gök yeleli bir kurdun kılavuzluğunda gerçekleştirir.⁵¹⁰ “Tan ağarınca Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü gök yeleli büyük bir erkek kurt çıktı... Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdürdü ve gitti. Gördü ki askerin önünde gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir.”⁵¹¹ Reşideddin rivayetinde bulunmayan Boz Kurt, henüz Müslüman olmayan Türkler (muhtemelen Uygurlar) arasında tespit edilen destanda önemli bir yer tutmaktadır. Uygur yazılı metinde bozkurt hem ulusun savaş parolasıdır hem de ordunun stratejik kararlar vermesini sağlayan kılavuzdur.⁵¹²

Oğuznâmelerde Türklerin cihan hâkimiyeti anlayışları hakkında verilen bilgiler, o döneme kadarki kaynaklarda verilen bilgilerden çok daha zengindir. Boyların askeri ve idari sistem içindeki yerleşim düzenleri, damgaları, şöenlerde boylara taksim edilen paylar, boy beylerine tevdi edilen görevler ve tahsis edilen mevkiler hep bu tarihi kaynaklarda teferruatlı bir biçimde aktarılmıştır.⁵¹³

Destanlarda yer alan hayal mahsulü unsurlar ayıklandığında geriye milletin hayat görüşünü ortaya koyacak gerçek tarih kalır. Bu tarihten çıkarılacak malzemeler o dönemin yaşam biçimi hakkında birçok bilgiye ulaşmamızı sağlar.⁵¹⁴

Oğuz Kağan destanı tarihte meydana gelmiş önemli olayları anlatan bir eser olmaktan ziyade, atlı konar-göçer medeniyetin düşünce ve hareket dünyasını yansıtan tarihi bir kaynaktır.⁵¹⁵ Destanda zaman, atlı göçebe toplumun yaşamına ayak uydururcasına ok misali hızlı geçer. Mekân mefhumunun destandaki tasavvuru da bu hıza ve güce bağlı olarak hayli geniştir. Bu nedenle Oğuz'un hâkimiyet anlayışı

⁵⁰⁷ Bang - Arat, “Oğuz Kağan Destanı”, 213.

⁵⁰⁸ Mehmet Kaplan, “Oğuz Kağan - Oğuz Han Destanı”, *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*, ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken, 2021), 88.

⁵⁰⁹ Bang - Arat, “Oğuz Kağan Destanı”, 214.

⁵¹⁰ Sümer, “Oğuzlar”, 33/330.

⁵¹¹ Bang - Arat, “Oğuz Kağan Destanı”, 214.

⁵¹² Abdülkadir İnan, “Türk Destanlarına Genel Bakış”, *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*, ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken, 2021), 37.

⁵¹³ Bayat, “Oğuznâme”, Ek-2/371.

⁵¹⁴ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 287.

⁵¹⁵ Kaplan, “Oğuz Kağan - Oğuz Han Destanı”, 86.

yaşadığı dünyanın ötesinde kâinatı ele geçirme üzerine şekillenmiştir. Yapılan savaşların gayesi de bu anlayışı gerçekleştirmeye dönüktür.⁵¹⁶

Destanda geçen dünya devleti ideali sözde kalmamış, Oğuzun seferleri ve zaferleri neticesinde cihan hâkimiyetine dönüşmüştür. Cihan hâkimiyetinin elde edilmesi iki temel unsura dayanmaktadır. Bunlardan birincisi yönetme yetkisinin Tanrı tarafından verilmesi, diğeri ise Oğuz'un Tanrı tarafından verilen yetkiyi korumasıdır. Destanda Oğuz'un doğumu ile ilgili yapılan fiziki tasvir ve sonrasında gösterdiği olağanüstü özellikler, Tanrı tarafından kendisine kut verildiğini gösterir. Hâkim olduğu toplumun ihtiyaçlarını karşılayarak adil bir yönetim oluşturmaya ise sahip olduğu kutu koruduğunu göstermektedir.⁵¹⁷ Reşideddin'in Oğuznamesinde, Oğuzun doğumundan bahsedilirken kutlu oluşu şu şekilde anlatılır: "Kara Han veliaht olduğundan babasının yerine geçip padişah oldu. Onun çok talihli⁵¹⁸ ve padişahlığa layık bir oğlu dünyaya geldi."⁵¹⁹

Destana göre, kağanın ilk karısı gökten inmiş, bu hanımından Gün, Ay ve Yıldız isminde üç çocuğun olmuştur. İkinci karısı, yerin derinliklerini temsil eden ağaç kovuğundan gelmiş, bu hanımından da Gök, Dağ ve Deniz isminde üç çocuğu olmuştur. Oğuz'un altı çocuğundan 24 boy türemiş böylece Oğuzlar soylarını yere ve göğe dayandırmışlardı. Dünyanın başka hiçbir yerinde böyle mükemmel bir millet-devlet anlayışı söz konusu değildir.⁵²⁰ Oğuz Kağan'ın doğuşunda ve evliliklerinde görülen fevkalâdelikler ile çocuklarının göğü ve yeri temsil etmesi, eski Türk inanışlarına kadar uzanan bir anlayıştır.⁵²¹ Kâinatın yaratılışı hakkındaki ilk Türk inanışları incelendiğinde öncelikle güneş ay ve yıldızlar ile bu cisimlerin bulunduğu boşluğun (uzay) yaratıldığı, ardından gök, dağ ve denizler ile bunların bulunduğu yeryüzünün yaratıldığı görülmektedir.⁵²²

Oğuz Kağan'ın önce gökten inen ışık içindeki kadınla sonra ağaç kovuğundaki kadınla evlenmesi, kendisine Tanrı kutunu kazandırmış, bu kut sayesinde halkını bir araya getirerek büyük fetihler yapmıştır. Böylelikle Tanrı'nın istediği düzeni insanlar arasında kurma şansını yani töreyi hâkim kılma fırsatını elde etmiştir.⁵²³

⁵¹⁶ Kaplan, "Oğuz Kağan - Oğuz Han Destanı", 87.

⁵¹⁷ Ahmetbeyoğlu, "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerinin Hududları", 32.

⁵¹⁸ Kut, Türk idare anlayışında baht, talih gibi anlamlara gelir.

⁵¹⁹ A. Zeki Velidî Togan, "Oğuz Destanı / Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili", *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*, ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken, 2021), 218.

⁵²⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 31.

⁵²¹ Ahmet Bican Ercilasun, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler", *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*, ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken, 2021), 104.

⁵²² Ercilasun, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler", 103.

⁵²³ Mehmet Aça, "Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri", *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*, ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken, 2021), 154.

Oğuz Kağan Destanındaki zaman ve mekân anlayışı ile Oğuz'un şahsiyeti ve bulunduğu toplum arasında sıkı bir bağ kuruludur. Oğuz Kağan, tarım toplumlarında görülen durgun ve içe dönük insan tipinin aksine belirli bir mekânla sınırlı kalmayan zamanı aynı hızda yaşayan dışa dönük bir insanı yansıtır.⁵²⁴ Mücadelesinde yalnız değildir. Her an beraber olduğu, bütün mücadelesini onlar için verdiği bir topluma sahiptir.⁵²⁵ Atlarıyla, oklarıyla, yaşam içinde aktif bir biçimde yer almalarıyla yerleşik pasif kavimler üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Yetişme şekli, hayata bakışı, efendilikle dostluğu, kuvvetle barışı bir arada tutması Oğuz'a ve kavmine büyük teşkilatlar oluşturma imkânı sağlamıştır.⁵²⁶

Şecere-i Terâkime'deki Oğuznâmede, Oğuz'un Sayram'dan Mısır'a kadar geniş bir alanda fetihler yapıp buraları düzenlediğinden ve düzenlediği yerlere idareciler atayıp yurduna döndüğünden söz edilir. Oğuz cihan hâkimiyetini gerçekleştirip yurduna döndükten sonra bütün maiyetini ve halkını topladığı büyük bir toy düzenlemiş, ziyafet vermiştir. Bu toyda dokuz bin koyun ile dokuz yüz sığır veya at kestirerek bunların derisinden havuzlar yaptırmış, havuzları kızımlarla doldurmuştur.⁵²⁷

Oğuz Han'ın düzenlediği büyük toy, Türk hükümdarlarının düzenledikleri geleneksel toylardan biridir. Toydaki orun ve ülüş meselesi Oğuz Han'a ve oğullarına danışmanlık yapan İrkıl Hoca tarafından halledilir, beylerin ve boyların oturacakları yer ve yiyecekten alacakları pay, İrkıl Hoca'nın yaptığı taksimata göre belirlenirdi.⁵²⁸

Oğuznâmenin Uyğurca yazılı nüshasında İrkıl Hoca'dan söz edilmemektedir. Fakat Reşideddin ve Ebulgazi Bahadır Han'ın naklettikleri rivayetlerde İrkıl Hoca veya İrkıl Ata olarak geçmektedir. Reşideddin Oğuznâmesinde Türk töre ve ayinlerini tespit eden ilk kişinin Bilge İrkıl Hoca olduğu belirtilir.⁵²⁹ Reşideddin ile Ebulgazi Bahadır Han'ın eserlerinde Oğuz Han'ın büyük oğlu Gün Han'ın veziri olarak gösterilen İrkıl Hoca adında bir vezirin varlığı şüpheli olsa da kesin olan nokta Türk töresinin çok eskilere dayandığı ve bilge kimseler tarafından kurulmuş olduğudur.⁵³⁰

Eski Türk töresini, devlet anlayışını ve toplum hayatını yansıtan özlü sözlerin çoğu Oğuz Kağan'a atfedilir. Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta Oğuz Kağan Töresi hakkında verilen bilgiler şu ifadelerle başlar: "Oğuz Kağanın Töre olarak belirleyip vasiyet ettiği ahlaki konuları içeren, hal ve tavır anlatan, atasözleri ve hikmetli sözler yoktu. Onun mübarek sözlerinden meydana geldi. Yani bu ahlak kurallarını belirleyen sözler, hikmetli sözler,

⁵²⁴ Kaplan, "Oğuz Kağan - Oğuz Han Destanı", 88.

⁵²⁵ Kaplan, "Oğuz Kağan - Oğuz Han Destanı", 89.

⁵²⁶ Kaplan, "Oğuz Kağan - Oğuz Han Destanı", 99.

⁵²⁷ Ebulgazi Bahadır Han, "Türklerin Soykütüğü / Şecere-i Terâkime", çev. Muharrem Ergin, *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*, ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken, 2021), 227.

⁵²⁸ Koca, "Toy", 41/271.

⁵²⁹ Abdülkadir İnan, "Oğuz Destanındaki İrkıl Ata", *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*, ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken, 2021), 105.

⁵³⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 105.

hal ve tavır anlatan sözleri, o vasiyet olarak söyledi. Bu sözler töre haline geldi.”⁵³¹ Oğuzlar arasında çok sık zikredilen bir söz, eski Türklerde sosyal devlet anlayışını yansıtmaktadır: “Hangi hakan olursa olsun ihtiyaç sahiplerini ve düşkünlerini korumaz ise ona iyi hakan demek olmaz.”⁵³²

Oğuz Kağan Destanı, Türk devlet anlayışının oluşmasında ve gelecek nesillere aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Türklerin ilk atası olarak kabul edilen Oğuz kendinden sonraki hükümdarlara örnek teşkil etmiş, şahsına verilen değerden dolayı soyu tarih boyunca kutsal addedilmiştir. Kağan kelimesinin kullanımı ve taşıdığı anlam, Oğuz’un rol model alındığını göstermektedir.⁵³³

Oğuz Kağan ölümüne yakın bir zamanda dini nitelikler taşıyan bir merasim düzenlemiş, bu merasimde yaptığı konuşmada hayatı boyunca büyük mücadeleler verdiğini, böylece Gök Tanrı’ya borcunu ödediğini belirtmiştir.⁵³⁴ Oğuz Kağan’ın “Ben Gök Tanrı’ya (borcumu) ödedim.”⁵³⁵, sözleriyle yansıttığı düşünce, devlet kurmanın yalnızca bir istek ve arzu olmaktan öte Tanrı’ya ve millete karşı yerine getirilmesi gereken bir mesuliyet şeklinde telakki edildiğini gösterir.⁵³⁶ Tarihi Türk devletlerinden günümüze kadar gelen bu anlayış, savaşçı Türk kavimlerindeki gayenin kılıç sallamaktan ibaret olmadığını, asıl maksadın Tanrı’nın verdiği güç ile düzen kurmak olduğunu göstermektedir.⁵³⁷ Oğuz Kağan’ın maiyetini ve halkını topladığı kurultayda başını göğe kaldırarak yaptığı fetihler ve verdiği mücadelelerden dolayı Gök Tanrı’ya borcunu ödediğini söylemesi salt bir inancın yansıması değildir. Aynı zamanda kargaşanın hâkim olduğu yeryüzünde Tanrı’nın nizamını yeniden tanzim ettiğinin veciz bir ifadesidir.⁵³⁸

5.2.2. Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları

Dede Korkut Hikâyeleri, 1500’lü yıllarda yazıya geçirildiği düşünülen ve asıl adı *Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân* olan bir Oğuznâme’dir. Ayrı başlıklar halinde anlatılan on iki olaydan medyana geldiği için Dede Korkut Hikâyeleri olarak

⁵³¹ Demir, *Oğuz Kağan Töresi*, 19-20.

⁵³² Demir, *Oğuz Kağan Töresi*, 36.

⁵³³ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlılığın Hududları”, 31.

⁵³⁴ Kaplan, “Oğuz Kağan - Oğuz Han Destanı”, 90.

⁵³⁵ Bang - Arat, “Oğuz Kağan Destanı”, 217.

⁵³⁶ Bayat, *Dede Korkut Oğuznameleri*, 51.

⁵³⁷ Saadettin Yağmur Gömeç - Ayşe Gül Fidan, “Türk Devletinin Mesuliyet Anlayışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 125/247 (27 Ağustos 2020), 331.

⁵³⁸ Aça, “Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri”, 147.

bilinir. Hikâyelerde yansıtılan dünya görüşü, devlet⁵³⁹ idaresi, bir danışma meclisi olarak faaliyet gösteren “kengeş” ile eski Türk toplumun askeri-demokratik düzeni Oğuz Kağan destanındaki gibi anlatılır.⁵⁴⁰

Dede Korkut Hikâyeleri, bir giriş bölümü ile her biri kendi içerisinde ayrı bir bütünlük oluşturan on iki destan parçasından oluşmaktadır. Tarihi kayıtlar sayesinde varlığından haberdar olduğumuz ancak elde bulunmayan Oğuz destanından ayrılarak hikâyeleşmeye başlamış destanın parçalarıdır.⁵⁴¹ Bu parçaların biri Dresden’de diğeri Vatikan’da olmak üzere iki yazma nüshası bulunmaktadır. Muharrem Ergin’in bu nüshalara dayanarak yaptığı neşrin mukaddimesinde Korkut Ata’nın Resûl Aleyhisselâm’a yakın zamanda yaşadığı, Hak Teâlâ’dan aldığı ilhamla Oğuzlara yol gösterip onların her türlü müşkülünü hallettiği belirtilir. Oğuzlar bütün işlerinde Korkut Ata’ya danışır, onun buyurduğu her hususa riayet ederlerdi.⁵⁴² Korkut Ata hikâyelerde kolca kopuzuyla destan dizen, hayır dualar eden bir ozandır.

Karlı kara dağların yıkılmasın
Gölgeli büyük ağacın kesilmesin
Taşkın akan güzel suyun kurumasın
Kadir Tanrı seni nâmerde muhtaç etmesin⁵⁴³

Hikâyeler, teşkilatlı yapılar kurmayı gelenek haline getirmiş olan Oğuzların destanıdır. Hikâyelerin yazıya geçirildiği dönemde Oğuzlar mitoloji ile değil tarihi tecrübelerle yaşamlarına yön veriyorlardı. Destan parçalarında geçen sözler mitolojinin yansımaları olsa da “Hikâyeler” tarihi olaylardan hatıralar ve oğuzların yaşamlarından izler taşır.⁵⁴⁴

Hikâyelerde geçen Oğuzlar, yaşam biçimlerinden ve zorlu tabiat şartlarından dolayı sert mizaçlı savaşçı ve misafirperverdirler. Yaşlılarına saygıda kusur etmez, her daim onların bilgi ve tecrübelerinden istifade ederlerdi.⁵⁴⁵ Destan gazilerinin dünya görüşleri ve inanışları, İslamiyetten önceki kahramanların yaşam biçimleriyle aynıdır. Örneğin Oğuz kahramanları, kâhinlerin kopuzunu kutlu saydıkları için ellerinde kopuz bulunduğu sırada düşmana dokunmuyor, bu hassasiyetlerini şu sözlerle dile getiriyorlardı:⁵⁴⁶ “Bre kâfir, Dedem Korkut kopuzu hürmetine çalmadım. Eğer elinde kopuz olmasaydı, ağabeyimin başı için seni iki parça kılardım.”⁵⁴⁷

⁵³⁹ Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi alanında yapılan kimi çalışmalarda hikâyelerdeki siyasallığın devlet kavramına indirgenemeyeceği belirtilmiştir. Buna dair açıklamalar çalışma içerisinde verilmiştir.

⁵⁴⁰ Bayat, “Oğuznâme”, Ek-2/372.

⁵⁴¹ Dede Korkut Kitabı, 10.

⁵⁴² Dede Korkut Kitabı, 13.

⁵⁴³ Dede Korkut Kitabı, 58.

⁵⁴⁴ Metin Ergun, “Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları”, *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*, ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz (İstanbul: Ötüken, 2021), 131.

⁵⁴⁵ Sümer, “Oğuzlar”, 33/326.

⁵⁴⁶ İnan, “Türk Destanlarına Genel Bakış”, 44.

⁵⁴⁷ Dede Korkut Kitabı, 208.

Dede Korkut destanlarındaki Oğuzların Doğu Anadolu’da yaşadıkları yönüne değerlendirmeler yapılmakta ancak bu değerlendirmelerin doğruluğu hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte XI. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde Seyhun nehrinin aşağı kesimlerinde Karaçuk dağları civarında yaşadıkları düşünülmektedir.⁵⁴⁸

Dede Korkut, herhangi bir şahsın ya da sanatkârın ortaya çıkardığı bir eser olmayıp milletin müşterek dehasının mahsulüdür. Milli kültürün zenginlik ve değerlerini, folklorunun renklilik ve çeşitliliğini, Türk insanının fazilet ve inceliklerini, insani vasıf ve duygularını dile getiren bir eserdir. Türk edebiyatının üstadı Fuat Köprülünün ifadesiyle “Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut’u öbür gözüne koysanız, yine Dede Korkut ağır basar.”⁵⁴⁹

Bu yönüyle Dede Korkut Hikâyeleri, Sosyal Bilimler alanında birçok çalışmaya konu olmuş, eski Türk toplumun siyasi ve sosyal yapılanması Oğuzlar özelinde irdelenmiştir.

Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi alanında Dede Korkut Hikâyeleri ile ilgili yapılan kimi çalışmalarda, hikâyelerdeki idari düzenin devlet kavramıyla sınırlandırılmayacağı belirtilmektedir. Devlet teşkilatının idari düzenlerden yalnızca biri olduğu, Dede Korkut’ta geçen yapılanmanın devlet dışı bir siyasallığı yansıttığı, hatta bu yapılanmanın hemen herkesçe bilinen devlet düzeninden daha eşitlikçi ve halkla iç içe olduğu düşüncesi vurgulanmaktadır.⁵⁵⁰ Kandaş topluluklarda görülen bu eşitlikçi yapı, Oğuzları birçok bölgede hâkim duruma getirmiş, topluluk içinden herhangi bir kesimin öne çıkarak baskın hale gelmesini engellemiştir. Oğuzlarda devlet dışı örgütlenmenin uzun süre devam etmesindeki temel neden bu eşitlikçi yapıdır.⁵⁵¹ Kandaşlık özelliklerine sıkı biçimde bağlı olan Oğuzlar batıya yönelerek Osmanlı dirilişini gerçekleştirmiş, kandaşlık motiflerini devletleşme yolunda kullanmışlardır.⁵⁵²

Kandaş topluluklarda yönetim yetkileri topluluk önderlerinin şahsında somutlaşır. Fakat siyasi iktidarın kişi ya da kişiler tarafından gasp edildiği yönetimlerin aksine kandaş topluluklardaki önderler, topluluğun ihtiyaçlarını karşılamak için görevlendirilmiş, bu maksatla eşitler arasından öne çıkarılmış kişilerdir.⁵⁵³ Eski Türk toplumunda siyasal örgütlenme biçimi bu bakımdan eşitlikçi bir temele dayanıyordu. Eşitlikçi temel üzerine gelişen örgüt işleyişi, topluluk üyelerinden her birini yatay keser, üyelerden birini diğerinden ayırt etmezdi. Özellikle yağma ve akınlar topluluğun üretim gücünü diri tuttuğu kadar eşitlikçi yapısını da koruyordu. Kadın erkek fark etmeksizin

⁵⁴⁸ Sümer, “Oğuzlar”, 33/328.

⁵⁴⁹ *Dede Korkut Kitabı*, 7.

⁵⁵⁰ Hatice Çiğdem Gönen, *Dede Korkut Hikâyelerinde Devlet Dışı Siyasallık* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 83.

⁵⁵¹ Gönen, *Dede Korkut Hikâyelerinde Devlet Dışı Siyasallık*, 66.

⁵⁵² Gönen, *Dede Korkut Hikâyelerinde Devlet Dışı Siyasallık*, 147.

⁵⁵³ Gönen, *Dede Korkut Hikâyelerinde Devlet Dışı Siyasallık*, 88.

her kişi, topluluğun devamı açısından savaşçı yapıya sahip olmak zorundaydı. Kadın erkek arasında eşitsizliğin henüz oluşmadığı bir dönemi işaret eden bu zorunluluk, Dede Korkut Hikâyelerinde sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.⁵⁵⁴

Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı'nda Beyrek, babası Pay Püre'den kendisini evlendirmesini ister, evlenmek istediği kızın kendisinden daha savaşçı olması gerektiğini belirtir. Aynı şekilde Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda Kan Turalı kendisini evlendirmek isteyen babasından Oğuz alpları gibi yiğit bir kız ister. “Baba bana bir kız alıver ki⁵⁵⁵ ben yerimden kalkmadan o kalkmış olmalı, ben kara koç atıma binmeden o binmiş olmalı, ben kanlı kâfir eline varmadan o varmış, bana baş getirmiş olmalı!”⁵⁵⁶

Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Destanı'nda Selcen Hatun, kalkıp yerinden doğrulan, yelesi kara cins atına binen, dost için düşman deviren bir yiğittir.⁵⁵⁷ Reşideddin Oğuznamesinde aklıyla ve bilgisiyle memleket işlerinde söz sahibi olan Burla Hatun Dede Korkut Hikâyelerinde de geçmekte, bey soyundan gelen kutlu kadınları temsil etmektedir.⁵⁵⁸

Kaplan, “Dede Korkut Kitabında Kadın” adlı çalışmasında yaşanan dönemleri dikkate alarak başlıca üç kadın tipinden söz eder. Dede Korkut hikâyelerindeki kadın, İslamiyet öncesi dönemin ideal alp erkeğine yakın bir görüntü çizer.⁵⁵⁹ Daha da önemlisi, bu dönem kadının kıymeti harbiyesi sosyal hayatın gereği olarak hareket sahasında karşılık bulur. Hayal âleminin ve aşk duygularının pek bir ehemmiyeti yoktur. Topluluk içinde en büyük değer kahramanlıktır ve bu değer, beden ve beyin gücünün⁵⁶⁰ etkili bir şekilde kullanılması ile elde edilir.⁵⁶¹

Dede Korkut Hikâyelerinde savaşçı özellikleriyle öne çıkan kadın yüksek bir sosyal mevkî de sahiptir. Hikâyelerde kadının sahip olduğu mevkî gösteren çok sayıda örnek bulunmakta, Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı⁵⁶² dışında çok eşli evliliğe rastlanmamaktadır.⁵⁶³

Dede Korkut Hikâyelerinde dikkat çeken hususlardan biri Bayındır Han tarafından düzenlenen görkemli toylardır. Bu toylarda Oğuz beyleri hanlar hanı olarak tasvir edilen

⁵⁵⁴ Gönen, *Dede Korkut Hikâyelerinde Devlet Dışı Siyasallık*, 149.

⁵⁵⁵ *Dede Korkut Kitabı*, 70.

⁵⁵⁶ *Dede Korkut Kitabı*, 139.

⁵⁵⁷ *Dede Korkut Kitabı*, 153.

⁵⁵⁸ Doğuş, “Kadın Alplardan Bacıyân-ı Rum’a (Anadolu Bacıları Teşkilatı); Türklerde Kadının Siyasi Ve Sosyal Mevkî”, 138.

⁵⁵⁹ Mehmet Kaplan, “Dede Korkut Kitabında Kadın”, *Türkiyat Mecmuası* 9 (1951), 99.

⁵⁶⁰ Kanglı Koca Oğlu Kan Turalı Destanında Kan Turalı'nın tekfurun kızı ile evlenmek için boğayı devirmeye çalıştığı sırada söyledikleri bu güce dikkat çeken örneklerden biridir: “Bu dünyayı erenler akıl ile bulmuşlardır.”

⁵⁶¹ Kaplan, “Dede Korkut Kitabında Kadın”, 100.

⁵⁶² *Dede Korkut Kitabı*, 98.

⁵⁶³ Yuvalı - Demirci, *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*, 134.

Bayındır Han'ın etrafında toplanmakta, Bayındır Han'dan akın dilemektedirler. Bayındır Han topluluğun başında bir başkan gibi yer alsa da hikâyelerin hiçbirinde kahramanlıklarıyla öne çıkan bir savaşçı değildir. Bunun nedeni O'nun savaşı yürüten bir lider olmasından ziyade barışı⁵⁶⁴ temin eden bir düzen kurucu olmasından ileri gelir.⁵⁶⁵

Dede Korkut Hikâyelerinde verilen toylar ile Türkmenlerin Şeceresinde aktarılan tahta çıkma törenleri, devlet başkanlarının halkla kaynaşmasını sağlayan toplantılar olarak dikkat çekmektedir. Bu toplantılar, aynı zamanda halkın talep ve beklentilerini karşılandığı sosyal faaliyetlerdi.⁵⁶⁶

Kengeş toyları Oğuzlar için oldukça önemliydi. Dede Korkut'ta anlatıldığı üzere Oğuz Hanı, önemli bir mesele olsun ya da olmasın bütün beylerini yılda bir kez toplar, ağırlardı.⁵⁶⁷ “Hanlar hanı bayındır yılda bir kere ziyafet verip Oğuz beylerini misafir ederdi. Gene ziyafet tertip edip attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirmişti.”⁵⁶⁸ “Kara yerin üstüne ak otağını diktirmişti. Alaca gölgeliği gökyüzüne yükselmişti. Bin yerde ipek halıcığı döşenmişti. İç Oğuz, Dış Oğuz Beyleri Bayındır Han'ın sohbetine toplanmıştı.”⁵⁶⁹ Çok eski çağlardan beri Türk devlet geleneğinin devamı olan bu toplantılar, Japon bilgini Shiratori'nin ifade ettiği gibi yalnızca yeme içme şenliklerinden ya da eğlencelerden ibaret değildi. Devlet-millet bağlılığını güçlendiren faaliyetler şeklinde tertip edilen toplantılardı.⁵⁷⁰

Dede Korkut'ta anlatıldığı üzere, toylara İç Oğuzlar ve Dış Oğuzlarla birlikte İl'e mensup olan herkes katılırdı. Yirmi dört boy beyi toplantılara davet edilmesi ve davet edilen beylerin geçerli bir mazeret olmaksızın davete icabeti zaruri idi.⁵⁷¹ Bu toplantılarda ihtiyaç sahiplerinin yiyecek ve giyecek ihtiyaçları karşılanır, borçlu olanların borçları ödenir, han sofrası yağma edilirdi. Bu nedenle toplum içinde aşırı zengin bir sınıf ortaya çıkmaz, iktisadi bakımdan tabakalaşma olmazdı.⁵⁷² Eski Türk toplumunu şekillendiren unsurlardan biri olan bu toylar, Dede Korkut Hikâyeleri'nde sıklıkla rastlanan bir gelenektir. “İç oğuz ve Dış Oğuz bir araya gelse Kazan evini

⁵⁶⁴ Barış, önceki bölümlerde ayrıntılı bir biçimde ifade edildiği üzere eski Türklerde devlet anlamına gelen İl'i temsil ederdi. Bu açıdan bakıldığında idari ve içtimai düzenin başında yer alan Bayındır Han'ın barışı yani İl'i temsil etmesi pek tabiidir.

⁵⁶⁵ Gönen, *Dede Korkut Hikâyelerinde Devlet Dışı Siyasallık*, 32.

⁵⁶⁶ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 89.

⁵⁶⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 103.

⁵⁶⁸ *Dede Korkut Kitabı*, 21.

⁵⁶⁹ *Dede Korkut Kitabı*, 63.

⁵⁷⁰ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 123.

⁵⁷¹ Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 190.

⁵⁷² Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, 191.

yağmalatırdı. Ne zaman Kazan evini yağmalatsa helalîsinin elini tutar, dışarı çıkardı. Ondan sonra (evi) yağma ederlerdi.”⁵⁷³

Hükümdarın verdiği şölenlerde hanını yağmalatması, hükümdarla birlikte komutanların da evlerini yağmaya açmaları, devletin temel görevlerinden birinin toplumda ekonomik eşitliği sağlamak olduğunu göstermektedir. Hanı yağma aynı zamanda iktisadi gücü yüksek olan kesimlerin ekonomik güçlerini, toplumun diğer kesimleriyle paylaşma yaklaşımlarını göstermesi bakımından da önemlidir.⁵⁷⁴ Devlet idarecilerinin çeşitli yollarla elde ettikleri zenginlikleri halka dağıtma temayülleri, Orhun Abidelerine de yansımıştır.⁵⁷⁵ “Üstte Tanrı, altta yer bahşettiği için gözle görülmeyen, kulakla işitilmeyen milletimi doğuda gün doğusuna, güneyde. ... batıda... Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanı verdim, tanzim ediverdim... kedersiz kıldım.”⁵⁷⁶

Uşun Koca Oğlu Segrek Destanında, Uşun Kocanın oğlu Egrek gerek Bayındır Han’ın huzuruna gerekse beylerbeyi Kazan’ın divanına istediği her an girme ve diğer beyleri geçip Kazan’ın önünde oturma imtiyazına sahipti. Bu, Oğuz elinde bir beyin sadece başarılı akınlara vermekle değil açları doyurmak, çıplakları giydirmekle sahip olabileceği bir imtiyazdı. Ters Uzamış adlı destan kahramanı, Egrek’e yönelttiği sualle bu zaruriyeti belirtmiş, sosyal devlet⁵⁷⁷ anlayışının o dönem Türk idare anlayışında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu açıkça ifade etmiştir: “Bre Uşun koca oğlu, bu oturan beyler her biri oturduğu yeri kılıcı ile ekmeği ile almıştır. Bre sen baş mı kestir kan mı döktün, aç mı doyurdun çıplak mı donattın?”⁵⁷⁸

Beyler divanına girebilmenin ya da Han’ın huzuruna çıkabilmenin açları doyurmaya, çıplakları donatmaya bağlı olduğu bir toplumda beylik vasfını elde etmenin ya da han olabilmenin ne gibi meziyetler gerektirdiğini düşünmek zor değildir.

⁵⁷³ *Dede Korkut Kitabı*, 231.

⁵⁷⁴ Eroğlu, “Orhun Abideleri’ne Göre Adil Hükümdarın Vasıfları”, 34.

⁵⁷⁵ Eroğlu, “Orhun Abideleri’ne Göre Adil Hükümdarın Vasıfları”, 36.

⁵⁷⁶ *Orhun Âbideleri*, 93.

⁵⁷⁷ Sosyal devlet, günümüz demokrasi anlayışında önemli bir yere sahiptir. Bir devletin demokratik gelişmişliği sadece yönetimin siyasi yönleriyle ölçülmemektedir. Sosyal alanda adaletin sağlanması, bireysel ve toplumsal ihtiyaçların karşılanması için gerekli çabaların ortaya konması, devlet düzeninin demokratikliği açısından önemli ölçütlerdir. Sosyal devlet ile demokrasi arasındaki ilişki önceki bölümlerde verildiği için burada Dede Korkut Hikâyelerindeki örnek ile iktifa edilmiştir.

⁵⁷⁸ *Dede Korkut Kitabı*, 199.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Demokrasi ve devlet yönetimleri üzerine çok sayıda tartışma yürütölmekte demokrasinin ne olduğuna dair çok sayıda görüş öne sürölmektedir. Demokrasiyi yönetim biçimi olarak değerdendiren arařtırmacılarđ göre demokrasi, Antik Yunan'daki şehir devletlerinden Atina'da başlamıştır. Fakat Atina'da sosyal yapının kast sistemine varacak kadar ayrışması, yaygın bir kölelik sisteminin varlığı, kadınların yönetime dâhil edilmemesi Atina demokrasisinin sadece erkek yurttaşlardan oluşan bir halk yönetimine dayandığını gösterir. Atina'da özellikle siyasi alanda yürütölen tartışmalar ve yönetim biçimlerine yönelik öne sürölen görüşler, kölelik sistemine dayalı üretim faaliyetlerinin verdiği rahatlıktan kaynaklanır. Oysa kölelik sisteminin varlığı, sosyal yapıdaki sınıflaşma, kadınların devlet yönetiminden dışlanması gibi durumlar demokratik yaşam tarzı ile örtüşmez. Aksine demokrasiye tezat teşkil eder. Demokrasi yalnızca halk egemenliğine dayalı bir yönetim biçimi olarak düşünöldüğünde demokrasinin Antik Yunan'da başladığı düşünce si öne sürölebilir. Fakat yaşam biçimi olarak ele alındığında Atina demokrasinin birçok bakımdan eksik kaldığı söylenebilir.

Demokrasi yalnızca halk egemenliğine dayanan bir yönetim biçimi olmayıp, sosyal yapının işleyişine bağlı bir sistem, değerdler bütünü ve yaşam biçimidir. İdarecilerin seçimle göreve gelmesi, demokratik düzen için gerekli olan kaidelerden yalnızca biridir. Bunun yanında devlet ve toplum yaşamının belirli kurallarla düzenlenmesi, belirlenen kuralların herkes için bağlayıcı olması, kişi hak ve hürriyetlerinin yasalarla güvence altına alınması, herkesin yasalar karşısında bir ve eşit tutulması, sevgi, saygı ve hoşgörünün devlet ve toplum yaşamında egemen olması, demokratik bir yaşam için önemli ölçütlerdir.

Eski Türk toplumunun siyasi, sosyal ve ekonomik yapılanmasına bakıldığında demokratik yaşam için gerekli olan birçok hususun bir arada bulunduğu görölmektedir. Her şeyden önce eski Türk toplumu, yaşam biçimlerinin bir sonucu olarak birbirlerine sıkı bağlarla bağlı olan insanlardan oluşuyordu. Toplumda birbirinden kesin çizgilerle ayrılan sınıflar yoktu. Ne toprak zenginliğine bağlı aristokrat sınıflar ve bu sınıfların hâkimiyeti altında köleleştirilmiş insanlar, ne de askeri güce ve dini ayrıcalıklara dayalı imtiyazlı sınıflar vardı.

Eski Türk toplumunda sınıfsız eşitlikçi yapının yanında, özel mülkiyet hakkı ile din ve inanç hürriyeti gibi temel hak ve özgürlüklerin her alanda güvence altına alındığı geniş bir hürriyet ortamı bulunmaktaydı. Özellikle günümüz dünyasında toplumlar arasındaki çatışmaların önemli bir nedeni olarak görölen din ve inanç farklılığı, İslam öncesi Türk toplumunda geniş bir hürriyet hakkı olarak düzenlenmişti. Gelişmiş demokrasilerde bile halledilmesi gereken bir mesele olarak güncelliğini koruyan din ve vicdan hürriyetinin eski Türk toplumunda ne derece gelişmiş olduğu, Jean Paul Roux

tarafından şu sözlerle dile getirilmiştir: “Dini bakımdan Türkler daha fazlasına imkân olmayacak kadar müsamahakârdırlar.”

Bozkırlı Türk toplumun yaşam biçiminden kaynaklanan hürriyet havası toplumun her birimini o kadar çok etkilemişti ki her aile adeta kendi içinde küçük bir devlet gibiydi. Sosyal yapılanmanın en küçük birimi olan aileden en üst idari yapılanması olan devlete kadar bütün kurum ve müesseselerde eşitlikçi ve özgürlükçü yapıyı görmek mümkündü.

Bu yapıyı korumak için eski Türklerde töreye sıkı bir biçimde riayet edilirdi. Töreye bağlılık, devlet ve toplum hayatındaki demokratik düzenin devamını sağlardı. Böylece kişi hak ve hürriyetlerine zarar gelmesi önlenirdi. Hak ve hürriyetlerin teminat altında olduğu hissi idareye duyulan güveni arttırırdı.

İdarenin başında bulunan hükümdar, yönetim hizmetlerinde toplumun her kesimine eşit yaklaşmak mecburiyetinde idi. İdari ve faaliyetlerde ve sosyal yaşamda hiçbir kişi ve sınıfa ayrıcalık tanınmazdı. Kişilere verilen itibar ve tanınan imtiyazlar, ancak sahip olunan tecrübeye, toplum ve devlet için ortaya konulan hizmete ve bilge insan olmaya bağlıydı. Eski Türk idaresindeki bu halkçı yaklaşıma dair tarihi kaynaklarda çok sayıda örnek mevcuttur.

Karizmatik güce sahip olan kağan dahi halkın üstünde yer alan, sınırsız yetkileri bulunan otoriter bir idareci değildi. Aksine yetki ve sorumlulukları kati suretle tespit edilmiş olan, halkın taleplerini dikkate alarak hak ve menfaatlerini koruma yükümlülüğü bulunan demokratik bir başkandı. Kut yetkisinin hükümdara verilmiş gayesi ve bu gücün hangi durumlarda geçerli olduğunun törede açıkça belirlenmiş olması hükümdarın otoritesini sınırlandırmıştı. Haliyle eski Türk idaresinde keyfi uygulamaların önüne geçilmiş, baskıcı ve otoriter bir yönetim anlayışı yerine hak ve hürriyetleri geliştirmeye yönelik bir anlayış sergilenmiştir. Diğer taraftan kağan, halk nezdinde hâkimiyetini ilahi güce dayandıran meşru bir idareciydi. Fakat bu meşruiyet kağana sınırsız yetki vermemiş aksine önemli sorumluluklar yüklemiştir. İdari yetkiler eski Türk töresinde yer alan kaidelerle sınırlandırılmış, kağanın icraatları belirli dönemlerde ve gerekli hallerde toplanan meclisler aracılığıyla kontrol edilmiştir. Bu nedenle kağan, herhangi bir icraata koyulmadan önce meclisin tasvibini almak ve alınan kararları töreye uygun bir şekilde icra etmek mecburiyetindeydi. Aksi takdirde hükümlanlık meşruiyetini kaybeder, kağanlığı düşerdi. Bu durum gelişmiş demokrasilerde uygulanmaya çalışılan güçler ayrılığı ilkesinin eski Türk idaresinde törenin (hukukun) üstünlüğünü esas alan bir anlayışla uygulandığını gösterir.

Türk hükümdarları, dönemin bazı yönetimlerinde görüldüğü gibi kanun koyan fakat koyduğu kanunlara uyma zorunluluğu bulunmayan otoriteler değildi. Eski Türk toplumu, derin bir idari anlayışla hâkimiyetin kaynağını Tanrı'ya dayandırmış, büyük beklentilerle tahta çıkardığı kağanı Tanrı katında sorumlu tutmuştur. Böylece bireyi ve

toplumu idareye karşı koruma gayesi taşıyan günümüz demokrasi anlayışı o dönem Türk devlet yönetiminde hâkim olmuş, kimse idarenin insafına terk edilmemiştir.

Demokrasinin mümessili olarak gösterilen batılı devletlerin tarihinde ise Otto Franke'nin belirttiği gibi ne Tanrı'ya bağlılıktan kaynaklanan ilahi bir mesuliyet ne de Allah korkusu vardı. Örneğin tarihi Roma İmparatorluğu daha çok istila maksadı taşıyan mutlak bir otorite anlayışına, demokrasi tarihi ile meşhur(!) Birleşik Krallık ise madde hırsıyla işleyen imparatorluk düzenine dayanıyordu. Buna karşılık Türk idare anlayışındaki hesap verme sorumluluğu, kağan başta olmak üzere her idareci için büyük bir kaygı oluşturmıştır. Eski Türk töresinin ilahi temelleri üzerinden yükselen bu sorumlu anlayış, “Halka hizmet, hakka hizmettir.” düsturuyla günümüze kadar ulaşmıştır.

KAYNAKLAR

- Aça, Mehmet. “Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri”. *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz. 142-156. İstanbul: Ötüken, 16. Basım, 2021.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. *Attila ve Hunları*. ed. Murat Çaylı. İstanbul: Selenge, 1. Basım, 2021.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığin Hududları”. *Tarih Dergisi* 71 (29 Aralık 2020). <https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.003>
- Ahmetbeyoğlu, Ali. *Sorularla Eski Türk Tarihi*. ed. Aykut Can. İstanbul: Yeditepe, 4. Basım, 2019.
- Akpınar, Nermin. *Büyük Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar Türk Devletlerinde Meclis*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Aristoteles. *Atinalıların Devleti*. ed. Koray Karasulu. çev. Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 12. Basım, 2022.
- Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2020.
- Arslan, Şaban. *İki Demokrasi Modeli: Liberal Demokrasi ve Müzakereci Demokrasi Üzerine Bir Çalışma*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Ayan, Altan. “Orhun Abidelerindeki Liderlik ve Yönetim Anlayışının Değerlendirilmesi”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 49 (01 Mayıs 2015), 305-317. <https://dergipark.org.tr/en/pub/abuhssbd/issue/32942/366019>
- Aydın, Mehmet Sabir. *Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler*. Ankara: Berikan, 1. Basım, 2011.
- Bang, W. - Arat, Reşid Rahmeti. “Oğuz Kağan Destanı”. *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz. 210-217. İstanbul: Ötüken, 16. Basım, 2021.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. ed. Kâzım Yaşar Koprıman - İsmail Aka. çev. Râgıp Hulûsi Özdem. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Basım, 2019.
- Battulga, Tsend. “Moğolistan’daki Uygur Harfli Yazıtlar”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 4/2 (03 Ağustos 2015), 0. <https://doi.org/10.7884/teke.454>
- Bayat, Fuzuli. *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Ötüken, 3. Basım, 2021.

- Bayat, Fuzuli. “Oğuznâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/371-372. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Beriş, H. Emrah. “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 63/01 (01 Ocak 2008), 55-80. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002053
- Can, Mücella. “İnsan Hakları ve Demokrasi arasındaki İlişkinin Felsefi Analizi”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/4 (31 Aralık 2019), 2155-2167. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisobil/issue/51800/673475>
- Chavannes, Edouard. *Batı Türkleri*. çev. Mustafa Koç. İstanbul: Selenge, 3. Basım, 2020.
- Çelik, Yeşim. “Geçmişten Günümüze Egemenlik Kavramı ve Değişen Egemenlik Anlayışı”. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 22/3-4 (01 Aralık 2018), 393-441. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ebyuhfd/issue/62904/955330>
- Dahl, Robert A. *Demokrasi Üzerine*. çev. Betül Kadioğlu. Ankara: Phoenix, 6. Basım, 2021.
- Danışmend, İsmail Hami. *Garp Membalarına Göre Eski Türk Demokrasisi*. İstanbul: Ötüken, 2. Basım, 2021.
- Demir, Abdullah. *Aristoteles’in Siyaset Felsefesinde Polis-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Demir, Necati. *Oğuz Kağan Töresi*. İstanbul: Ötüken, 3. Basım, 2022.
- Dinçkol, Bihterin. “Atina Demokrasisinden Roma Cumhuriyetine”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 23/3 (2017), 751-765.
- Doğan, Orhan. “Orda”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/357. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Doğan, Orhan - Erdoğan, Aysel. *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2. Basım, 2019.
- Donuk, Abdülkadir. “Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı”. *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10 (1979), 28-56.
- Döğüş, Selahattin. “Kadın Alplardan Bacıyân-ı Rum’a (Anadolu Bacıları Teşkilatı); Türklerde Kadının Siyasi Ve Sosyal Mevkii”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (07 Mayıs 2015), 127-150. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ksusbd/issue/10292/126250>
- Duman, Selçuk. “İslâm Öncesi Türk Devletleri’nde Aristokrat Cumhuriyet Gerçeği”. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 1/1 (01 Haziran 2015), 51-66. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/guiibd/issue/51738/671732>

- Durmuş, İlhami. “Bilge Tonyukuk”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (01 Haziran 2019), 29-46.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/asyar/issue/47774/601075>
- Ebulgazi Bahadır Han. “Türklerin Soykütüğü / Şecere-i Terâkime”. çev. Muharrem Ergin. *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz. 223-228. İstanbul: Ötüken, 16. Basım, 2021.
- Ercilasun, Ahmet Bican. “Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler”. *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz. 101-104. İstanbul: Ötüken, 16. Basım, 2021.
- Erdoğan, Mustafa. *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. Ankara: Hukuk, 3. Basım, 2019.
- Dede Korkut Kitabı*. çev. Muharrem Ergin. İstanbul: Boğaziçi, 61. Basım, 2020.
- Orhun Âbideleri*. çev. Muharrem Ergin. İstanbul: Boğaziçi, 57. Basım, 2021.
- Ergun, Metin. “Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları”. *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz. 130-141. İstanbul: Ötüken, 16. Basım, 2021.
- Eroğlu, Engin. “Orhun Abideleri’ne Göre Adil Hükümdarın Vasıfları”. *Journal of Turkish Studies* 13/Volume 13 Issue 1 (01 Ocak 2018), 29-38.
<https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13197>
- Gökarp, Ziya. *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Ötüken, 5. Basım, 2021.
- Gökarp, Ziya. *Türk Töresi*. İstanbul: Ötüken, 7. Basım, 2020.
- Göksu, Erkan. “Türk Hâkimiyet Anlayışı Üzerine”. ed. Mehmet Günel. *Düşünce Dünyasında Türkiz* 47 (Mayıs 2018), 11-39.
- Göksu, Hasan Tuna. “Kanun Devletinden Hukukun Üstünlüğüne”. *Sayıştay Dergisi* 64 (01 Mart 2007), 59-68.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/sayistay/issue/61521/918903>
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 6. Basım, 2021.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi, 4. Basım, 2018.
- Gömeç, Saadettin Yağmur - Fidan, Ayşe Gül. “Türk Devletinin Mesuliyet Anlayışı”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 125/247 (27 Ağustos 2020), 329-334.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda/issue/56555/758310>
- Gönen, Hatice Çiğdem. *Dede Korkut Hikâyelerinde Devlet Dışı Siyasallık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Gumilév, Lev Nikolayeviç. *Eski Türkler*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 8. Basım, 2019.
- Gumilév, Lev Nikolayeviç. *Hunlar*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 5. Basım, 2013.

- Gümüş, Ali Tarık. “Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 18/2 (20 Aralık 2010), 117-158.
<https://doi.org/10.15337/SUHFD.2017.101>
- Güngör, Erol. *Tarihte Türkler*. İstanbul: Yer-Su, 1. Basım, 2019.
- Işık, Alper. *Dijital Çağda Demokrasinin Dönüşümü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- İbn Fadlan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe, 10. Basım, 2021.
- İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Basım, 2020.
- İnan, Abdülkadir. “Oğuz Destanındaki Irkıl Ata”. *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz. 105-106. İstanbul: Ötüken, 16. Basım, 2021.
- İnan, Abdülkadir. “Türk Destanlarına Genel Bakış”. *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz. 33-48. İstanbul: Ötüken, 16. Basım, 2021.
- İzgi, Özkan. “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”. *Tarih Dergisi* 31 (Mart 1977), 29-36.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9603/119849>
- İzgi, Özkan. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. ed. Erkin Ekrem - Serhat Küçük. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 2020.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken, 44. Basım, 2019.
- Kaplan, Mehmet. “Dede Korkut Kitabında Kadın”. *Türkiyat Mecmuası* 9 (1951), 99-112.
- Kaplan, Mehmet. “Oğuz Kağan - Oğuz Han Destanı”. *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz. 84-100. İstanbul: Ötüken, 16. Basım, 2021.
- Karayalçın, Yaşar. “Hukukun Üstünlüğü”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 47/3 (1998), 193-24.
- Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânu Lugâti't-Türk*. çev. Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1. Basım, 2014.
- Koca, Salim. “Toy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/270-272. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ligeti, Lajos. “Attila ve Hunların Tarihi Kökenleri”. çev. Tarık Demirkan. *Attila ve Hunlar*. ed. Gyula Németh. 1-21. Konya: Kömen, 2. Basım, 2014.
- Mandaloğlu, Mehmet. “İslamiyet’ten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 162/162 (01 Ocak 2012), 211-232.
<https://doi.org/10.20296/tsad.81790>
- Mau-Tsai, Liu. *Doğu Türkleri*. çev. Ersel Kayaoğlu - Deniz Banoğlu. İstanbul: Selenge, 4. Basım, 2019.

- Mori, Masao. “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”. *Tarih Enstitüsü Dergisi* 9 (1978), 209-226.
- Niyazi, Mehmet. *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken, 14. Basım, 2021.
- Nizâmü’l-Mülk. *Siyâset-Nâme*. ed. Mehmet Altay Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Basım, 2020.
- Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. 1/2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 2019.
- Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. 2/2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 2019.
- Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 7. Basım, 2020.
- Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken, 3. Basım, 2019.
- Öztürk, Armağan. “Egemenliğin Cumhuriyetçi Yapı Sökümü: Machiavelli, Rousseau ve Ulus Devlet”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 16/58 (15 Haziran 2020), 85-106. <https://dergipark.org.tr/en/pub/muhafazakar/issue/56144/773029>
- Platon. *Devlet*. çev. Emre Alagöz. Ankara: Panama, 1. Basım, 2020.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin Tarihi*. çev. Aykut Kazancıgil - Lale Arslan Özcan. İstanbul: Dergâh, 1. Basım, 2020.
- Rybatzki, Volker. “Taryat, Tes ve Şine Usu Yazıtları Arasındaki Dil Bilimsel ve Tarihi Bağlar Üzerine Bazı Notlar”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 59/1 (01 Mayıs 2011), 61-80. <https://dergipark.org.tr/en/pub/belleten/issue/32742/363453>
- Sağlam, Fazıl. “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde Tüm Hak ve Özgürlüklere Yönelik Kurallar Üzerine Bir Deneme”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 25/2 (27 Aralık 2019), 1236-1252. <https://doi.org/10.33433/maruhad.665522>
- Sartori, Giovanni - Karamustafaoğlu, Tunçer. “Demokrasi Teorisine Geri Dönüş”. *Liberal Düşünce Dergisi* 62 (01 Ocak 2011), 39-48. <https://dergipark.org.tr/en/pub/liberal/issue/48171/609534>
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. “Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28/45 (01 Mayıs 2009), 1-12. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47782/603631>
- Sümer, Faruk. “Oğuzlar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/325-330. TDV Yayınları, 2007.
- Taneri, Aydın. “Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, 2015.
- Taşağı, Ahmet. *Gök-Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Basım, 2019.
- Taşağı, Ahmet. “Kurultay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/94-95. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

- Tilly, Charles. *Demokrasi*. ed. Gülben Salman. çev. Ebru Arıcan. Ankara: Phoenix, 2. Basım, 2014.
- Tobça'an, Manghol-un Niuça. *Moğaolların Gizli Tarihi*. çev. Ahmet Temir. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 6. Basım, 2019.
- Togan, A. Zeki Velidî. "Oğuz Destanı / Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili". *İslâmiyet Öncesi Türk Destanları*. ed. Saim Sakaoğlu - Ali Duymaz. 218-222. İstanbul: Ötüken, 16. Basım, 2021.
- Tunç, Hasan. "Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı". *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/1 (01 Haziran 2008), 1113-1132. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ahbvuhfd/issue/48129/608711>
- Turan, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken, 32. Basım, 2022.
- Uygun, Oktay. *Demokrasi Tarihsel, Siyasal ve Felsefî Boyutlar*. İstanbul: Onikilevha, 4. Basım, 2020.
- Uygur Yazıtları. çev. Erhan Aydın. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2. Basım, 2021.
- Varlık, Ülkü - Ören, Banu. "Demokrasi ve Temsil". *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 3/5 (01 Haziran 2003), 172-185. <https://dergipark.org.tr/en/pub/susead/issue/28438/302941>
- Yûsuf Hâs Hâcib. *Kutadgu Bilig*. ed. Göktürk Ömer Çakır. çev. Yaşar Çağbayır. İstanbul: Ötüken, 2. Basım, 2021.
- Yuvalı, Abdülkadir - Demirci, Hikmet. *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*. İstanbul: Selenge, 1. Basım, 2021.
- Zieme, Peter. "Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 30-31/1982-1983 (01 Ocak 1986), 229-237. <https://dergipark.org.tr/en/pub/belleten/issue/43333/526685>

